

BEELDENSTORM IN HASSELT 1567

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

onder redactie van

Prof. Dr. A.M. van der Woude (voorzitter), Dr. Remigius Dieteren O.F.M.,
Dr. M. van der Eycken, Dr. A.F. Gehlen, Drs. L. Smets, Dr. P.J.H. Ubachs,
Prof. Dr. R. van Uytven, Drs. S. Vandevelde, Dr. Mr. H.H.E. Wouters

Raad van advies

Dr. J. Kremers (Maastricht), Dr. H. Vandermeulen (Hasselt)
Prof. Dr. G. Droege (Bonn)
Prof. Dr. E. Hélin (Luik)
Prof. Dr. J.A. van Houtte (Rome)
Prof. Dr. F. Petri (Münster)
Prof. Dr. H. de Schepper (Nijmegen)
Prof. Dr. H. van der Wee (Leuven)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pagina 288

De Stichting „Maaslandse Monografieën” werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Ir. D.J. van Waes (voorzitter), Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen (secretaris),
Drs. J.J.C. Huyben (penningmeester), Mr. H.J.J.M. van der Bruggen,
Drs. T.P.M. Huys, Dr. G.C.P. Linssen, Drs. J.H.M. Wieland

DR. J. G. C. VENNER

BEELDENSTORM IN HASSELT

1567

Achtergronden en analyses van een rebellie
tegen de prins-bisschop van Luik

1989

EISMA B.V., LEEUWARDEN/MAASTRICHT

© 1989 Uitgeverij Eisma B.V., Postbus 340, 8901 BC Leeuwarden

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Venner, J.G.C.

Beeldenstorm in Hasselt 1567: achtergronden en analyses van een rebellie tegen de prins-bisschop van Luik/J.G.C. Venner, - Leeuwarden (etc): Eisma. - III., graf., krt., schema's, tab. - (Maaslandse monografieën: 48)

Ook verschenen als proefschrift Nijmegen. - Met lit. opg. -

Met samenvatting in het Frans, Duits en Engels.

ISBN 90-70052-76-8

SISO eu-belg 944.4 UDC 949.3"1567" NUGI 641

Trefw.: beeldenstorm (1567); Hasselt.

Ook verschenen in de reeks: Werken/uitg. door de Bestendige Deputatie van de Provincie Limburg; nr. 25.

Dit boek is uitgegeven met steun van:

de gemeente Hasselt,

het Nuyensfonds en

het Sormanifonds.

Lay-out: Uitgeverij Eisma B.V.

Zet- en drukwerk: B.V. De Handelsdrukkerij van 1874, Leeuwarden

Bindwerk: Boekbinderij Friesland B.V., Leeuwarden

Inhoudsopgave

Woord vooraf	VIII
Kaarten	X
Tabellen	X
Grafieken	XII
Schema's	XII
Afbeelding	XII
Bijlagen	XII
Afkortingen	XIV
Archiefbronnen	XV
Uitgegeven bronnen	XVII
Literatuur	XVII
Verantwoording	1
De beeldenstorm van Hasselt in de historiografie	2
De beeldenstorm in de geschiedschrijving. Vier aandachtsvelden	3
Belangrijke aspecten bij de bestudering van de beeldenstorm	5
Opzet en probleemstelling	10
Bronnen en gegevensverwerking	13
I Hasselt in de zestiende eeuw	19
Geografie	19
Bewoners	20
Ambachten	23
Stad	23
Rechtspraak en bestuur	29
Graven van Loon en prins-bisschoppen van Luik	34
II Verzet tegen Luikse centralisatiepogingen	40
De privileges	40
Verzet tegen herziene privileges	43
III Religieuze situatie	48
Het bisdom Luik	48
Hasselt	51
Hervorming	56
Lutheranen	56
Wederdopers en doopsgezinden	57
Gereformeerden	58
Gedogen van de Luikse bisschoppen ten aanzien van de hervormingsgezinden	61
IV Economie	67
Economische ontwikkeling in de Nederlanden in de zestiende eeuw	67
	V

	Het prinsbisdom Luik	69
	Hasselt	71
	Bevolking	71
	Lakennijverheid	78
	Verzorgende ambachten	81
	De handel	83
	Strijd om heidegronden	84
	Financiële situatie	86
	De voedselsituatie 1565-1566	87
V	Late storm	95
	De Nederlanden	95
	Het prinsbisdom Luik	97
	Hasselt	101
	Magistraat houdt overwicht	101
	Herman Modet	102
	Eerste tegenmaatregelen van Gerard van Groesbeek	107
	Beeldenstorm	109
	Onderwerping	111
	Bestrafing	116
	Lange nasleep	118
	Evaluatie Hasselt, Luik en Brussel	120
VI	Bestuurlijke elite	128
	Bronnen	128
	Eerste lijn in de carrière	130
	Ambachten en bestuursfuncties	132
	Families in de magistraat	141
	Personen in bestuur en rechtspraak	145
	Evaluatie	148
VII	Sociale stratificatie 1482-1629	152
	Bronnen	152
	Financieel	154
	Beroep en status	155
	De massa armer, de aanzienlijken rijker	156
	Ongelijkmatige groei	160
	Rijke straten, arme straten	166
	Ambachten	173
	Magistraat	179
	Ambachten en bestuur	183
	Omvangrijke families, hun vermogen en bestuurlijke invloed	184
	Schutterijen en de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap	188
	Samenvatting	189
VIII	Correlatie tussen maatschappelijke positie en keuze voor de nieuwe religie	192
	Katholieken en 'gereformeerden'	194
	'Gereformeerden' in straten en gehuchten	197
	'Gereformeerden' in belastinggroepen	202
	'Gereformeerden' in 1562	210
	Actieve 'gereformeerden'	211

Bestuurders en reformatie	213
'Gereformeerden' in ambachten	218
'Gereformeerden' in schutterijen en Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw	224
'Gereformeerden' in families	225
Evaluatie	227
 Samenvatting	 232
Résumé	236
Zusammenfassung	241
Summary	246
Bijlagen	250
Index	284

Woord vooraf

De opkomst van de reformatie in de Nederlanden heeft reeds velen tot studie en schrijven aangezet. Bij het onderzoek naar de beweegredenen voor de appreciatie van de nieuwe religie bleek het nagenoeg onmogelijk door te dringen tot de individuele religieuze beleveningswereld door een tekort aan egodocumenten. De historicus L.J. Rogier erkende dit gemis en bracht het als volgt treffend onder woorden:

"Het ontstaan van het protestantisme is een proces van religieuze aard geweest. Het heeft zich afgespeeld in het heiligdom van de zielen en ontsnapt daardoor in zijn wezen aan de nasporingen van de geschiedvorsers. Dezen zien alleen de naar buiten blijkende gevolgen van openlijk beleden non-conformisme: plakkatens, inquisitie, vervolging."¹

Ook voor onderzoek naar de reformatie en de beeldenstorm te Hasselt in het prinsbisdom Luik zijn er geen persoonlijke correspondenties of dagboeken beschikbaar en de zuiver godsdienstige beweegredenen voor de overgang naar of sympathie met de nieuwe religie kunnen slechts enigszins van het uiterlijke handelen worden afgeleid. Daartegenover staat evenwel een veelheid aan andersoortige bronnen, waardoor niet alleen politieke, doch tevens dieper liggende sociaal-economische achtergronden van de Hasseltse rebellie tegen de prins-bisschop van Luik in 1566-1567 te analyseren zijn.

Dat van deze archivalia niet eerder gebruik is gemaakt heeft te maken met hun karakter. Zij hebben namelijk vooral betrekking op de sociale en financiële situatie van de Hasseltse ingezetenen. Hiervoor bestond weinig aandacht bij de historici die eertijds de beeldenstorm in de stad aan de Demer beschreven. Bovendien zijn de bronnen serieel van aard en zó omvangrijk, dat ze eigenlijk alleen via bewerking per computer echt hun waarde kunnen aantonen.

Bij vergelijkbare studies aangaande de beeldenstorm in andere steden is hooguit de groep 'gereformeerden' nader bestudeerd. Voor

¹ Rogier, *Ontwikkeling*, 37-38.

Hasselt zijn naast de hervormingsgezinden tevens de katholieken, zijn behalve de rijken ook de armen in het onderzoek betrokken. Bovendien kan het welvaren van de Hasselaren over een langere termijn (omstreeks 1563-1569) gevolgd worden en hoeft niet te worden volstaan met een economisch-financiële momentopname.

Aldus kan thans een poging worden ondernomen zo goed mogelijk inzicht te krijgen in de zestiende-eeuwse maatschappij, om vandaaruit mogelijke verbanden te leggen met uitingen van geloof of godsdienstzin. Door de niet-religieuze oorzaken zo nauwgezet mogelijk uit te diepen, kan het belang van de persoonlijke en autonome geloofsoverwegingen bij de overgang naar de reformatie worden benaderd.

Tenslotte dank ik allen die mij hebben geholpen bij de realisatie van dit boek. Dank en waardering gaan met name uit naar de beide co-promotores Dr A.E.M. Janssen en Dr H.P.H. Nusteling en naar mijn promotor Prof. Dr M.G. Spiertz, die met zijn colleges mijn interesse wekte voor het onderzoek naar de oorzaken van de beeldenstorm en het begin van de Opstand. Hij begeleidde mijn kandidaats- en doctoraalscriptie en op zeer hartelijke en inspirerende wijze heeft hij mij bijgestaan bij het vinden van de definitieve vorm van dit werk.

Kaarten

1. Beeldenstorm en contacten tussen aanhangers van de gereformeerde religie in het Maasdal.	8
2. Hasselt ten zuiden van de Demer aan de grens tussen Kempen en Haspengouw.	19
3. Hasselt en omgeving in de zestiende eeuw.	21
4. Handelswegen.	22
5. Hasselt poorten en torens.	25
6. Stratenplan en gebouwen in Hasselt.	26
7. Hasselt met buitengebieden.	30
8. Het graafschap Loon.	36
9. Toename van het aantal huishoudens in Hasselt (1482-1565).	164
10. Toename van het aantal huishoudens in het buitengebied van Hasselt (1482-1565).	165
11. Belastingindex in Hasselt 1565.	169
12. Belastingindex in het buitengebied van Hasselt 1565.	170
13. Verschillen tussen de belastingindexen van 1565 en 1569 in Hasselt.	171
14. Verschillen tussen de belastingindexen van 1565 en 1569 in het buitengebied van Hasselt.	172
15. Percentage bestuurders in verhouding tot het aantal gezinnen in Hasselt 1565.	174
16. Percentage bestuurders in verhouding tot het aantal gezinnen in het buitengebied van Hasselt 1565.	175
17. Percentage 'gereformeerden' in de straten van Hasselt (1566-1567).	199
18. Percentage 'gereformeerden' in het buitengebied van Hasselt (1566-1567).	200

De kaarten zijn eigen ontwerp. Kaarten 1, 2 en 4 werden gemaakt met behulp van: De grote Bosatlas, Groningen 1968, 38-39. Kaart 8 werd getekend met behulp van gegevens van de kaarten in: Alberts W.J. Geschiedenis der beide Limburg, I. Voor de andere kaarten werd gebruikt gemaakt van: Hasselt. Kaart no 11 Plan van het Groot Hasselt. Brussel; Bamps. Hasselt-Jadis, 24-25; Martens, Bier en stadsfinancies, 248; Bussels, Hasselt 750 jaar stad, 135.

Tabellen

1. Gezinshoofden in de quotisatielijsten met de daaruit afgeleide bevolkingcijfers voor Hasselt (1482-1629).	74
2. Opbrengsten van accijnzen te Hasselt in Brabantse guldens (1560-1568).	82
3. Inkomsten en uitgaven van de stad Hasselt in Brabantse guldens (1560-1569).	86
4. Volgende bestuursfunctie in 'de eerste lijn' te Hasselt (1525-1584).	130

5. Hasseltse ambachten in de bestuursfuncties (1525-1584).	133
6. Functiejaren per ambacht in Hasselt (1525-1584).	134
7. Relatieve bestuurlijke macht 'V' van de ambachten in Hasselt (1525-1584).	137
8. Leden van Hasseltse magistraatsfamilies en hun ambacht (1525-1584).	142
9. Leden van Hasseltse magistraatsfamilies en hun functiejaren (1525-1584).	143
10. Grote families en hun functiejaren in verhouding tot hun aandeel in de Hasseltse bevolking (1525-1584).	144
11. Hasseltse bestuurders en hun functiejaren (1525-1584).	147
12. Gemiddeld aantal functiejaren per carrière in verschillende steden in de Nederlanden (15e-16e eeuw).	149
13. Personen met een aantal functiejaren als percentage van het totaal aantal magistraten (Hasselt, Dordrecht en Rotterdam; 15e-16e eeuw).	149
14. Verhouding tussen het aantal magistraatsfamilies, het inwonertal en de lengte van de bestudeerde periode in een aantal steden in de Nederlanden (15e-16e eeuw).	150
15. Gezinnen per straat in Hasselt (1482-1629).	163
16. Indexen van de belastingopbrengst per straat in Hasselt (1482-1629).	168
17. Index van de belastingopbrengst per ambacht in Hasselt (1565-1569).	176
18. Index van de belastingen der meesters in Hasselt (1565-1569).	178
19. Belastingindexen van Hasseltse functionarissen (1525-1584).	179
20. Index van de belastingen bij verschillende aantallen der functiejaren van magistraten (1525-1584).	180
21. Magistraten te Hasselt per belastinggroep in 1565.	181
22. Magistraten per bevolkingsdeel in verschillende steden in de Nederlanden (14e-16e eeuw).	182
23. De politieke invloed der Hasseltse ambachten gerelateerd aan hun economische macht (1525-1584).	183
24. Belastingindexen van de grote families in Hasselt (1482-1569).	185
25. De politieke macht van Hasseltse families gerelateerd aan het vermogen in 1565.	186
26. Leden, belastingindexen en magistraatsleden van de schutterijen en de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap (1565-1569).	188
27. Achtergrondinformatie over katholieken en 'gereformeerden' in Hasselt (1566-1567).	195
28. 'Gereformeerden' per straat in Hasselt (1566-1567).	198
29. Katholieken en 'gereformeerden' in verschillende belastinggroepen te Hasselt (1566-1567).	202
30. Gemiddeld aantal vaten rogge per belastinggroep bij katholieken en 'gereformeerden' te Hasselt (1566-1567).	204
31. Verandering in de belastingindex tussen 1565 en 1569 bij katholieken en 'gereformeerden' te Hasselt.	206
32. Verandering in de belastingindex en het percentage 'gereformeerden' in Hasselt (1566-1567).	208
33. Invloed van de verandering van de belastingindex en de voedselaankoop op de keuze voor de nieuwe religie in Hasselt (1566-1567).	209

34. De economische achtergrond van actieve 'gereformeerden' in Hasselt (1566-1567).	211
35. De invloed van de verandering van de belastingindex, de voedselaankopen en het al dan niet bestuurder zijn op de godsdienstkeuze bij Hasselaren met een belasting van f 3,00 en meer (1566-1567).	215
36. 'Gereformeerden' in de ambachten te Hasselt (1566-1567).	219
37. Leden, 'gereformeerden', belastingindexen, leeftijd en magistraatsleden van schutterijen en Onze-Lieve-Vrouwebroederschap te Hasselt (1566-1567).	225

Grafieken

1. Bevolking, bieraccijns en maalgeld te Hasselt (1484-1629).	75
2. Graanprijzen in Hasselt (1565-1566)	88
3. Functiejaren en personen per ambacht te Hasselt (1525-1584).	135
4. Hasseltse ambachten en hun functies (1525-1584).	139
5. Zes Hasseltse families en hun functies (1525-1584).	146
6. Lorenz-curven als verdelingsindices van het belastingkapitaal voor Hasselt binnen de muren (1482-1629).	157
7. Lorenz-curven als verdelingsindices van het belastingkapitaal voor Hasselt buiten de muren (1482-1575).	158
8. Lorenz-curven als verdelingsindices van het belastingkapitaal voor: Hasselt (1482), Venlo (1475) Zutphen (1498), Doetinchem (1470), Leiden (1498).	160
9. Lorenz-curven als verdelingsindices van het belastingkapitaal voor: Gent (1492), Hasselt (1482), Brugge (1490), Luxemburg (1482).	161
10. Lorenz-curven als verdelingsindices van het belastingkapitaal voor: Haarlem (1543), Groenlo (1541), Lochem (1541), Hasselt (1565).	162

Schema's

1. Het bestuur van en over Hasselt in de zestiende eeuw.	33
2. Hasseltse families naar rijkdom en bestuurlijke invloed (1525-1584).	187

Afbeelding

1. Hasselt gezien vanuit het zuiden. Bedevaartvaantje naar een zestiende-eeuws model.	24
--	----

Bijlagen

1. Overzicht van de computergegevens over Michiel Greven.	250
2. Lijst van persoonlijke gegevens van 1083 gezinshoofden in Hasselt (1565-1569).	253
3. De opbrengsten van bieraccijns, maalgeld en lentmarkt (linnenaccijns) te Hasselt in Brabantse guldens (1484-1629).	275
4. Verkoop van rogge aan burgers van Hasselt (1565-1566).	278

5. Spreiding van de bestuurders te Hasselt over de straten met de daarbij behorende aantallen gezinnen en belastingindex (1565-1569).	279
6. 'Gereformeerden' absoluut en in procenten per belastinggroep, in de stad Hasselt en in het buitengebied (1566-1567).	280
7. 'Gereformeerden' te Hasselt in 1562.	280
8. Verzet plegende, leidinggevende 'gereformeerden' en beeldenstormers in de belastinggroepen te Hasselt (1566-1567).	281
9. Overzicht van bestuurlijke en economische gegevens van de katholieke en 'gereformeerde' bestuurders te Hasselt in functie in 1567-1584.	282
10. 'Gereformeerden' te Hasselt naar enkele leeftijds- en bezitscategorieën (1566-1567).	283
11. 'Gereformeerden' in grote families te Hasselt (1566-1567).	283

Afkortingen

AEL	Archives de l'Etat Liège
AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
APL	L'Ancien pays de Looz
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BMH	Bulletin des Mélophiles de Hasselt
BNB	Bibliographie Nationale de la Belgique
BRGB	Bronnen voor de Religieuze Geschiedenis van België
BSAHL	Bulletin de la Société Archéologique et Historique de Liège
BSSLL	Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg
BGN	Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden
GiN	Geurts P.A.M., Janssen A.E.M., Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd, 2 dln, Den Haag 1981.
G M Ec	Geurts P.A.M., Messing F.A.M., Economische Ontwikkeling en Sociale Emancipatie, 2 dln, Den Haag 1977.
G M Th	Geurts P.A.M., Messing F.A.M., Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis, 2 dln, Den Haag 1979.
HA	Hasselt ambachten
HJ	Hasselt Jadis, Hasselt 1896.
HO	Hasselt oorkonden
LV	Batta E.C.M.A. (red), Limburg's Verleden, Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815, 2 dln, Maastricht 1976.
Mijnhardt	Mijnhardt W.M. (red), Kantelend geschiedbeeld Nederlandse historiografie sinds 1945, Utrecht Antwerpen 1983.
MM	Maaslandse Monografieën
NAGN	(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden
OAH	Oud archief Hasselt
OLL	Het Oude Land van Loon
OLV	Onze-Lieve-Vrouwe-Broederschap
PSHAL	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg
RAL	Rijksarchief in Limburg te Maastricht
RBPH	Revue Belge de Philologie et d'Histoire
RH	Rijksarchief Hasselt
RHE	Revue d'Histoire Ecclésiastique
SL	Standen en Landen
SSEGL	Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg
SuA	Mommens W.J., Stadtbürgertum und Adel in der Reformation, Stuttgart 1979.
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis
TSG	Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis
VO	Verzamelde Opstellen (Hasselt)
VVV	Wels C.B. (red), Vaderlands Verleden in veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500, 2 dln, I. 16e-18e eeuw, Den Haag 1980.

Archiefbronnen

Archives de l'Etat Liège

Conseil Privé.

Dépêches 101. Brieven 1564-1567.

L'Etat Noble.

3. Notulen statenvergaderingen.

Rijksarchief Hasselt

Hasselt Ambachten

1. Smeden ambachtsboek.
- 6-9. Smeden rekeningen 1490-1581.
19. Bakkers statuten en zettters van den brode 1544-1574.
37. Kremers ambachtsboek.
44. Kleermakers ambachtsboek.
47. Lakenmakers ambachtsboek.
48. Lakenmakers processtukken 16e eeuw.
51. Vollers oprichten en verplaatsen van de volmolens.
53. Vollers ambachtsboek.
63. Schoenmakers rekeningen 1566-1607.
- 69-71. Linnenwevers ambachtsboeken
74. Linnenwevers rekeningen 1529-1583.

Hasselt Armentafel

3. Protocolboek van de Twaalfmannen
- 194-214. Rekeningen Grote Tafel 1531-1583.
- 230-239. Rekeningen Kleine Tafel 1526-1572.

Hasselt Hoofdkerk

- 397 en 399. Wittebrood 1426-1625.
428. Inkomsten altaren 1534-1577.
443. Sint-Niklaas altaar 1558-1628.
446. Inkomsten altaren.
458. Goederen.
460. Renten 15e-16e eeuw.

Hasselt Onze-Lieve-Vrouwe-kerk

- 6. Ledenlijst.
- 43. Susteren der broederschap.
- 57-64. Rekeningen 1555-1577.

Hasselt Oorkonden

- 65. Beschermbrief van Gerard van Groesbeek 1565.

Oud Archief Hasselt

- 29. Naamrol der wethouders 1525-1536.
- 30. Alt Buxken.
- 35-36. Privilegiën der stad 1539.
- 63. Officiën van de stad 1567-1588.
- 65. Ruzie en krakeel bij magistraatsverkiezingen 1557-1771.
- 72. Ordonnantieregisters en recessen van de stad 1504-1595.
- 89. Verdragen van de ambachten 1506-1568.
- 127. Branden.
- 148. Brieven van Gerard van Groesbeek.
- 164. Correspondentie aan de magistraat 1561-1572.
- 180. Supplieken van en aan de magistraat. 1555-1698.
- 212. Quotisaties 1482-1674.
- 486-662. Stadsrekeningen 1484-1629.
- 1106-1108. Graanaankopen 1565-1566.
- 1230-1232. Godsdienststroebelen 1566-1682.
- 1244. Augustijnen.
- 1251. Minderbroeders
- 1258. Schutterijen reglementen.
- 1260. Handboogschutten.
- 1262-1264. Kloveniers.
- 1267. Jonggezellen.
- 1277. Correctieboek 1553-1568.
- 1305. Criminele klachten en getuigenissen 1565-1574.

Schepenbank Hasselt Luiks recht

- 61. Vonnissen 1566-1573.
- 233 en 281. Gichten 1561-1570.

Schepenbank Hasselt Loons recht

- 180 en 218bis Gichten 1560-1569.

Rijksarchief in Limburg te Maastricht, Handschriftencollectie

- 2. Beschrijving Maastricht.
- 4. Collectanea Collette. III.

Uitgegeven bronnen

- Bormans S., Recueil des ordonnances de la principauté de Liège, première série 974-1506, Bruxelles 1878.
- Creemers C., Kroniek uit het klooster Maria-Wijngaard te Weert (1442-1587) gevolgd door eene bijdrage tot die kroniek op het jaar 1566 en een vijftal stukken betrekkelijk de hervorming te Weert, Roermond 1875. Ook in PSHAL, 12 (1875)145-248.
- Gachard L.P., Analectes belgiques ou recueil de pièces inédites, mémoires, notices, faits et anecdotes concernant l'histoire des Pays-Bas, 3 dln, Bruxelles 1830-1862.
- Gorissen P., Privileges van Hasselt ten tijde van Jan van Heinsberg, VO, 13 (1937)281-302.
- Grauwels J., Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters 1529-1545, MM 13, Assen 1972.
- Habets A., Suppliques du temps des Iconoclastes à Hasselt, APL, 8(1905)61-64.
- Hansay A., Documents pour servir à l'histoire de la Réformation à Hasselt au XVIe siècle, VO, 7(1931)219-244.
- Lyna J., De wederdoopers in het graafschap Loon 16e eeuw, BSSLL, 35(1920)89-100.
- Neuss H. van, Actes et documents anciens concernant Hasselt (1203-1386), BMH, 10(1873)49-67, 35(1899)145-223.
- Neuss H. van, Lettres des princes-évêques de Liège au Magistrat de Hasselt, BMH, 26(1890)147-187.
- Neuss H. van, Quelques autographes des 15e et 16e siècles, conservés dans les archives communales de Hasselt, BMH, 11(1874)43-78.
- Polain L., Recueil des ordonnances de la principauté de Liège, 2e série, 1 1507-1580, Bruxelles 1869.
- Pouillet E., Correspondance du cardinal de Granvelle 1565-1586, 12 dln, Bruxelles 1877-1896.
- Roosbroeck R. van, Godevaert van Haecht, Kroniek over de troebelen in Antwerpen 1565-1574, 2 dln, Antwerpen 1929-1930.
- Veen J.S. van, Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, Graaf van Megen, stadhouder van Gelderland 1560-1567, Arnhem 1914.

Literatuur

- Absil J., L'absentisme du clergé paroissial au diocèse de Liège au 15e siècle et dans la première moitié du 16e, RHE, 57(1962)5-44.
- Alberts W.J., Geschiedenis van de beide Limburgen, I, MM 15, Assen 1972.
- Autenboer E. van, Uit de geschiedenis van Turnhout in de XVIe eeuw: Voorbereiding, uitbarsting en gevolgen van de beeldenstorm 1566, Taxandria, Nieuwe Reeks, 40(1968)5-109, 41(1969)3-166.
- Baar P.A. van den, Munier W.A.J., Prick W.J., De bisschopszetel van Roermond van 1559 tot 1801. Skelet van een geschiedenis van het oude bisdom Roermond, LV, II, 531-667.
- Backhouse M., Beeldenstorm en Bosgeuzen in het Westkwartier (1566-1568),

- Bijdrage tot de geschiedenis van de godsdienststoebeelen der Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw, *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, Nieuwe Reeks, 38(1971)5-173.
- Backhouse M., Peiling naar de sociale status van de Kortrijkse Hervormden (1566-1585), *TvG*, 89(1976)394-413.
- Baere C. de, Gessler J., De Roode Roos, geschiedenis der Hasseltsche rederijkerskamer, Hasselt 1913.
- Baere C. de, Vanderstraeten C., Geschiedenis van de Lakennijverheid te Hasselt, *Limburgsche Bijdragen uitgegeven door het Leesgezelschap van Hasselt*, 17(1921)87-154, 18(1923)13-100.
- Baerten J., Het graafschap Loon (11de-14de eeuw), ontstaan, politiek, instellingen, *MM* 9, Assen 1969.
- Bakhuizen van den Brink J.N., Lindeboom J., *Handboek der Kerkgeschiedenis*, 2 dln., 's-Gravenhage 1946.
- Balthasar H., Fortuins- en inkomensonderzoek, *TvG*, 84(1971)329-347.
- Bamps C., Geraets E., Les anciennes Gildes ou compagnies militaires de Hasselt, Hasselt zj.
- Bamps C., Geraets E., Hasselt jadis ou recherches historiques et archéologiques sur les vieux remparts, les vieux monuments, les vieilles rues et les vieilles maisons de cette localité, Hasselt 1894.
- Bamps C., Geraets E., Liste des bourgemestres de Hasselt depuis l'an 1525 jusqu'à l'an 1796, *HJ*, 1896, 90-101.
- Bamps C., Geraets E., Notice historique sur les anciens moulins banaux de Hasselt, Hasselt 1894.
- Bamps C., Geraets E., L'organisation communale et l'organisation financière ancienne de Hasselt, *HJ*, 1896, 1-79.
- Bamps C., Geraets E., Résumé général des recettes et des dépenses communales à Hasselt depuis 1484 jusqu'à 1795 avec les noms des receveurs (bouwmeesters), *HJ*, 1896, 80-89.
- Bátori J., Ratscherren und Aufrührer, Soziale und ökonomische Verhältnisse in der Stadt Kitzingen zur Zeit des Bauernkriegs und der Reformation, in: *SuA*, 149-214.
- Bauduin H.O.J.H., Jansen J.C.G.M., De landbouw aan de vooravond van de nieuwe tijd, *SSEGL*, 14(1969)1-102.
- Bax W., Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht 1505-1612, 2 dln., 's-Gravenhage 1937, 1941.
- Beenakker A.J.M., Breda in de eerste storm van de opstand. Van ketterij tot beeldenstorm 1545-1568, Tilburg 1971.
- Belder J. de, Beroep of bezit als criterium voor de sociale doorsnede. Een aanzet tot uniformering van reconstructiemethoden, *TSG*, 2(1976)257-279.
- Berghs J., Het plantenkleed der Kempen, in: *De Limburgsche Kempen*, Hasselt 1936, 43-64.
- Berlière U., *Monasticon Belge Province de Limbourg*, Liège 1976.
- Biéler A., La pensée économique et sociale de Calvin, Genève 1959.
- Blaas P.B.M., Nederlandse geschiedschrijving na 1945, in: *Mijnhardt*, 9-47.
- Blockmans W.P., Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1500, in: Boer D.E.H. de, Marsilje J.W. (red), *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, 236-260.
- Blockmans W., Peilingen naar de sociale structuren te Gent tijdens de late 15e eeuw, *SL*, 54(1971)215-271.
- Blockmans W., Sociale stratificatie in de late middeleeuwen. Bronnen, metho-

- den en problemen, SL, 63(1973)199-210.
- Boer P. den, Mentaliteitsgeschiedenis: een begripsbepaling, BMGN, 98(1983) 318-336.
- Boeschoten W.C., Maanen E. van, Een welstandsverdeling van Haarlem in 1543, Kwantitatieve toetsing van een zestiende-eeuwse fiscale bron, BMGN, 98(1983)523-539.
- Brady Jr. Th.A., Ruling Class, Regime and Reformation at Strasbourg 1520-1555, Leiden 1978.
- Brugmans I.J., Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw, G M Ec. II, 110-128.
- Bruin G. de, De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand, Mijnhardt, 48-82.
- Brünner E.C.G., Maatregelen, in 1565 van overheidswege genomen, om de voedselvoorziening van de bevolking in de Nederlanden te regelen, Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap Utrecht, 50(1929)141-192.
- Brutel de la Rivière G.J., Het leven van Hermannus Moded, een der eerste calvinistische predikers in ons vaderland, Haarlem 1879.
- Bussels C.M., Inventaris van het Oud Archief van de stad Hasselt, Brussel 1966.
- Bussels M., De Democratische Regeringsvorm te St. Truiden, VO, 11(1935)205-224.
- Bussels M., De goede Ambachten en de vaardige Ambachtslieden van het oude Hasselt, De Tijdspiegel, 15(1960)89-97.
- Bussels M. (red), Hasselt 750 jaar stad 1232-1982, Hasselt 1982.
- Bussels M., Over de Hasseltse Twaalfmannen, OLL, 19(1964)225-239.
- Bussels M., Over het ontstaan der abdij van Herkenrode, OLL, 1(1946)20-26.
- Bussels M., Overzicht van de geschiedenis der stad Hasselt vóór de Franse Revolutie, in: Bussels M. (red), Hasselt 750 jaar stad 1232-1982, Hasselt 1982, 15-80.
- Chapaville J., Gesta pontificum Leodiensium, Luik 1616.
- Cohn H.J., Reformatorische Bewegung und Antiklerikalismus in Deutschland und England, in: SuA, 309-329.
- Costerus F., Heylichdaghen. I.
- Costerus F., Bewijs der ouder catholijken leeringhe, 1595.
- Daele O. van den, Veerdeghem F. van De Roode Roos, Zinnespelen en andere tooneelstukken der zestiende eeuw, Mémoires et Publications de la Société des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut, Bergen 1899.
- Damsma D., Noordegraaf L., Standen en klassen in een Zuid-Hollands dorp: Hendrik Ido Ambacht in het midden van de 19e eeuw, TSG, 3(1977)243-269.
- Daniëls P., Notes sur le premier héguinage de Hasselt, VO, 13 (1937)25-30.
- Daniëls P., Quelques notes sur les alexiens de Hasselt, VO, 8 (1932)11-28.
- Daris J., Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVIe siècle, Liège 1884.
- Daris J., Notices historiques sur le diocèse de Liège, Liège, 17(1899)5-56.
- Decavele J., De correlatie tussen de sociale en professionele structuur en de godsdienstkeuze op het Vlaamse platteland (1560-1567), BRGB, 47(1968)280-285.
- Decavele J., De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen 1520-1565, 2 dln, Brussel 1975.
- Decavele J., Historiografie van het zestiende-eeuwse protestantisme in België, Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, 62(1982)1-28.
- Decavele J., De opkomst van het protestantisme te Brussel, Noordgouw cultu-

- reel tijdschrift van de provincie Antwerpen, 19-20(1979-1983)25-38.
- Decavele J., Reformatie en begin katholieke restauratie 1555-1568, NAGN, VI, 166-185.
- Decavele J., De reformatische beweging te Axel en Hulst (1556-1566), BGN, 22(1968-1969)1-42.
- Delmotte M., Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567), TvG, 76(1963)145-176.
- Deppermann K., Melchior Hoffman. Soziale Unruhen und apokalyptische Visionen im Zeitalter der Reformation, Göttingen 1979.
- Deursen A.Th. van, Bavarianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt, Assen 1975.
- Deyon S., Lottin A., Les casseurs de l'été 1566, L'iconoclasme dans le Nord de la France, Paris 1981.
- Dierickx M., De Beeldenstorm en de Nederlanden 1566, Streven, 19(1966)1040-1048.
- Dierickx M., De lijst der veroordeelden door de Raad van Beroerten, RBPH, 40(1962)415-422.
- Discry F., L'ancien archidiaconé de Huy, Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège, 41(1959)1-72.
- Duke A.C., Kolff D.H.A., The time of troubles in the county of Holland, 1566-1567, TvG, 82(1969)316-337.
- Elliot E., Revolutie en continuïteit in Europa in het begin van de Nieuwe Tijd, in: Parker G., Smith L.M. (red), De algemene crisis van de zeventiende eeuw, Haarlem 1980, 90-108.
- Essen J.L. van, Groens uitgave van de "Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau", GiN, I, 181-196.
- Fairon E., Analyses sommaires des Journées d'Etats de la principauté de Liège 1541-1689, Liège 1956.
- Franchamps M.L., Recherches statistiques sur le problème annonaire dans le principauté de Liège de 1475 à la fin du XVIe siècle, Documents et mémoires, fascicule X, Liège 1970.
- Frère M., Baillien H., De Gerechtelijke Instellingen in Haspengouw, Limburgs Haspengouw, Hasselt 1951, 157-169.
- Frijhoff W., Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur en grondlijnen tot een interpretatie, BMGN, 98(1983)430-459.
- Fruin R., Het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog, 's-Gravenhage 1939.
- Gerlach P., Het geestelijk klimaat in de stad 's-Hertogenbosch ten tijde van Jeroen Bosch, Brabantia, 18(1969)51-62.
- Gessler J., Notes sur les finances du Comté de Looz à la fin du XVe siècle, VO, 8(1932)138-150.
- Gessler J., Les rentes hasseloises, BSAHL, 52(1927)163-181.
- Geukens F., Het Geografisch aspect van Haspengouw, in: Limburgs Haspengouw, Hasselt 1951, 3-13.
- Geurts J., Maastricht ten tijde van de Reformatie, Noordgouw, 19-20(1979-1983) 279-311.
- Geurts P.A.M., Janssen A.E.M., Gelderland van 1566-1609, in: Mey P.J. (red), Geschiedenis van Gelderland 1492-1795, Zutphen 1975, 97-133.
- Geyl P., Geschiedenis van de Nederlandse Stam, 6 dln, Amsterdam Antwerpen 1961-1962.
- Giele J., Oenen G.J. van, De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850, Mededelingenblad Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot be-

- oefening van de sociale geschiedenis, 45(1974)2-32.
- Giele J., Oenen G.J. van, Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur, TvG, 2(1976)167-186.
- Gorissen P., Geschiedenis van de Privileges der stad Hasselt, VO, 14(1938)137-193.
- Gorissen P., De Versterkingen van Hasselt en de oudste geschiedenis der stad, OLL, 2(1947)67-82.
- Grauwels J., De Hasseltse schepenen 1500-1795, OLL, 37(1982)159-174.
- Grauwels J., Kroniek van Hasselt (1078-1914), Grepen uit het dagelijks leven, Hasselt 1982.
- Greyerz K. von, The late City Reformation in Germany, The case of Colmar 1522-1628, Wiesbaden 1980.
- Greyerz K. von, Stadt und Reformation, Stand und Aufgaben der Forschung, Archiv für Reformationsgeschichte, 76(1985)6-63.
- Groen van Prinsterer G., Handboek der geschiedenis van het vaderland, Amsterdam 1852.
- Groen van Prinsterer G., Prolegomènes, Archives de la maison d'Orange-Nassau, 13 dln, I, Leide 1835.
- Groenveld S., Beeldvorming en realiteit, Geschiedschrijving en achtergronden van de Nederlandse Opstand tegen Filips II, GiN, II, 55-84.
- Groenveld S., De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht, Zutphen 1979.
- Guicciardini L., Belgice sive inferiosis Germaniae discriptio, Amsterdam 1652.
- Guicciardini L., Beschryvinghe van alle de Nederlanden, Amsterdam 1612.
- Habets A., Het land van Loon en de Geldersche successieoorlog, Limburgsche Bijdragen, 3(1904)47-143.
- Halkin L.E., Het katholieke herstel in de Zuidelijke Nederlanden 1579-1609, NAGN, VI, 344-351.
- Halkin L.E., La Réforme en Belgique sous Charles-Quint, Bruxelles 1957.
- Halkin L.E., Réforme protestante et Réforme catholique au diocèse de Liège, Le cardinal de la Marck Prince-évêque de Liège (1505-1538), Liège 1930.
- Halkin L.E., Réforme protestante et Réforme catholique au diocèse de Liège, Histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche princes-évêques de Liège 1538-1557, Liège 1936.
- Halkin L.E., Verheyden A.L.E., De Hervorming in het Zuiden, Staat en Kerk tegenover Ketters, AGN, IV, 250-263.
- Hannes J., Kwantificatie en historische kritiek, TvG, 84(1971) 348-354.
- Hansay A., La Chapelle de Saint Jacques à Hasselt et les Iconoclastes, VO, 6(1930)18-20.
- Hansay A., La Dame de Vogelzang et les Calvinistes en 1566-1567, VO, 8(1932) 178-183.
- Hansay A., Le droit de bourgeoisie accordé par la ville de Hasselt à des Bourgeois lossaines au cours des XIVe et XVe siècles, VO, 11(1935)367-396.
- Hansay A., Hasselenia, VO, 9(1933)216-219.
- Hansay A., A propos de l'ancienne halle aux draps de Hasselt, VO, 3(1927)43-46.
- Hansay A., Notes critiques sur l'"Hasseletum" de Mantelius, VO, 9(1933)79-85.
- Hansay A., Les premiers siècles de l'histoire de Hasselt, VO, 2(1926)54-71.
- Hansay A., Le sac de l'église de Saint-Quentin à Hasselt, le 20 janvier 1567, VO, 8(1932)165-177.
- Hardenberg H., Romeinse wegen en Middeleeuwse geleiderechten tussen Maas

- en Rijn, PSHAL, 94-95(1958-1959)173-188.
- Harsin P., Etudes critiques sur l'histoire de la principauté de Liège 1477-1795, III. Politique extérieure et défense nationale au XVIe siècle 1538-1610, Liège 1959.
- Harsin P., Gouvernés et gouvernants dans la principauté de Liège du XIVe au XVIIIe siècle, SL, 33(1965)79-86.
- Harsin P., La Paix de Religion de 1555 et son application dans la principauté de Liège 1555-1565, Académie Royale de Belgique Bulletin de la Classe de Lettres et des Sciences Morale et Politique, 46(1960)133-233.
- Heek F. van, Vercuijsse E. V. W., De Nederlandse Beroepsprestige stratificatie, in: Heek F. van (red), Sociale Stijging en Daling in Nederland, Leiden 1958, I, 11-51.
- Heek F. van, Sociale gelaagdheid Begripskader en historische verschijningsvorm, TvG, 84(1971)167-178.
- Heek F. van, Stijging en daling op de maatschappelijke ladder, Leiden 1945.
- Hélin E., A la recherche d'une mesure des inégalités de fortune: l'apport des rôles fiscaux liégeois, in: L'impôt dans le cadre de la ville et de l'état, Colloque International Spa 6-9-IX 1964, Actes, Pro Civitate, Brussel 1966, 143-167.
- Hélin E., La stratification des sociétés d'ancien régime, TvG, 84(1971)291-305.
- Heyse A., Administration communale de Hasselt 1525-1619, APL, 13(1909)49-53, 57-59, 14(1910)1-2, 21-24, 48-52, 15(1911)12-13.
- Houben L.G.A., Geschiedenis van Eindhoven de stad van Kempenland naar voor het meesendeel onuitgegeven handschriften, Turnhout 1890.
- Houtman E., De geschiedenis van Hasselt 1831-1918, in: Bussels M. (red), Hasselt 750 jaar stad 1232-1982, Hasselt 1982, 113-178.
- Houtte J.A. van, Maatschappelijke toestanden, AGN, IV, 224-249.
- Houtte J.A. van, Nijverheid en landbouw, AGN, IV, 202-223.
- Huizinga J., Robert Fruin, GiN, I, 265-269.
- Jacob W., Politische Führungsschicht und Reformation, Untersuchungen zur Reformation in Zürich 1519-1528, Zürich 1970.
- Jacobs B.C.M., Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629, Assen Maastricht 1986.
- Jong O.J. de, Beeldenstorm in de Nederlanden, Groningen 1964.
- Jong O.J. de, De protestantisering der Nederlanden, Kleio, 13(1972)579-580.
- Kernkamp G.W., Bakhuizen van den Brink, GiN, I, 199-240.
- Kernkamp G.W., Van mensen en tijden, Haarlem 1931.
- Kuiper G., Opklimmen en dalen in beroep en samenleving, Een sociografisch onderzoek te Zwolle, Assen 1954.
- Kuttner E., Het hongerjaar 1566, Amsterdam 1979.
- Laar L.J.A. van de, De katholieke restauratie te 's-Hertogenbosch en 1525-1625, Noordgouw, 19-20(1979-1983)171-234.
- Lambrechts J., Het oude beginhof van Hasselt, Hasselt 1886.
- Lejeune J., La formation du Capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVIe siècle, Liège 1939.
- Lejeune J., La principauté de Liège, Liège 1980.
- Lenoir D., Histoire de la réformation dans l'ancien pays de Liège, Bruxelles 1861.
- De Limburgsche Kempen, Hasselt 1936.
- Limburgs Haspengouw, Hasselt 1951.
- Lindanus W., De fugiendis nostri seculi idolis, Keulen 1580.
- Lips E.J.G., De Brabantse geestelijkheid en de andere sekse, Een onderzoek

- naar celibaatschendingen bij de Brabantse parochiegeestelijken in de vijftiende en zestiende eeuw, TvG, 102(1989)1-29.
- Lonchay H., De l'attitude des souverains des Pays Bas à l'égard du pays de Liège au XVIe siècle, Bruxelles 1888.
- Lucassen J., Tijn Th. van, Naschrift, TSG, 2(1976)187-189.
- Lucassen J., Tijn Th. van, Nogmaals: sociale stratificatie, TSG, 2(1976)74-91.
- Lyna J., Aperçu historique sur les Origines Urbaines dans le Comté de Looz et subsidiairement dans la vallée de la Meuse, Bulletin de l'Institut Archéologique liégeois, Tongeren, 55(1931)5-103.
- Lyna J., De Gemeente in het Graafschap Loon, VO, 14(1938)219-262.
- Lyna J., Geschiedkundig Overzicht, in: Limburgs Haspengouw, Hasselt 1951, 133-156.
- Lyna J., Geschiedkundig overzicht, in: Limburgsche Kempen, Hasselt 1936, 64-97.
- Lyna J., Hasselt-Zonhoven, VO, 11(1935)297-299.
- Lyna J., De Loonsche Staten, VO, 11(1935)323-330.
- Lyna J., De Militaire Verplichtingen van de stad, VO, 11(1935) 273-283.
- Lyna J., De Munitio van Hasselt, VO, 3(1927)22-32.
- Lyna J., De Opstand der steden tegen Lodewijk van Bourbon, Onteigende Hasseltsche burgers, VO, 11(1935)292-294.
- Lyna J., De protestantsche revolutie te Hasselt (1566-1567), VO, 10(1934)235-262, 11(1935)295-296.
- Lyna J., De rechterlijke bevoegdheid van de Magistraat, VO, 11(1935)299-300.
- Lyna J., De schepenbanken van Hasselt, VO, 9(1933)7-20.
- Lyna J., Aerts Z.E.H.J., Heyen G., Baillien H., De Steden, in: Limburgs Haspengouw, Hasselt 1951, 177-184.
- Lyna J., De Ster van de Rederijkerskamer, VO, 11(1935)284-292.
- Lyna J., De vrijheidsoorkonde van Hasselt en de uitgraving van den Nieuwe Damer, VO, 1(1923)95-100.
- Mack Crew P., Calvinist Preaching and Iconoclasm in the Netherlands 1544-1569, Cambridge 1978.
- Mahieu E., Les martyrs montois dans les martyrologes, BRGB, 47(1968)389-402.
- Mantelius F.J., Hasseletum seu Historiae Lossensis Compendium, Leuven 1663.
- Mantelius F.J., Kroniek van Hasselt, Hasselt z.j.
- Marneffe E. de, Hasselt, Etude de toponomie, BMH, 33(1897)81-88.
- Martens J., Bier en stadfinancies te Hasselt, 16e en 17e eeuw, Gemeentekrediet van België, 30(1976)243-256.
- Martens J., De brouwindustrie te Hasselt van 1484 tot 1684, (Niet uitgegeven scriptie), Leuven 1967.
- Mellink A.F., Prereformatie en vroege reformatie 1517-1568, NAGN, VI, 146-165.
- Mertens J., Middeleeuwse sociale structuren, Enkele kanttekeningen, TvG, 84 (1971)252-261.
- Meyer J. de, De sociale structuren te Brugge in de 14e eeuw, SL, 54(1971)7-78.
- Meyers P., Voorwoord, in: Bussels M. (red), Hasselt 750 jaar stad 1232-1982, Hasselt 1982, 7-8.
- Meyers-Reinquin A. M., De godsdienstpraktijk in de Late Middeleeuwen: statistische studie Opsporen van het bronnenmateriaal en bespreking van de al dan niet bruikbaarheid, BRGB, 47(1968)216-221.
- Meyers-Reinquin A.M., Proeve tot statistische benadering van de godsdienst-

- praktijk in de late middeleeuwen en de moderne tijden (tot 1630) aan de hand van kerkfabrieksrekeningen, *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal en letterkunde en geschiedenis*, 23(1969)205-273.
- Moeller B., *Deutschland im Zeitalter der Reformation*, Göttingen 1977.
- Moeller B., *Reichsstadt und Reformation*, Berlin 1987.
- Moeller B., *Stadt und Kirche im 16. Jahrhundert*, Gütersloh 1978.
- Molemans J., *Nederzettingenamen van nieuw-Hasselt*, in: Bussels M. (red.), *Hasselt 750 jaar stad 1232-1982*, Hasselt 1982, 9-14.
- Mols R., *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, II, Louvain 1955.
- Monkhouse F.J., *The Belgian Kempenland*, Liverpool 1949.
- Moons J., *De abdij van Herkenrode te Kuringen*, *De Tijdspiegel*, Beringen 26-4 (1971)1-24.
- Moons J., *De Herkenrode abdij en haar domein op het einde van het Ancien Régime*, (Niet uitgegeven scriptie), Leuven 1965.
- Moreau G., *La corrélation entre le milieu social et professionnel et la choix de religion à Tournai*, *BRGB*, 47(1968)286-299.
- Moreau E. de, *Histoire de l'église en Belgique*, 6 dln, Bruxelles 1947-1952.
- Mousnier R., *Problèmes de stratification sociale*, *Actes du Colloque International* (1966), Parijs 1968, 245-246.
- Muller P.L., *Levensbericht van Robert Fruin*, *GiN*, I, 241-263.
- Munsters A.J., *Bisschop Gerard van Groesbeek en Catharina van Bronckhorst-Batenburg*, *Maasgouw*, 63(1943)22-31.
- Munsters A.J., *Verkenning van de middeleeuwse kerk in Limburg*, *LV*, II, 417-530.
- Muret P., *Vandersmissen P., La non-résidence des curés dans l'archidiaconé de Hesbaye (1558-1580), Essai d'interprétation des registres aux placets d'absence*, *RBPB*, 37(1959)941-949.
- Neeffs E., *Decoster (François) ou Costerus*, *BNB*, V, 12-16.
- Neuss H. van, *Analyse d'un ancien registre aux ordonnances de magistrats de la ville de Hasselt*, *BMH*, 4(1867)85-104.
- Neuss H. van, *Notice historique sur l'introduction de la réforme à Hasselt*.
- Neuss H. van, *Notice sur l'ancienne industrie drapière à Hasselt*, *BMH*, 3(1872) 64-85.
- Nierop H. van, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567*, Nijmegen 1978.
- Nijenhuis W., *De publieke kerk veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij 1579-1621*, *NAGN*, VI, 325-343.
- Nusteling H., *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860*, Amsterdam Dieren 1985.
- Ozment S.E., *The Reformation in the Cities, The Appeal of Protestantism to Sixteenth-Century Germany and Switzerland*, New Haven London 1975.
- Paquay J., *De beneficiers der hoofdkerk van Hasselt*, *VO*, 2(1926) 72-80.
- Paquay J., *De hoeven der kerkelijke instellingen in Limburg*, *VO*, 4(1928)121-141.
- Paquay J., *De pastoors der hoofdkerk van Hasselt*, *VO*, 1(1923)101-106.
- Paquay J., *La répression des troubles calvinistes à Hasselt en 1566-1567*, *APL*, 7(1904)35-39.
- Paquay J., *Les Revenus des Collegiales et Abbayes liégeoises sous l'ancien régi-*

- me, BSSLL, 46(1932)103-107.
- Paquay J., Stoolrechten te Hasselt in 1520, VO, 10(1934)225-234.
- Paquay J., De verkoop van domeingoederen in Limburg tot aan het concordaat, BSSLL, 43(1929)57-78.
- Pauwelijn C., De gegoede burgerij van Kortrijk in de 15e eeuw (1433-1496), SL, 54(1971)155-213.
- Pirenne H., Histoire de Belgique, 7 dln, Bruxelles 1900-1932.
- Poel B. van de, De Limburgsche Kempen, in: De Limburgsche Kempen, Hasselt 1936, 23-42.
- Poncelet E., Note relative aux conflits entre Hasselt et Zonhoven au sujet de la bruyère, VO, 12(1936)43-49.
- Post R.R., Kerkelijke verhoudingen in de Nederlanden vóór de reformatie van 1500 tot 1580, Utrecht Antwerpen 1954.
- Post R.R., Het aantal wijdelingen in de zestiende eeuw, Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, 66(1947) 97-125.
- Rahlenbeck C., L'Eglise de Liège et la Révolution, Bruxelles 1864.
- Rahlenbeck C., Modet (Herman), BNB, IV, 909-921.
- Rahlenbeck C., Le Protestantisme dans les pays de Limbourg et d'Outre-Meuse, Bruxelles 1856.
- Renson G., De oorsprong der Lakennijverheid in Hasselt, Limburg, 26(1946)55-58.
- Riemersma J.C., Religious factors in early Dutch capitalism 1550-1650, The Hague Paris 1967, 69-86.
- Roebroek E., Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld vanaf de Middeleeuwen tot het einde der 18de eeuw?, SSEGL, 15(1970)50-75.
- Roelink A.J., Het Calvinisme, AGN, IV, 281-304.
- Roelink J., Bij de herdenking van het wonderjaar 1566-1966, BvGN, 20(1965-1966)286-299.
- Roelink J., De Nederlandse opstand een klassenstrijd?, in: Kritisch kwintet. Historische opstellen, Amsterdam 1964, 49-70.
- Roemen H.C.W., Maastricht een geografische beschrijving, Maastricht 1947.
- Roey J. van, De correlatie tussen het sociale-beroeps milieu en de godsdienstkeuze te Antwerpen op het einde van de XVIe eeuw, BRGB, 47(1968)239-257.
- Rogier L.J., Eenheid en Scheiding, Geschiedenis der Nederlanden 1477-1813, Utrecht Antwerpen 1973.
- Rogier L.J., Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland In de 16de en 17de eeuw, 3 dln, Amsterdam Brussel 1947.
- Rogier L.J., Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezindten te Nijmegen, Numaga, 4(1957)37-79.
- Romein J.M., Het vergruisde beeld, Over het onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand, VVV, I, 71-88.
- Roorda D.J., Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?, BMGN, 94(1979) 212-225.
- Roorda D.J., Sociale geschiedenis: een situatieschets, G M Th, I, 54-85.
- Roosbroeck R. van, Het Wonderjaar te Antwerpen, 1566-1567, Antwerpen 1930.
- Roosbroeck R. van, Wunderjahr oder Hungerjahr? Antwerpen 1566, in: Petri F. (red) Kirche und Gesellschaftlicher Wandel in Deutschen und Niederländischen Städten der werdenden Neuzeit, Köln Wien 1980.
- Roy A. Le, Groesbeck (Gérard De), BNB, VIII, 329-342.
- Rublack H.-Chr., Die Einführung der Reformation in Konstanz von den Anfän-

- gen bis zum Abschluss 1531, Gütersloh Karlsruhe 1971.
- Rublack H.-Chr., Gescheiterte Reformation, Frühreformatische und protestantische Bewegungen in süd- und westdeutschen geistlichen Residenzen, Stuttgart 1978.
- Rublack H.-Chr., Zur Sozialstruktur der protestantischen Minderheit in der geistlichen Residenz Bamberg am Ende des 16. Jahrhunderts, SuA, 130-148.
- Rublack H.-Chr., Is there a 'New History' of Urban Reformation?, in: Kouri E. T., Scott T. (red), *Politics and Society in Reformation Europe, Essays for Sir Geoffrey Elton on his sixty-fifth Birthday*, London 1987, 121-141.
- Ruwet J., Un facteur mal connu des économies de type ancien à travers la fiscalité, La consommation à Saint-Trond au XVIe siècle, in: *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'état*, Colloque International Spa 6-9-IX-1964, Actes, Pro Civitate, Brussel 1966, 168-174.
- Ruwet J., La population de Saint-Trond en 1635, in: *Pays-Bas et Principauté de Liège aux temps modernes*, Louvain-la-neuve 1981, 79-114.
- Schaik R. van, Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550), Hilversum 1987.
- Schaik R. van, De bevolking van Nijmegen in het eerste kwart van de 15de eeuw, Een kritisch onderzoek naar de waarde van fiscale bronnen, *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 69(1976-1977)7-32.
- Scheerder J., De beeldenstorm, Bussum 1974.
- Scheerder J., Les condamnés du conseil des troubles, RHE, 59(1964)90-100.
- Scheerder J., Le mouvement iconoclaste en 1566 fut-il spontané ou prémédité, *Miscellae Tornacensia*, 1(1951)297-304.
- Schilling H., Die politische Elite nordwestdeutscher Städte in den religiösen Auseinandersetzungen des 16. Jahrhunderts, SuA, 235-308.
- Scholliers E., Vandenbroeke Chr., Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1500-1800, NAGN, V, 252-310.
- Scribner R.W., The Reformation as a Social Movement, SuA, 49-79.
- Scribner R.W., Sozialkontrolle und die Möglichkeit einer städtischen Reformation, in: Moeller B., *Stadt und Kirche im 16. Jahrhundert*, Gütersloh 1978, 57-65.
- Slicher van Bath B.H., Methodiek en techniek van het onderzoek naar de sociale stratificatie in het verleden, G M Th., I, 139-156.
- Slootmans K., Kooplui uit de Maasstreek op de Bergse jaarmarkten, PSHAL, 98-99(1962-1963)91-145.
- Smit J.W., The present position of studies regarding the Revolt of the Netherlands, GiN, II, 42-54.
- Smitskamp H., Groen van Prinsterer als historicus, Amsterdam Parijs 1940.
- Smolders P., Strijd van Hasselt om de Bockrijker heide in de XVIe eeuw, VO, 3(1927)66-78.
- Soly H., Economische vernieuwing en sociale weerstand, De betekenis en aspiraties der Antwerpse middenklasse in de 16de eeuw, TvG, 83(1970)520-535.
- Soly H., Het verraad van de 16de-eeuwse burgerij: een mythe, TvG, 86(1973)262-280.
- Spieritz M.G., De ontwikkelingsgang van de katholieke missie in Friesland 1609-1689, Archief voor de Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland, 21 (1979)262-292.
- Stone L., The crisis of the aristocracy 1558-1641, Oxford 1965.
- Souphy L., Het domaniaal bezit van de abdij van Herkenrode 1182-1383, (onuit-

- gegeven scriptie), Gent 1971.
- Tawney R.H., *Religie en opkomst van het kapitalisme*, Nijmegen 1979.
- Tijl Th. van, Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland, *G M Ec*, II, 129-143.
- Uytven R. van, Bijdrage tot de sociale geschiedenis van de Protestanten te Leuven in de eerste helft der XVIe eeuw, *Mededelingen Geschied- en Oudheidkundige Kring Leuven en omgeving*, 1(1963)3-38.
- Uytven R. van, Bronnen en methoden voor de studie van de vermogensgroepen in de steden (14e-16e eeuw), *Handelingen van het Vlaams Filologencongres*, 26(1967)377-393.
- Uytven R. van, Invloed van het sociale en professionele milieu op de godsdienstkeuze: Leuven en Edingen, *BRGB*, 47(1968)259-279.
- Uytven R. van, Blockmans W., De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis, *TvG*, 84(1971)276-290.
- Uytven R. van, Plutocratie in de "oude democratieën der Nederlanden", *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 16(1962)373-409.
- Uytven R. van, Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden voor de Revoluties (veertiende-zestiende eeuw), *BMGN*, 87(1972)60-93.
- Vanderstraeten C., De Augustijnen en hun klooster te Hasselt, *VO*, 9(1933)239-265.
- Vanderstraeten C., Geschiedkundige verscheidenheden betreffende Hasselt, De Hasseltsche veemarkten, *VO*, 11(1935)161-175.
- Vanderstraeten C., Een Hasseltsche pasquille uit de XVIe eeuw, *VO*, 13(1937)332-335.
- Vanderstraeten C., Het Smedenambacht van Hasselt, *VO*, 6(1930)126-140.
- Venner J.G.C., De beeldenstorm in Weert en Wessem, *PSHAL*, 118(1982)249-283.
- Venner J.G.C., Maaseik 1566-1567, Een kleine Luikse stad, beroerd door godsdienststoebelen, in opstand tegen de prins-bisschop, *OLL*, 39(1984)207-228.
- Venner J.G.C., De beeldenstorm in Eindhoven, *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 2(1985)181-198.
- Venner J.G.C., De beeldenstorm in Roermond, Venner G.H.A. (red), *Roermond stad met verleden*, Roermond 1985, 43-102.
- Venner J.G.C., Calvinistisch gezinden in de Landen van Overmaas omstreeks 1566, Jenniskens A.H. e.a. (red), *Munsters in de Maasgouw*, Maastricht 1985, 197-212.
- Verheyden A.L.E., Les anabaptistes dans les Pays-Bas méridionaux au début du règne de Philippe II (1555-1567), *Handelingen van het Verbond der geschiedkundige en oudheidkundige kringen van België*, Kortrijk 1953, 477-491.
- Verheyden A.L.E., *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés 1567-1573*, Brussel 1961.
- Verheyden A.L.E., *De hervorming in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*, Brussel 1949.
- Verlinden C., Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe-XVIIIe eeuw), *Werken uitgegeven door de faculteit van Letteren en Wijsbegeerte*, Brugge 1959.
- Verlinden C., Craeybeckx J., Scholliers E., *Mouvement des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle*, *Annales: économies, sociétés, civilisations*, 10 (1955)173-198.
- Vos A. de, Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw, Appeltjes van

- het Meetjesland. 12(1961)57-136.
- Vries Ph. de., The Writing and Study of History in the Netherlands in the 19th Century, *GiN*, 11, 159-176.
- Wee H. van der, Conjunctuur en economische groei in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 14e 15e 16e eeuw, *Mededelingen van de Koninklijk Vlaamse Akademie voor Wetenschap afdeling Letteren en Schone kunsten*, deel 27 nummer 8, Brussel 1965.
- Wee H. van der, De economie als factor bij het begin van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden, *BMGN*, 83(1969)15-32.
- Wee H. van der, The growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries), 3 dln, The Hague 1963.
- Wee H. van der, La Réforme protestante dans l'optique de la conjoncture économique et sociale des Pays-Bas méridionaux au XVIe siècle, *BRGB*, 47(1948) 303-315.
- Weyrauch E., Die politische Führungsgruppe in Colmar zur Zeit der Reformation, *SuA*, 215-234.
- Wieringa W.J., Kanttekeningen bij Webers these inzake Protestantisme en kapitalisme, in: *Kritisch kwintet Historische opstellen*, Amsterdam 1964, 85-116.
- Willemsen M., Beredeneerd Bibliografisch Overzicht der werken van Wilhelmus Lindanus, eersten bisschop van Roermond, Roermond 1896.
- Woltjer J.J., Het beeld vergruisd?, *VVV*, I, 89-98.
- Woltjer J.J., Stadt und Reformation in den Niederlanden. Kirche und gesellschaftlicher Wandel in Deutschen und Niederländischen Städten der werdenen Neuzeit, Köln Wien 1980, 155-168.
- Woltjer J.J., De vonnissen van de raad van beroerten, *BGN*, 18(1964)127-134.
- Woltjer J.J., De Vrede-makers, in: Groenveld S., Leeuwenberg H.L.P.H. (red), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag 1979, 56-87.
- Woude A.M. van der, Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw, Wageningen 1972.
- Wouters H.H.E., Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige- en Dertigjarige Oorlog met inleiding en vervolg 1543-1663, *LV*, II, 118-301.
- Wunder G. von, Die Bürgersteuer(Beet) in den südwestdeutschen Reichsstädten und ihre Verteilung auf die wirtschaftlichen Gruppen der Bevölkerung, in: *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'état. Colloque International Spa 6-9-IX-1964, Actes, Pro Civitate*, Brussel 1966, 183-203.

Verantwoording

Pas op 27 september 1566 werd ten noorden van de stadsmuren van Hasselt, „achter de susteren”, voor het eerst in reformatorische zin gepreekt. De beeldenstorm in Hasselt vond in vergelijking met de schending van kerken, kloosters en kapellen in de Nederlanden die op 10 augustus 1566 in West-Vlaanderen begon en in september daaropvolgend in Friesland en Groningen eindigde, relatief laat plaats, namelijk in januari 1567. Omdat Hasselt voorts een Luikse stad was, heeft het de schijn dat de vernieling van de beelden des te meer buiten het inmiddels veel en intensief onderzochte kader van de beeldenstorm in de Nederlanden valt. Aangezien het prinsbisdom Luik een vorstendom van het Duitse Rijk was, lijkt het voor de hand te liggen de reformatie in Hasselt vanuit de aandachtspunten en invalshoeken van de Duitse geschiedbeoefening met betrekking tot 'Stadt und Reformation' te bestuderen. De vraag kan gesteld worden of de situatie in Hasselt wel vergelijkbaar is met die in steden van de Nederlanden waarover Filips II de natuurlijke heer was.

Het prinsbisdom Luik behoorde als rijksvorstendom op bestuurlijk gebied weliswaar niet tot de Nederlanden, maar de politieke invloed vanuit Brussel of zelfs vanuit Madrid was onmiskenbaar. Economisch was het prinsbisdom eveneens nauw verbonden met de Nederlanden. Het rijksvorstendom Luik lag ook geografisch helemaal ingebed in de Nederlanden. Grenzen vormden nauwelijks een barrière. Met name de in deze studie aan de orde komende ontwikkelingen in de Nederlanden op economisch, politiek en godsdienstig gebied hadden zeker een uitwerking in het Luikse. Omdat mijns inziens hetgeen in het prinsbisdom Luik rond 1566 voorviel een voortzetting vormde van de gebeurtenissen in de Nederlanden in 1566, wordt Hasselt juist een extra interessant vergelijkingsobject voor steden en regio's in de Nederlanden. Ook buiten het feitelijke machtsbereik van Brussel gingen nu opnieuw aanhangers van de reformatie over tot vernieling van beelden.

De gereformeerde machtsgreep te Hasselt behandelen vanuit een specifiek Duitse optiek ¹ ligt veel minder voor de hand, omdat in

1566-1567 Hasselt niet met een luthers, doch veeleer met een calvinistisch geïnspireerde actie en rebellie werd geconfronteerd. Voor Hasselt is geen invloed vanuit het Rijk te bespeuren; de gebeurtenissen vinden plaats nadat in het Duitse Rijk de situatie zich al min of meer had geconsolideerd en hier is geenszins sprake van een lange periode met wisselend succes voor het protestantisme, maar van een voor Hasselt unieke poging het gereformeerde geloof de overhand te geven. Voldoende reden om de beeldenstorm te Hasselt in een Nederlands kader te plaatsen.

De beeldenstorm van Hasselt in de historiografie

De beeldenstorm te Hasselt in 1567 werd reeds door tijdgenoten beschreven. De eerste bisschop van Roermond, Wilhelmus Lindanus (1563-1588), boekstaafde in 1580 dat het God zeer onwelgevallig was dat heiligenbeelden vernield werden. Ter adstructie van dit oordeel haalde hij het voorbeeld aan van de beeldenstorm in Hasselt. Zijn ontevredenheid met de beeldenstormers toonde God door tot drie-maal toe de fakkels van de boosdoeners te doven, aldus Lindanus. Een vuur gestookt met vernielde beelden, werd eveneens plotseling gedoofd.² De Jezuïet F. Costerus (1532-1619), die op het einde van de zestiende eeuw korte tijd in Hasselt pastoor was,³ haalde in 1595 dezelfde gebeurtenissen aan. Ongetwijfeld hadden oudere Hasselaren hem over de gebeurtenissen in 1567 verteld. Hij schreef dat de fakkels doofden, onmiddellijk nadat een groot kruis was neergehaald.⁴

Schrijvers uit de zeventiende eeuw, die over dit thema berichtten, namen nagenoeg zonder kritiek deze „wonderlijke” gebeurtenis te Hasselt op in hun werken. J. Chapeaville (1551-1617) die onder meer de geschiedenis van het prinsbisdom Luik schreef (1616), ontleende zijn passage over de voorvallen in Hasselt tijdens de ambtsperiode van prins-bisschop Gerard van Groesbeek (1565-1580) aan het werk van Lindanus. Van het neerhalen met veel geraas van het kruis maakte hij geen melding.⁵ De eerste geschiedschrijver van Hasselt, de Augustijn F.J. Mantelius (1599-1676), nam de twee verschillende versies van Costerus en Lindanus (of Chapeaville) op in zijn verhaal zonder de historische waarde ervan te toetsen of te beoordelen.⁶ Deze eerste vermeldingen van beeldenstormerij te Hasselt hebben niet bijgedra-

gen tot een betrouwbaar beeld van de gebeurtenissen in 1567. Lindanus en Costerus schreven hun boeken vanuit het perspectief van de katholieke reformatie. Zo'n voorstelling van Gods ingrijpen tegen de verrichtingen van beeldenstormers paste in hun kerkelijke strategie. Voor hen betekende 1567 een jaar met wonderen voor Hasselt.

Pas op het einde van de negentiende eeuw en in de eerste helft van deze eeuw kreeg het onderzoek naar de geschiedenis van de beeldenstorm te Hasselt nieuwe impulsen. H. van Neuss en A. Hansay lieten veel documenten uit de zestiende eeuw het licht zien. J. Daris, H. van Neuss en W. Bax beschreven vervolgens de gebeurtenissen te Hasselt in het kader van een gereformeerde opstand tegen de prins-bisschop. Zij deden dat vooral verhalend. In de godsdienstige factor, verpersoonlijkt in het optreden van de predikant Herman Moded, zagen zij de drijfveer tot handelen. Alleen J. Lyna zocht bewust naar andere, minder voor de hand liggende oorzaken. Economische achteruitgang, processen tegen Zonhoven en de abdij van Herkenrode met de daaruit voortvloeiende negatieve financiële gevolgen, alsmede een verstoorde relatie met de prins-bisschop, hadden volgens hem de stad rijp gemaakt voor een overgang naar de hervorming.⁷

De beeldenstorm in de geschiedschrijving. Vier aandachtsvelden

In de negentiende eeuw en in de eerste helft van deze eeuw vormde de beeldenstorm nog geen apart onderwerp van studie voor historici. De beeldenstorm werd gezien als een onlosmakelijk onderdeel van de Opstand van Nederlandse gewesten. Ter verklaring van die Opstand werd in de vorige eeuw vooral op twee beweegredenen gewezen. Geschiedschrijvers als G. Groen van Prinsterer, R.J. Fruin en R.C. Bakhuizen van den Brink voerden elk op hun manier – hetzij religieuze hetzij politiek-nationale – motieven aan als drijfveren voor de Opstand.⁸

Alleen H. Pirenne onderscheidde in zijn monumentale werk *Histoire de Belgique* (7 delen 1900-1932) naast de religieuze en politieke oorzaken een derde motief. Hij maakte duidelijk dat ook economische factoren niet te onderschatten zijn.⁹ Toch zou het enkele decennia duren eer deze zienswijze door de historici geaccepteerd werd. J.N. Bakhuizen van den Brink en A.L.E. Verheyden bleven het met betrekking tot de beeldenstorm houden op een spontane uiting van

volkswoede.¹⁰ En nog recent herhaalden R. van Roosbroeck en J. Scheerder hun eerder geponeerde opvatting dat er weliswaar sprake was van een duidelijke voorbereiding van de beeldenstorm, doch dat economische factoren ondergeschikt waren.¹¹

Pas het in 1949 postuum verschenen boek *Het hongerjaar 1566* van de marxist E. Kuttner heeft de geschiedschrijving echt op het derde, het sociaal-economische spoor gezet. Kuttner zette beide eerdere verklaringen voor de Opstand en beeldenstorm op de tweede plaats. Sociaal-economische oorzaken bepaalden volgens hem de geschiedenis, ook die van het midden der zestiende eeuw. Een economische inzinking en een 'hongerjaar' brachten het proletariaat tot opstandigheid tegen de vermogende klasse. Deze wist een aanval op haar bezit echter af te wenden en het ongenoegen van de arme stedelingen te richten op de rijkdommen van kerken en kloosters.¹² Op zijn opvattingen is methodologische en inhoudelijke kritiek geuit. J. Roelink wijst op de wel zeer selectieve benadering van de bronnen die Kuttner toepast om het door hem gewenste resultaat te verkrijgen.¹³ M. Dierickx blijft een grote invloed van de sociaal-economische verhoudingen betwijfelen.¹⁴ Aangezien Kuttner al te zeer uitgaat van de klassenstrijdgedachte, niet-economische oorzaken van de beeldenstorm verwaarloost en Antwerpen of Vlaanderen als voorbeeld neemt voor heel de Nederlanden, is een groot deel van de tegen hem gerichte kritiek juist.

In weerwil van die kritiek kan ook gesproken worden van grote winst doordat het sociaal-economische facet sinds de verschijning van het boek van Kuttner zeer specifieke aandacht heeft gekregen. Vooral in België zijn veel detailstudies¹⁵ tot stand gekomen om de duizenden personen die door de Raad van Beroerten werden veroordeeld,¹⁶ per regio te achterhalen en te rubriceren in vermogensklassen. Zo kan duidelijk worden of en in hoeverre er per regio of stad een correlatie bestaat tussen de sociaal-economische omstandigheden, de maatschappelijke positie van de mensen rond 1565-1566 en hun keuze voor de nieuwe religie of handelen tijdens de beeldenstorm. Uit de pogingen de opvattingen van Kuttner te toetsen is aldus het correlatieonderzoek ontstaan: het vierde onderzoeksveld.

Een beschrijving van de verschillende nieuwe godsdienstige richtingen in de zestiende eeuw wordt bepaald niet vergemakkelijkt door een duidelijk afgebakende inhoud der begrippen. Termen als lutheranen, wederdopers, doopsgezinden en calvinisten waren in de eerste helft van de zestiende eeuw immers niet vast omljnd. Denkbeelden en benamingen liepen door elkaar.¹⁷ Dit heeft meer dan eens tot minder zorgvuldig gebruik van die begrippen geleid. Voor de religieuze houding van één persoon werden soms verschillende termen gebruikt, óók wanneer slechts van één geloofsopvatting sprake was. In het dagboek van Munters, dat over het gebied van het graafschap Loon in deze periode gaat, worden de verschillende andersdenkende christenen met één term aangeduid: lutheraan.¹⁸

Wij worden met gelijksoortige problemen geconfronteerd voor de jaren 1560-1567. Na 1560 drongen calvinistische denkbeelden steeds meer de Zuidelijke Nederlanden binnen.¹⁹ Aanhangers van opvattingen van Calvijn zijn echter nog niet direkt calvinisten te noemen. In de eerste jaren hebben zij alleen met die denkbeelden gesympathiseerd, zonder dat zij ten volle van de betekenis van de leer waren doordrongen. De aanhangers van een hervorming in de kerk waren nog tot laat in de zestiende eeuw zoekende naar leer en vorm. L.J. Rogier merkte in zijn *Geschiedenis van het katholicisme in de Noordelijke Nederlanden in de 16e en 17e eeuw* op dat voor het gehele derde kwart van de zestiende eeuw nog geen exacte afbakening tussen de verschillende aanhangers van een hervorming valt aan te brengen.²⁰

In de recente samenvattende studies van A.F. Mellink, J. Decavele en W. Nijenhuis over de ontwikkeling van de reformatie in de tweede helft van de zestiende eeuw wordt voor de andersdenkenden met betrekking tot geloofszaken bij voorkeur de algemene term gereformeerden gebruikt.²¹ Deze benaming met als equivalenten hervormingsgezinden of aanhangers van de nieuwe religie zal in deze studie voortaan worden gebezigd. Daarbij dienen wij ons terdege te realiseren dat 'gereformeerden' een verzamelterm is voor de aanhangers van, of sympathisanten met de nieuwe religie zonder dat er bewijzen te leveren zijn voor hun werkelijk gereformeerd zijn. Lijsten van toetreding tot de gereformeerde kerk als lidmaat ontbreken immers.

Bij de katholieken is de situatie vergelijkbaar. Daar volgde een

kleine groep nauwgezet de leer en regels van de kerk zoals deze op het concilie van Trente (1545-1563) opnieuw waren geformuleerd en afgekondigd. Vele traditionele christenen wachtten echter de veranderingen op religieus gebied af. Eer zij zich de Trentse normen hadden eigen gemaakt, waren verscheidene decennia verstreken. Talrijk waren degenen – misschien vormden zij wel de grootste groep – die eerder met de term 'randkerkelijken' kunnen worden aangeduid.²² Hun betrokkenheid met de katholieke kerk was gering. Voor de Trentse hervormingen stonden zij nauwelijks open. De getalsverhoudingen tussen de verschillende geloofsgroepen en de schakeringen daarin variëren van streek tot streek en van periode tot periode.

Mellink heeft onlangs, één alinea van een overzichtswerk resumeënd, de beeldenstorm in de Nederlanden als „geïmproviseerde ... planmatigheid” getypeerd.²³ Zo'n samenvattend oordeel is mijns inziens een indicatie dat er nog maar weinig met zekerheid valt op te merken over gebeurtenissen in 1566. Dit geldt vooral als de verschillende studies en onderwerpen samengevat moeten worden. Wij raken hiermee aan een probleem dat met name door J.M. Romein opgemerkt wordt in zijn oratie „Het verguisde beeld” (1939).²⁴ Behoort een duidelijke visie op de Opstand nog wel tot de mogelijkheden? Vooral in de negentiende eeuw, maar ook nog in deze eeuw werd het 'nationalistische' element van de Opstand vrij algemeen als een belangrijke beweegreden gezien. P.B.M. Blaas betoogt dat nog meer nuancering en daarmee 'afbrokkeling' zal plaatsvinden door de toenemende aandacht voor het particularisme als mede-oorzaak van de Opstand.²⁵ Door de vele detailstudies betreffende beeldenstorm en Opstand blijkt steeds vaker dat 'het eenvoudige nationale beeld' afwijkingen kent. Op zijn minst valt te constateren dat de aandacht tot dusver vrij eenzijdig op de situatie in het westen van de Nederlanden (Vlaanderen, West-Brabant, Zeeland en Holland) is geconcentreerd.

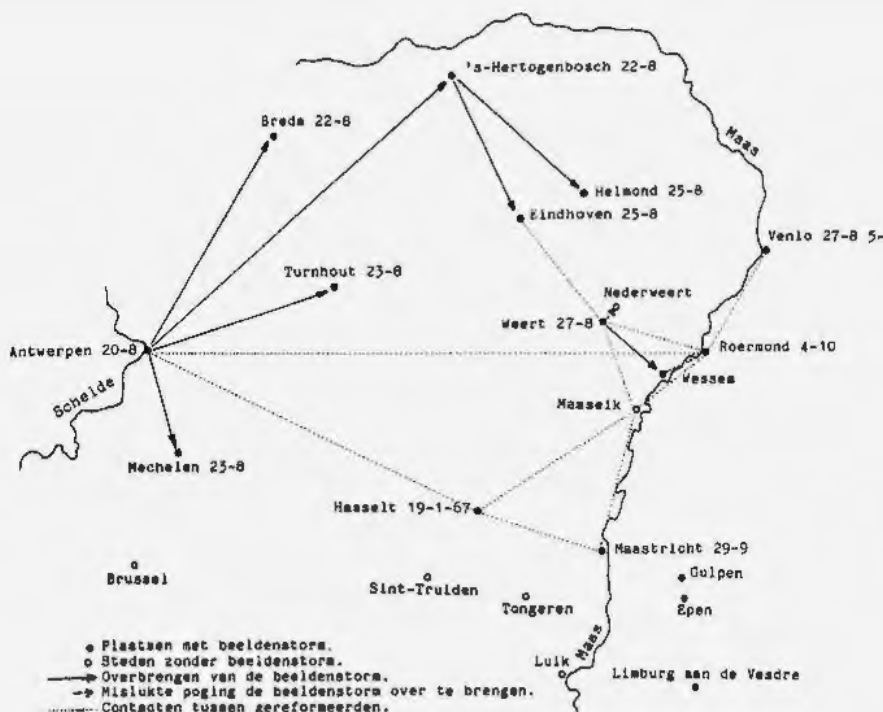
Hoe bezwaarlijk het nog niet voldoende voorhanden zijn van detailstudies is, blijkt vooral uit de algemeen gangbare opvatting dat in het oosten van de Nederlanden, met name in het Maasdal, in 1566 nauwelijks turbulenties voorkwamen. Volgens De Jong is het met de beeldenstorm in het Maasdal „veel langzamer toegegaan.”²⁶ De recente overzichtswerken en de daarbij getekende kaarten reiken voor deze streken inzake de beeldenstorm nauwelijks gegevens aan.²⁷

Verschillende nieuwe studies over steden in de Maasstreek tonen echter aan dat wel degelijk van grote activiteit van aanhangers van de gereformeerde religie sprake was (Zie kaart 1).²⁸ Aandacht voor specifiek regionale ontwikkelingen draagt dan ook bij ter aanvulling of nuancering van het gangbare beeld. Terecht beredeneert J.J. Woltjer dat de vergruizing van het beeld juist een winst betekent, namelijk het voordeel van de geschiedenis beter te kennen.²⁹ Daarvan worden hier nog enkele voorbeelden gegeven.

Zo werd de afwijzende houding van een deel van het volk ten opzichte van de geestelijkheid mede veroorzaakt, doordat veel priesters hun plichten verzaakten. Toch is de houding van die geestelijkheid niet overal aanvechtbaar. Terwijl in Weert pastoors overgingen naar de nieuwe religie en veel gelovigen hun herders volgden, zou de standvastige pastoor in Nederweert juist de parochianen voor de rooms-katholieke kerk weten te behouden.³⁰

De houding van de predikanten daarentegen is ondubbelzinnig te noemen. Waar zij opdoken, namen zij het initiatief en wisten zij delen van de vaak nog weifelende bevolking over te halen tot het nieuwe geloof. Met name preekten de gereformeerde predikanten tegen de verering van heiligenbeelden. Aldus zetten zij op zijn minst indirect aan tot de beeldenstorm. In veel plaatsen waar de sympathisanten van de reformatie de macht aan zich trokken, begonnen zij de opbouw van een kerkelijke gemeente.³¹ Het initiatief hiertoe ging meestal uit van de classis. De rol van de plaatselijke kerkeraden of consistories, waarin ouderlingen en predikanten zitting hebben, wordt steeds duidelijker. A. Verheyden betwijfelt nog of zij inderdaad tot de beeldenstorm hebben aangespoord. Omdat zij volgens hem er geen voordeel mee konden behalen, waren zij in dit opzicht ook niet actief.³² De consistories zoals te Antwerpen en 's-Hertogenbosch hebben echter wel degelijk een actieve rol gespeeld.³³

De cohesie binnen de veelal kleine groep 'gereformeerden' bracht hen in het voordeel ten opzichte van de traditionele katholieken en randkerkelijken, van wie een groot deel de keuze voor deze of gene kant uitstelde of niet relevant vond. Zij lieten het initiatief aan de aanhangers van de nieuwe religie. Dezen verzuimden niet al rondtrekkend te beeldstormen. De beeldenstorm werd vanuit West-Vlaanderen naar andere steden overgebracht. In Breda en 's-Hertogenbosch kwamen beeldenstormers uit Antwerpen 'hun werk' ple-

Kaart 1. Beeldenstorm en contacten tussen aanhangers van de gereformeerde religie in het Maasdal.

gen. Vanuit 's-Hertogenbosch trokken 'gereformeerden' naar Eindhoven en Helmond om daar bij de invoering van de reformatie te helpen. De hervormingsgezinde Anna van Egmond stuurde Weertse onderdanen uit naar Nederweert en Wessem.³⁴

In de zestiende eeuw had de adel nog groot aanzien. Met zijn protesten tegen de regering, de bijeenkomsten in 1565-1566 en de aanbidding van het Smeekschift, wekte hij bij de bevolking grote verwachtingen. Dit optreden leidde mede tot de nauwelijks te controleren gebeurtenissen in de zomermaanden van 1566. Het is allerminst zeker dat de adel toen bewust de gebeurtenissen uit de hand heeft laten lopen, ten einde de regering extra onder druk te zetten. Aannemelijker is dat ook de edelen de ontwikkelingen niet konden controleren, waardoor de 'gereformeerden' extra kansen kregen. Pas nadat duidelijk was geworden hoe succesrijk de aanhangers van de hervor-

ming waren, koos een deel van de adel positie tegen hen. Met steun van de tot dan toe weifelende landvoogdes Margaretha van Parma herstelden die edelen grotendeels de positie van de katholieken. De landsheer in Spanje blonk evenmin uit in slagvaardig optreden. Hij juichte de katholieke tegenacties natuurlijk toe, maar betwijfelde of ze wel voldoende waren.³⁵

Het verarmde arbeidersvolk voelde zich vooral in gebieden met een goed ontwikkelde tapijt-, linnen-, of wolnijverheid sterk agetrokken tot de hervormingsgezinde geloofsverkundiging. Samenwerking met of leiding van eveneens door de economische omstandigheden getroffen zelfstandige ambachtslieden en kleine handelaren was nodig, alvorens het tot onlusten op grote schaal kwam. Buiten de gebieden met grote manufacturen nam vooral die middengroep van kleine ondernemers het initiatief. Zij waren door hun economisch activiteiten welvarend geworden en verwachtten te stijgen op de maatschappelijke ladder. Deze middengroep wilde meer politieke invloed en groter sociaal aanzien. Doch door de economische neergang leek dit doel vooralsnog onbereikbaar. De (nieuwe) kleine ondernemers klampten nu de reformatie aan om het bereiken van de gewenste positie te bespoedigen. Vooral H. van der Wee en, voor een iets latere periode, J. van Roey en H. Soly zijn verdedigers van dit standpunt.³⁶

Zo was de sympathie voor de hervorming vaak een uiting van protest tegen een weinig gerespecteerde katholieke magistratuur. De 'nieuwe rijken' hadden voldoende kennis en eigenwaarde om doelbewust een politieke emancipatie na te streven. De oude magistratuurs-geslachten zouden moeten wijken. De positie van het stadsbestuur was vooral zwak, als het niet op de schutterijen kon rekenen. De magistratuur kon die dan namelijk niet inzetten tegen de eigen burgers om zo de orde te handhaven.³⁷

Snelle economische ontwikkelingen, honger en de daarmee gepaard gaande sociale en morele ontworteling – het verlies van levenswaarden – waren volgens Kuttner de belangrijkste drijfveren voor opstandigheid. Door Van Roosbroeck is vooral de betekenis van het element honger in twijfel getrokken. Hongersnoden kwamen vaker voor en werden lang niet altijd gevolgd door een opstand, want de arme bevolking kwam dan pas goed in de zorgen. Die had door de zorg om het dagelijks brood geen aandacht voor machtsverhoudingen. De voedselsituatie in de onderscheiden steden verschilde nogal.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat er plaatsen waren met een voedseltekort en zonder beeldenstorm, terwijl elders een beeldenstorm uitbrak zonder dat de bevolking echt honger leed of had geleden. Handelssteden en centra van nijverheid blijken eerder vatbaar te zijn geweest voor opstandigheid dan het platteland of plaatsen, waar nieuwe economische ontwikkelingen aan voorbij waren gegaan. Veelal waren de groepen die door een economische neergang hun toekomstverwachtingen zagen vervliegen, het meest actief.³⁸

De vraag in hoeverre tijdens de fase van strijd om hogere posities de arme bevolking meewerkte met de middengroep, valt niet volledig te beantwoorden. Evenmin kan definitief worden verklaard welke rol maatschappelijke verhoudingen speelden in de Opstand. Heeft de arme bevolking, hiertoe aangezet door predikanten, zich (dan ook) verbonden met de edelen? In elk geval mag duidelijk zijn dat de vele studies een telkens wisselend beeld oproepen. Van stad tot stad zijn andere oorzaken voor oproer aan te wijzen en komen verschillende samenwerkingsverbanden tussen bevolkingsgroepen, gilden en families aan het licht.

Het handhaven van een enkelvoudige, ondubbelzinnige verklaring voor de Opstand blijkt door de verschillende uitkomsten van de onderzoeken dan ook onmogelijk. Eerder was er sprake van telkens verschillende reacties op plaatselijke religieuze, politieke en economische omstandigheden, waarbij de algehele situatie in de Nederlanden ook een rol speelde. Thans wordt in toenemende mate weer meer waarde gehecht aan de religieuze factor in de beeldenstorm en de Opstand. De religiekwestie wordt geleidelijk weer als een belangrijke drijfveer in het geheel gezien. Nader lokaal en regionaal onderzoek zal nodig blijven om deze opvatting met bewijzen te staven.³⁹

Opzet en probleemstelling

Deze studie naar de achtergronden van de beeldenstorm in Hasselt en de opstand van zijn inwoners tegen hun landsheer valt uiteen in twee delen. In de eerste vijf hoofdstukken wordt langs de meer gebruikelijke wegen, namelijk door een onderzoek naar de bestuurlijke, religieuze en economische achtergronden, getracht de oorzaken van de beeldenstorm en de opstand tegen de prins-bisschop van Luik te doorgronden. In het tweede deel staat eerst een onderzoek naar de

structuur van de Hasseltse samenleving centraal. Vanuit die basis wordt de correlatie tussen de maatschappelijke positie van personen of groepen en de keuze voor de reformatie en daarmee het verzet tegen de prins-bisschop nader onderzocht en geanalyseerd.

Bij de verklaring van de Nederlandse Opstand wordt vaak gewezen op de absolutistische en centralistische tendensen van het landsheerlijk bestuur van Filips II. De vrijheidslievende onderdanen wilden hun oude privileges handhaven, terwijl de legitieme landsheer juist trachtte die vrijheden te beknotten. Aangezien Hasselt Luiks was, kan deze verklaring niet voor die stad van toepassing zijn. De vraag is nu een andere: vertoonde ook het bestuur van de prins-bisschoppen sporen van centralisme, zodat hun onderdanen, dus ook die van Hasselt, daartegen in verzet kwamen? Hasselt biedt de mogelijkheid de politieke doeleinden van de prins-bisschoppen te vergelijken met de politiek van de heer der Nederlanden. Na het inleidende hoofdstuk over Hasselt in de zestiende eeuw zal dit thema in hoofdstuk II, getiteld: „Verzet tegen Luikse centralisatiepogingen”, worden aangesneden.

De religieuze factor krijgt aandacht in het derde hoofdstuk. Hierbij zal vooral de vraag gesteld moeten worden naar de situatie op het gebied van kerk en geloof. Dit aandachtspunt krijgt voor de Luikse stad Hasselt een extra dimensie – en een extra moeilijkheid – wegens de vermenging van wereldlijke en kerkelijke belangen, die er, naar zich laat aannemen, groter was dan in de gewesten van de Nederlanden. De prins-bisschop van Luik was in Hasselt namelijk zowel wereldlijk als kerkelijk heer, zodat ongenoegen van de burgers met het bestuur van hun landsheer repercussies kan hebben gehad voor de aandacht voor kerk en geloof.

In navolging van het artikel van R. van Uytven „Sociaal-economische evolutie in de Nederlanden vóór de Revoluties (veertiende-zestiende eeuw)“⁴⁰ zal bij de behandeling van de economische omstandigheden in hoofdstuk IV aandacht worden besteed aan de demografische ontwikkeling van Hasselt, de evolutie van de bedrijvigheid in de verschillende ambachten, de preciaire financiële omstandigheden waarin de stad verkeerde en de zorgwekkende voedselsituatie in de winter van 1565-1566.

Hoofdstuk V over het verloop van de beeldenstorm en de onder-

drukking van de rebellie tegen de prins-bisschop van Luik besluit het voornamelijk beschrijvende deel van deze studie. Met name de activiteiten van predikant Herman Moded en het optreden van prins-bisschop Gerard van Groesbeek – in vergelijking met dat van Filips II – verdienen onze aandacht. In tegenstelling tot de verklaringen voor de opstand en beeldenstorm te Hasselt in de voorafgaande hoofdstukken (de lange termijn) zal nu worden getracht enkele 'korte termijn verklaringen' te geven voor de relatief late beeldenstorm in een stad buiten de door Filips II bestuurde Nederlanden. De tijdsspanne die wordt behandeld, loopt van 1566-1567: de tijd van de beeldenstorm met de daarop volgende onderwerping van het opstandige Hasselt door de bisschop. De latere activiteiten van Gerard van Groesbeek in het kader van de katholieke reformatie vallen buiten deze studie en worden in het tweede deel enkel aangestipt.

Met behulp van een lijst van magistraatsleden betreffende de tijdsspanne 1525-1584, zes quotisatielijsten (belastinglijsten) uit de jaren 1482-1629, de stadsrekeningen die over deze periode nagenoeg compleet aanwezig zijn, en een aantal ambachtsboeken, wordt in het tweede deel een onderzoek gedaan naar dieper liggende maatschappelijke structuren van de Hasseltse maatschappij. Eerst wordt aandacht besteed aan de bestuurlijke elite. Vervolgens wordt de gehele bevolking van Hasselt aan een nauwgezet onderzoek onderworpen. De hoofdstukken VI en VII vormen zo de fundamenteën voor het laatste hoofdstuk dat ingaat op de correlatie tussen de maatschappelijke positie en de keuze voor de nieuwe religie.

De laatste twintig jaar heeft de sociaal-economische herkomst van de 'gereformeerden' veel aandacht gekregen. Bij gebrek aan bronnen moest daarbij het onderzoek beperkt worden tot de veroordeelde aanhangers van de nieuwe religie. Van hun geconfisqueerde bezittingen waren namelijk veelal lijsten opgesteld. Voor Hasselt is het echter niet slechts mogelijk gebleken alle sympathisanten van de hervorming in het onderzoek te betrekken, maar óók het katholieke deel van de bevolking. Zelfs arme burgers konden worden getraceerd en geïdentificeerd.

Doordat in de quotisatielijsten alle burgers, zowel katholieken als 'gereformeerden', zijn opgenomen, kan de gehele Hasseltse bevolking naar vermogen worden ingedeeld. Bovendien is na te gaan hoe de financiële situatie van personen, bepaalde families of ambachten

veranderde in de periode waarin de beeldenstorm en de rebellie tegen prins-bisschop Gerard van Groesbeek plaatsvonden. Verder is het mogelijk bepaalde veronderstellingen over de economische evolutie van een persoon of van een hele bedrijfstak met financiële gegevens te onderbouwen en daaraan de keuze voor de hervorming te koppelen. Zo is na te gaan hoe groot het mogelijke aandeel van de economie was als oorzaak voor de keuze van het nieuwe geloof. Door de burgers, bij wie de verandering van de economische omstandigheden gunstig was en derhalve ook geen ongenoegen veroorzaakte, apart te nemen, kan de invloed van zuiver religieuze beweegredenen voor de overgang naar de reformatie benaderd worden.

De veelheid en verscheidenheid aan bronnen biedt een mogelijkheid dieper in te gaan op andere aandachtspunten waarover reeds in studies over andere steden een en ander werd gezegd, maar waarover vrijwel nooit echt uitsluitsel kon worden gegeven. In welke gebieden van de stad bijvoorbeeld woonden de 'gereformeerden' of beeldenstormers? Had het voedseltekort gedurende de winter 1565-1566 inderdaad gevolgen voor de keuze van de hervorming? Hadden enkele jonge meesters in de ambachten de ouderen financieel overvleugeld en kozen zij als protest tegen de oude structuren voor de reformatie? Ook is er een vergelijking mogelijk tussen de stad en het omringende platteland en tussen een kleine groep 'eerste' sympathisanten met de reformatie in 1562 en de grote groep van 1566-1567.

Bronnen en gegevensverwerking

De archiefbescheiden voor het midden van de zestiende eeuw in het Luikse staatsarchief zijn zeer lacuneus. De correspondentie tussen de prins-bisschop en de magistraat van Hasselt, bewaard in het Rijksarchief te Hasselt, compenseert dit evenwel. De meer algemeen gestelde stukken uit het Luikse archief konden worden aangevuld met een veelheid van brieven over specifieke onderwerpen en situaties. De briefwisseling tussen landvoogdes Margaretha van Parma en prins-bisschop Gerard van Groesbeek is uitgegeven door L.P. Gachard.⁴¹

De analyse van de sociaal-economische en maatschappelijke achtergronden van de beeldenstorm is gebaseerd op een zestal seriële bronnen. Zij maken het onderzoek naar de maatschappelijke structuur van Hasselt mogelijk.

A. De financieel-economische situatie van de burgers van Hasselt is, in vergelijking met die van personen uit andere steden, goed bekend door de aanwezigheid van zes quotisatielijsten, die de periode 1482-1629 bestrijken.⁴²

B. De demografische ontwikkeling van Hasselt, die uit de quotisatielijsten af te leiden valt, wordt getoetst aan het verloop van inkomsten van enkele accijnzen die door de stad werden geheven. Hiertoe zijn vanaf 1484 stadsrekeningen beschikbaar. Zij vertonen slechts enkele kleine hiaten.⁴³

C. In de winter 1565-1566 zorgde de magistraat voor de aanvoer van voedsel ter leniging van de grote nood. Van de graanverkoop door de stedelijke overheid aan de Hasseltse burgers bestaat een lijst met meer dan tienduizend posten.

D. De 'gereformeerden' werden na de onderwerping van de stad individueel bestraft naar gelang de sympathie voor de nieuwe religie en de ernst van hun opstandigheid.

E. Zes ambachtsboeken (van de twaalf) die op last van prins-bischof Everhard van der Marck (1505-1538) omstreeks 1535 moesten worden aangelegd, zijn bewaard gebleven.⁴⁴ Zij bieden de mogelijkheid van ruim 60% van de bevolking het ambacht te bepalen.

F. Door A. Heysse zijn voor de periode 1525-1619 lijsten aangelegd van de leden van het stadsbestuur.⁴⁵ Met de gegevens betreffende het ambacht – hierboven E – vormen zij de basis voor het onderzoek naar de bestuurlijke elite van de stad aan de Demer.

Deze rijke en gevarieerde gegevens kunnen alleen per computer in een afzienbare tijd verwerkt worden. Voor de leden van de magistraat in de jaren 1525-1584, de voedselvoorziening in de winter van 1565-1566 en de belastingheffingen in 1482, 1520 en 1629 werden aparte databestanden opgezet. Voor het correlatie-onderzoek zijn alle relevante gegevens bij elkaar gezet in één computerbestand. In totaal konden in Hasselt voor de periode 1565-1569 1083 gezinshoofden worden opgespoord. Van deze personen zijn de aangetroffen gegevens in negentien onderwerpen genoteerd (Zie bijlagen 1 en 2). Minutieus werden tienduizenden gegevens ingevoerd. Een zeer tijdrovend werk, dat echter beloond wordt met zeer precieze antwoorden op de vele vragen die daarna gesteld konden worden.

De hierboven genoemde seriële bronnen laten een gedetailleerde cijfermatige bestudering van de maatschappelijke situatie toe. Deze

aanpak van de onderzoeken naar de oorzaken van beeldenstorm en Opstand is pas vrij recent door het gebruik van de computer mogelijk geworden. Daarom is in het tweede deel van deze studie gekozen voor een nogal uitgebreide weergave van de wijze van onderzoek. Zo wordt het meest recht gedaan aan de nieuwe aandachtspunten die aan de orde kunnen komen, en aan de onderzoeksresultaten die met behulp van computerbestanden behaald kunnen worden.

Aangezien de talrijke financiële en sociale gegevens betreffende de burgers van Hasselt reeds een zeer gedetailleerde uitsplitsing naar verschillende groepen met daarbij passende relaterende beschouwingen mogelijk maken, worden bij de berekening van gemiddelden geen verdere rekenkundige exercities, zoals standaard deviatie en grootste afwijking naar boven of beneden, aangaande de homogeniteit van een onderzochte groep beproefd.

Noten

- 1 Voor een eerste oriëntatie zouden kunnen dienen: Von Greyerz, Stadt und Reformation; Rublack, Urban Reformation; Moeller, Reichsstadt und Reformation; Moeller, Stadt und Kirche; Moeller, Deutschland im Zeitalter der Reformation; Ozment, Reformation in the Cities; Mommsen, Stadtbürgertum und Adel; Brady, Ruling Class Strasbourg; Schilling, Politische Elite; Cohn, Reformatorische Bewegung; Von Greyerz, Late City Reformation; Jacob, Politische Führungsschicht; Weyrauch, Politische Führungsgruppe Colmar; Bátori, Ratsherren und Auführrer; Rublack, Gescheiterte Reformation; Rublack, Sozialstruktur der protestantischen Minderheit; Rublack, Einführung der Reformation in Konstanz; Scribner, Reformation as a Social Movement; Scribner, Socialkontrolle.
- 2 Lindanus, De fugiendis, 130-131; Willemsen, Beredeneerd Bibliografisch Overzicht, 172.
- 3 Neeffs, Decoster, 12-16; Bussels, Overzicht, 52.
- 4 Costerus, Heylichdaghen, I, 643; Costerus, Bewijs, 1595, 213-214.
- 5 Chapeville, Gesta, 410-411.
- 6 Mantelius, Hasseletum, 73-75; Hansay, Notes critiques, 80-82.
- 7 Van Neuss, Quelques autographes; Van Neuss, Lettres; Hansay, Documents; Daris, Histoire diocèse, 396-428; Van Neuss, Notice historique; Bax, Protestantisme, II, 209-230; Lyna, Protestantse revolutie te Hasselt.
- 8 Groen van Prinsterer, Archives, I, XI-XIII; Groen van Prinsterer, Handboek, 99, 105-109, 111-113, 120-127. Naast de overheersende religieuze motieven gunt hij hier ook plaats aan het nationale aspect van de strijd tegen Spanje. 99-104, 108; Fruin, Voorspel, 10-12; Zie verder Kernkamp, Menschen en tijden, 4-6, 12-17, 146-148; Romein Vergruisde beeld, 84-87; Van Essen, Groens uitgave; Smitskamp, Groen van Prinsterer; Huizinga, Robert Fruin; Muller, Levensbericht Robert Fruin; Kernkamp, Bakhuizen van den Brink; De Vries, Writing; Groenveld, Beeldvorming, 56-60.
- 9 Pirenne, Histoire de Belgique, II, 241-243, 256-257; Kuttner, Hongerjaar 1566, 29; Decavele, Historiografie, 20.
- 10 Bakhuizen van den Brink, Lindeboom, Handboek der Kerkgeschiedenis, II, 183; Verheyden, Hervorming Zuidelijke Nederlanden, 88-90.
- 11 Van Roosbroeck, Wonderjaar; Van Roosbroeck, Wunderjahr, 169-170, 195; Scheerder, Mouvement, 303; Scheerder, Beeldenstorm.
- 12 Kuttner, Hongerjaar 1566, 113, 122, 180, 277-280, 374.
- 13 Roelink, Nederlandse opstand.
- 14 Dierickx, Beeldenstorm Nederlanden, 1048.
- 15 Autenboer, Turnhout; Backhouse, Westkwartier; Backhouse, Kortrijkse hervormden; Decavele, Vlaamse platteland; Decavele, Dageraad; Decavele, Protestantisme Brussel; Decavele, Axel en Hulst; Beenakker, Breda; Delmotte, Calvinisme Gent; Moreau, Tournai; Mahieu, Martyrs montois; Nierop, Amsterdam; Van Roey, Antwerpen; Soly, Economische vernieuwing; Van Uytven, Protestanten te Leuven; Van Uytven, Leuven en Edingen; De Vos, Eeklo.

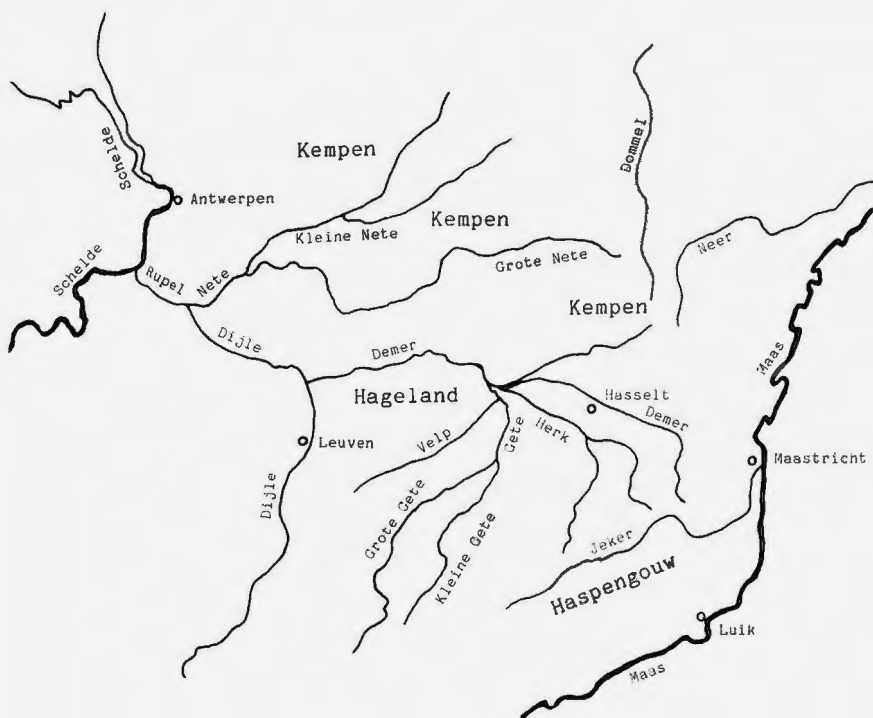
- 16 Verheyden, Conseil des Troubles. Kritiek op zijn werk: Dierickx, Lijst der veroordeelden; Scheerder, Condamnés; Woltjer, Vonnissen.
- 17 Mellink, Prereformatie, 146-165; Decavele, Reformatie, 166-173; Halkin, Réforme, 43, 53, 62; De Moreau, Histoire de l'église, IV, 248; Halkin, De la Marck, 118-119; Halkin, Berghes Autriche, 80.
- 18 Lyna, Wederdoopers, 89-100; Grauwels, Dagboek.
- 19 Roelink, Calvinisme, 283-285.
- 20 Rogier, Catholicisme, I, 126-128, 157-182.
- 21 Mellink, Prereformatie, 164-165; Decavele, Reformatie, 167-168; Nijenhuis, Publieke kerk, 325-332; Vergelijk Woltjer, Het beeld vergruisd?, 95-96.
- 22 Spiertz, Ontwikkelingsgang, 265, 290; Van Deursen, Bavianen en Slijkgeuzen, 141-142; De Jong, Protestantisering, 579-580.
- 23 Mellink, Prereformatie, 164.
- 24 Romein, Vergruisde beeld.
- 25 Blaas, Nederlandse geschiedschrijving, 10-13, 20-24.
- 26 De Jong, Beeldenstorm Nederlanden, 6.
- 27 Groenveld, Kogel, 75; Decavele, Reformatie, 177; Bosatlas, 33A.
- 28 Venner, Weert Wessem; Venner, Eindhoven; Venner, Roermond; Venner, Maaseik; Venner, Landen van Overmaas; Geurts Janssen, Gelderland, 99; Geurts, Maastricht.
- 29 Woltjer, Het beeld vergruisd?, 97-98.
- 30 Venner, Weert Wessem, 260-262, 270-271.
- 31 De Jong, Beeldenstorm, 7; Scheerder, Beeldenstorm; Deyon Lottin, Casseurs, 174-175; Mack Crew, Calvinist Preaching, 142-143, 166; Verheyden, Hervorming Zuidelijke Nederlanden, 90; Backhouse, Westkwartier, 95; Kuttner, Hongerjaar, 129, 245.
- 32 Verheyden, Hervorming Zuidelijke Nederlanden, 88.
- 33 De Jong, Beeldenstorm Nederlanden, 6; Van de Laar, Katholieke restauratie 's-Hertogenbosch, 209.
- 34 Mack Crew, Calvinist Preaching, 178; Woltjer, Stadt und Reformation, 164, Van de Laar, Katholieke Restauratie 's-Hertogenbosch, 208-209; Venner, Weert Wessem, 270-273; Beenakker, Breda, 69-70, 81.
- 35 Woltjer, Vrede-makers, 62-67; Mack Crew, Calvinist Preaching, 160.
- 36 Decavele, Historiografie, 24-27; Van der Wee, Economie als factor, 25-31; Van der Wee, Réforme protestante, 312-314; Van Roey, Antwerpen; Soly, Economische vernieuwing; Soly, Verraad.
- 37 Soly, Economische vernieuwing, 520-521, 534-535; Duke Kolff, Time of troubles, 337; Van der Wee, Economie als factor, 16-19, 30-31; Van der Wee, Réforme protestante, 303-306, 314; Delmotte, Gent, 148-150, 176; Decavele, Axel en Hulst, 15-16, 21; Backhouse, Westkwartier, 59; Van Nie-rop, Amsterdam, 20-27.
- 38 Kuttner, Hongerjaar, 170-180; Roosbroeck, Wunderjahr, 169-175; Decavele, Historiografie, 24-25; Mahieu, Martyrs montois, 391-392.
- 39 Decavele, Historiografie, 26; Groenveld, Beeldvorming, 64-70, 81-84; Blaas, Nederlandse geschiedschrijving, 10-13, 20-24; De Bruin, Geschiedschrijving, 50-74; Smit, Present position, 51-52.
- 40 Van Uytven, Sociaal-economische evolutie.
- 41 Gachard, Analectes belgiques.
- 42 RH, OAH, 212. Zie hoofdstuk IV de paragraaf over de bevolkingsgrootte van Hasselt.

- 43 RH, OAH, 486-661. De stadsrekeningen voor de jaren 1485, 1488, 1489, 1492, 1499, 1546, 1569, 1579 en 1588 ontbreken.
- 44 Lejeune, Formation capitalisme, 210-215; RH, HA, 1, 37, 44, 47, 53, 69-71.
- 45 Heysse, Administration.

I Hasselt in de zestiende eeuw

Geografie

Hasselt ligt in een nagenoeg vlak landschap in de Demervallei. De oudste nederzetting ligt niet direkt aan de zuidelijke oever van de Demer. Het dal is er te drassig voor permanente bewoning. Daarom vestigden de eerste bewoners zich op hogere gronden aan de Helbeek, die naar de Demer stroomt.¹ De Demer vormt de grens tussen de Kempen in het noorden en het vochtige deel van Haspengouw in het zuiden (Zie kaart 2).

Kaart 2. Hasselt ten zuiden van de Demer aan de grens tussen Kempen en Haspengouw.

Naar het noorden toe liggen de zandgronden van de Kempen. De streek wordt hier door een aantal beekjes doorsneden, die in zuidwestelijke richting naar de Demer stromen. Er zijn laagten met een geringe waterafvoer. De ondergrond laat het water vaak slecht door. In vergelijking met de meeste andere delen van de Nederlanden is het klimaat tamelijk ongunstig voor de landbouw. De neerslag is gering en tot laat in het voorjaar komt nachtvorst voor, die het ontkiemende zaadgoed schaadt, zodat de oogst vaak gering is.

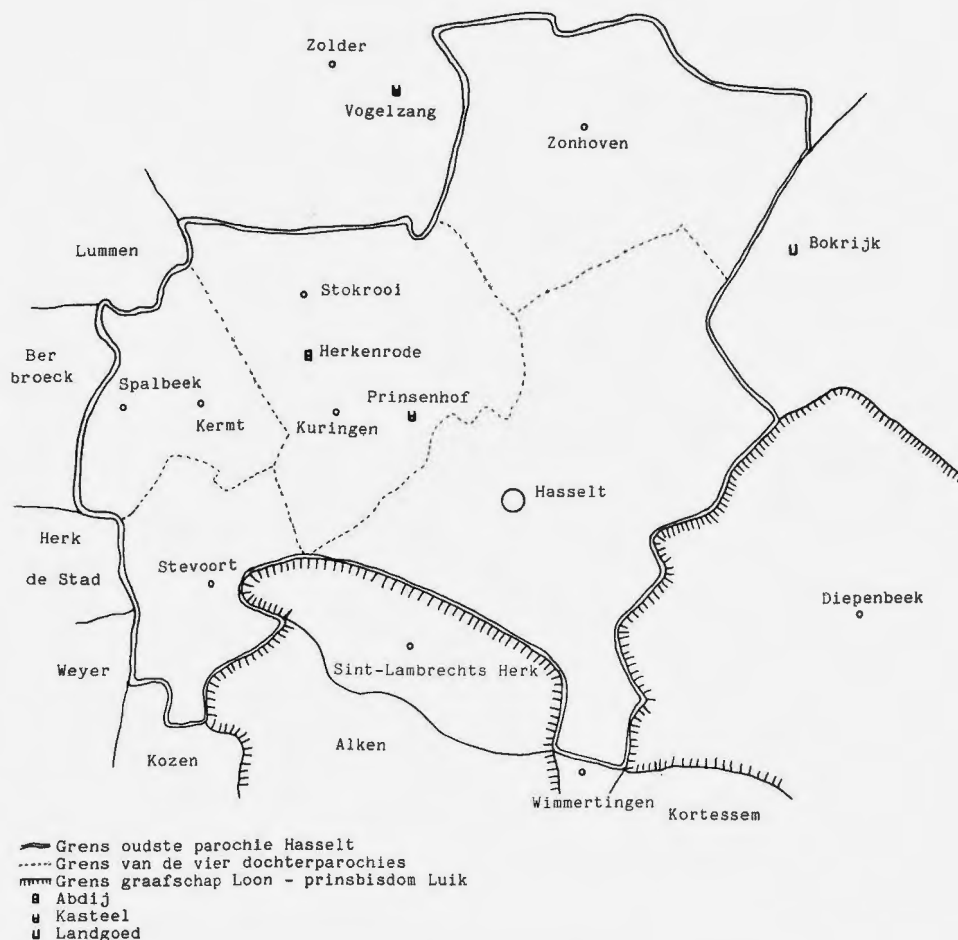
De akkers, met rondom hagen tegen zandverstuiving of om de grotere dieren ver te houden van de gewassen, liggen in de zestiende eeuw in de nabijheid van de dorpjes. De weilanden afgewisseld met groepjes loofbomen, bevinden zich in de dalen. De Kempen bestaan in de zestiende eeuw nog voor tweederde uit heide en moerassen. Toch zijn ook deze gebieden nuttig voor de schaarse bevolking. Ze dienen als gemeenschappelijke grond voor de dorpelings, die op de heide hun schapen hoeden of er strooisel halen voor de stallen.²

Haspengouw heeft zandleemgrond, die door toenemende vermenigving met löss naar het zuiden toe steeds vruchtbaarder wordt. Van de gronden in de Demervallei is in de zestiende eeuw nog eenderde niet in cultuur gebracht. De verhouding tussen akkers en weilanden is er ongeveer twee tegenover een.³ Hasselt ligt zo op de grens van de arme Kempen en de welvarende Haspengouw. Deze ligging geeft Hasselt een marktfunctie voor het omliggende land.⁴

Bewoners

De eerste grotere vestiging van boeren in dit gebied gaat terug tot in de Frankische tijd. De nederzetting Hasselt dankt haar naam waarschijnlijk aan hazelaren in de direkte nabijheid van het dorp.⁵ Het belang van de nederzetting werd spoedig onderstreept door de stichting van een parochie. De kerk deed tevens dienst voor de gelovigen uit enkele omliggende gehuchten zoals Zonhoven, Kuringen, Stevoort en Kermt (Zie kaart 3). Later zouden deze dorpjes over eigen kerken beschikken.⁶

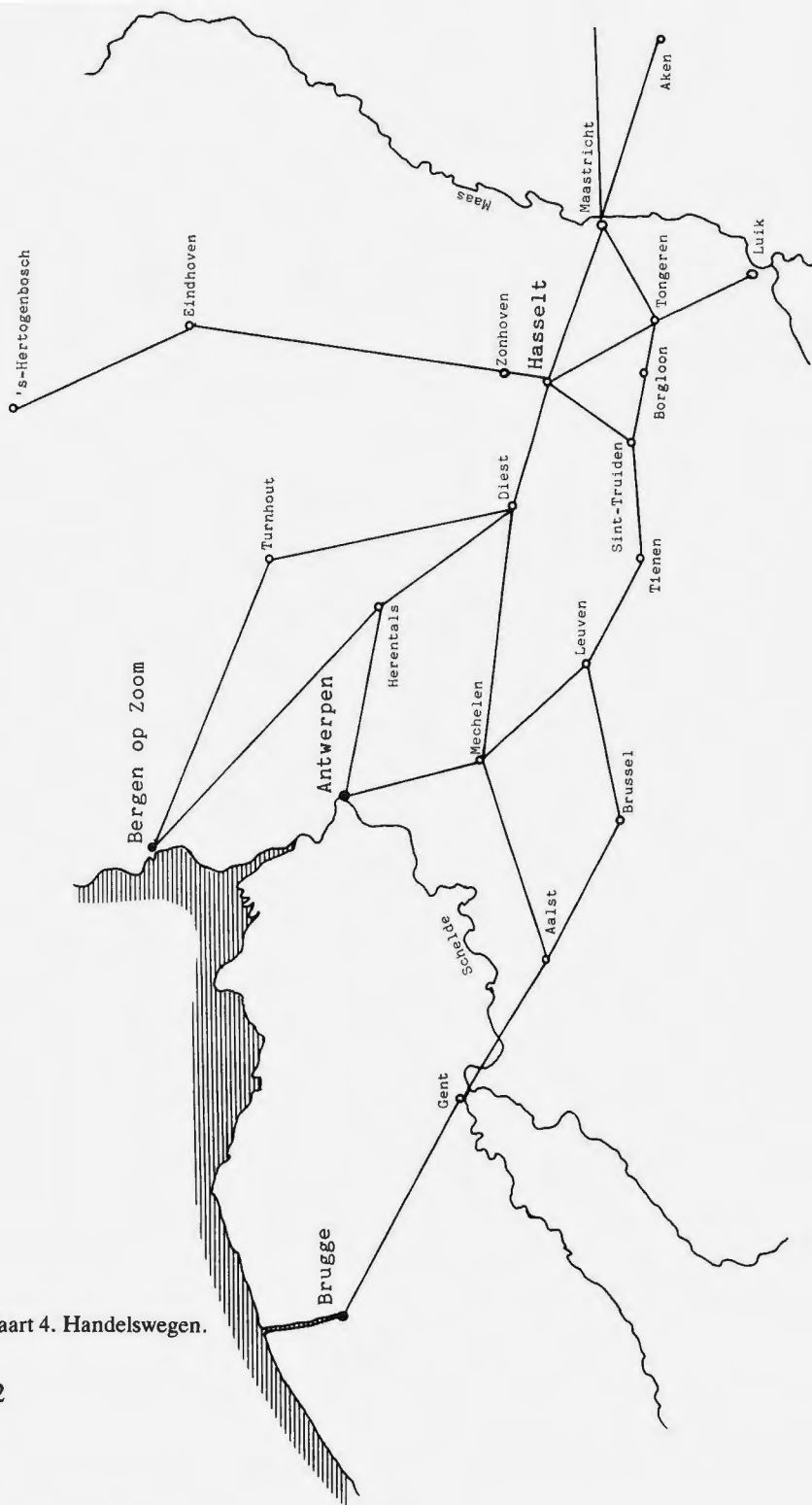
De agrarische nederzetting kreeg langzaam de positie van marktplaats voor de wijde omgeving. Toch bleef de eeuwen door het agrarisch karakter gedeeltelijk behouden. De parochie Hasselt en het rechtsgebied van de schepenbank van Hasselt strekten zich namelijk

Kaart 3. Hasselt en omgeving in de zestiende eeuw.

tot ver buiten de stadsmuren uit. In dat 'buitengebied' was de landbouw het voornaamste middel van bestaan. Hasselt lag aan een van de vele vertakkingen van de handelsroutes van het Rijnland – via Maastricht – naar Brabant en Vlaanderen, hetgeen de marktfunctie extra versterkte. Vele handelaren, op weg van het Rijnland naar het westen of omgekeerd, deden Hasselt aan. Dit gold zeker in de vijftiende eeuw, toen het belang van Brugge afnam en Bergen op Zoom en Antwerpen steeds belangrijker werden.⁷ De handelaren volgden sindsdien een vaak meer noordelijke route via Hasselt. De stad was

Kaart 4. Handelswegen.

bovendien gelegen aan een weg die van Tongeren naar het noordelijk deel van Brabant en naar Holland voerde (Zie kaart 4).⁸

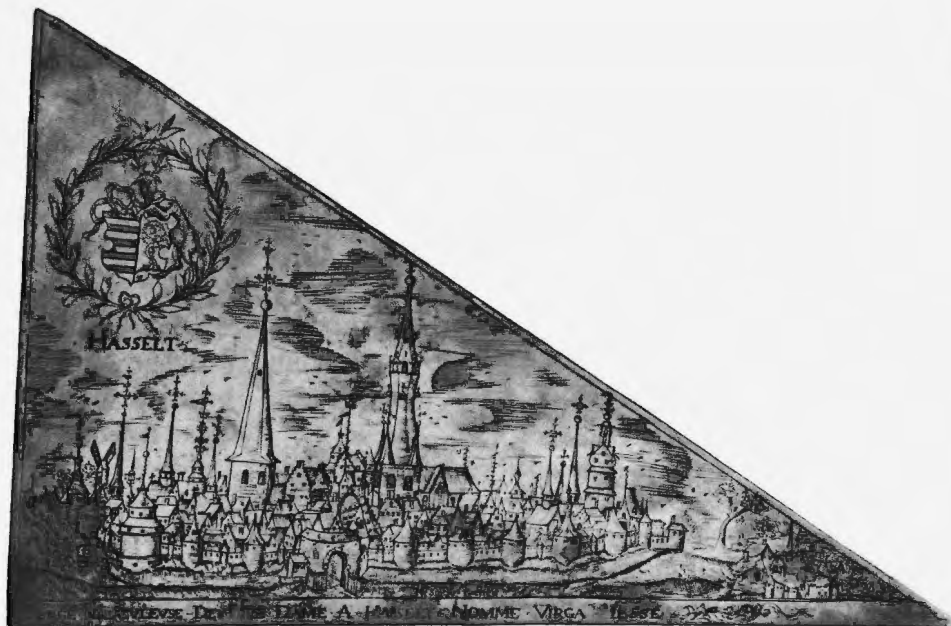
De regionale markt en de vestiging en passage van handelaren stimuleerden de nijverheid. Reeds in de veertiende eeuw bestond te Hasselt een bloeiende lakennijverheid. Leerlooiers, schoenmakers en smeden kwamen zich eveneens in de stad vestigen. Verzorgende beroepen bleven daarbij niet achter.⁹

Ambachten

In de veertiende eeuw kwam de organisatie van de burgers van Hasselt tot volle ontplooiing. De stad kende twaalf ambachten, die elk een of meer beroepen omvatten. Het lakenambacht rekende lakenwevers en lakenverkopers tot zijn leden. Het kleermakersambacht kende minstens drie beroepsgroepen, namelijk kleermakers, bontwerkers en ververs. De smeden vormden in dit opzicht wel het omvangrijkste ambacht. Ongeveer dertig verschillende beroepen, van smeden via timmerlui, metselaren, mandenvlechters en touwslagers tot chirurgijns en boekbinders maakten er deel van uit. Onder de twaalf ambachten bestond een hiërarchie die tijdens de gemeenschappelijke vergaderingen werd aangehouden. Als eerste kwamen de smeden en dan achtereenvolgens de bakkers, de brouwers, de vleeshouwers, de kremers, de kleermakers, de lakenmakers, de volers, de scheerders, de looiers, de schoenmakers en de linnenwevers. Elk jaar kozen deze ambachten ieder twee tot vier meesters. De smeden hadden twee meesters 'van het vuur' en twee meesters 'van het hout', waarmee een ruwe scheiding naar beroepen binnen het ambacht werd aangegeven. Het lakenambacht kende twee meesters en twee gezworenen. Deze laatste twee zijn waarschijnlijk te beschouwen als aankomende meesters. Meestal had een ambacht een rekeninghouder.¹⁰

Stad

Er bestaat voor zover bekend maar één zestiende-eeuwse beschrijving van Hasselt. De Italiaanse reiziger en geschiedschrijver Ludovico Guicciardini (1521-1589) meldt dat Hasselt „een redelijk fraey stedeken, ende wel bewoont” was.¹¹ Mogelijk hield Guicciardini zijn beschrijving zo oppervlakkig om niet aan te moeten geven dat Has-

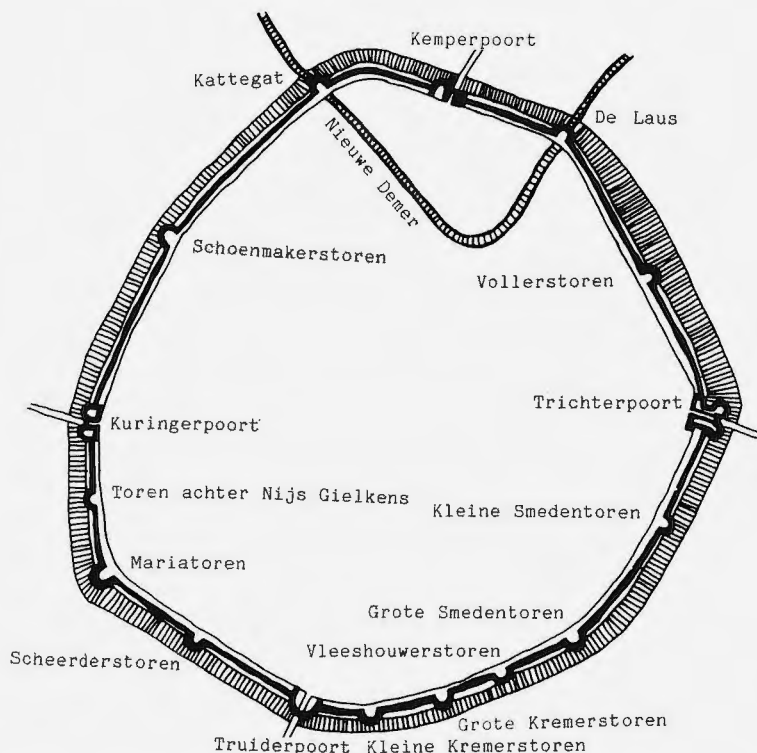

Afbeelding 1. Hasselt gezien vanuit het zuiden. Bedevaartvaantje naar een zestiende-eeuws model.

selt in vergelijking met Brabantse steden of de steden aan de Maas toch maar een bescheiden plaats was.

F.J. Mantelius (1599-1676), de eerste geschiedschrijver van Hasselt, schrijft uitvoeriger over zijn stad. Alhoewel deze Augustijn pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw Hasselt beschreef, mag worden aangenomen dat zijn stadsbeschrijving eveneens voor de zestiende eeuw van toepassing is. Een afbeelding van de stad op een bedevaartsvaantje uit de zeventiende eeuw, gemaakt naar een ets uit de zestiende eeuw,¹² geeft ons de mogelijkheid de beschrijving van Mantelius te toetsen.

Hasselt was stevig bevestigd. De stadsmuur telde zestien grote torens met daartussen kleinere om de verdediging te vergemakkelijken. De namen van een aantal van de grote torens geven aan dat de ambachten belast waren met het onderhoud, de bewaking en de verdediging ervan. Drie schuttersgilden konden in totaal meer dan hon-

Kaart 5. Hasseltse poorten en torens.

derd gezellen ter verdediging van de stad oproepen. Delen van de ommuring werden in de laatste helft van de vijftiende eeuw onder dwang van de Luikse prins-bisschop geslecht. Na herstel en versteviging rond 1500 was de stadsmuur echter weer in goede staat.¹³

Vier poorten gaven toegang tot de stad. De (Maas)Trichterpoort in het oosten en de Kuringerpoort in het westen werden meestal gebruikt door de reizigers en handelaren die tussen het Rijnland en Brabant of Vlaanderen reisden. Van minder betekenis waren de Truider- of Luikerpoort in het zuiden en de Kemperpoort, die een uitgang bood naar het noorden. De stad was voorts beveiligd met een dertig meter brede gracht, die gevoed werd met Demerwater dat via de gegraven Nieuwe Demer door het noordelijke deel van de stad stroomde.¹⁴

Het silhouet van Hasselt was weinig indrukwekkend. Alleen de to-

rens van de Sint-Quintinuskerk en van de Onze-Lieve-Vrouwekapel staken hoog boven stadsmuren en daken uit. Een tiental torentjes van kloosters, verschillende kapellen, adellijke huizen en grotere gebouwen, sierden de stad.¹⁵

In het oostelijk stadsdeel is het onregelmatige stratenpatroon nog steeds te herkennen. Dit wijst erop dat de oorspronkelijke agrarische kern van Hasselt daar een langzame ontwikkeling heeft doorgeemaakt. Ten westen van de Sint-Quintinuskerk is het stratenpatroon veel regelmatig. In de eerste periode van sterke groei (de dertiende en veertiende eeuw) vindt de bevolking in dit stadsdeel de nodige bouwgrond voor een uitbreiding volgens een vooropgezet plan (Zie kaart 6). In de vijftiende en zestiende eeuw is vooral tussen het oude centrum en de stadsmuren gebouwd. De Maastrichterstraat vormt met de Aldestraat en de Kapelstraat, de belangrijkste route door de stad. Zij voerde langs de parochiekerk en bracht de handelaren bij de Grote Markt en de verschillende markten in de directe omgeving van de Sint-Quintinus.¹⁶

In Hasselt wisselden vakwerk en stenen bouwwerken of combinaties daarvan elkaar af. De daken waren met stro, riet of leien bedekt. In de zestiende eeuw vonden zo binnen de stadsmuren drie- à vierduizend mensen een thuis.¹⁷ Openbare putten leverden drink- en bluswater.¹⁸

Dat Hasselt niet bijzonder rijk was, wordt bevestigd door het geringe aantal kloosters in de zestiende eeuw. Binnen de stadsmuren kon in vergelijking met andere steden blijkbaar maar een gering aantal priesters en kloosterlingen in eigen onderhoud voorzien. Dat de Sint-Quintinuskerk de enige parochiekerk was en bleef, versterkt die indruk. Pogingen van de magistraat om in de vijftiende eeuw de status van de Sint-Quintinuskerk te verhogen door er een collegiale kerk van te maken, mislukten. Wel kwamen in die eeuw de overwelfing en uitbreiding van de kerk gereed. De bescheiden toren kreeg in 1576 een nieuwe houten spits, die een hoogte van ongeveer veertig meter had en voorzien was van vier torentjes.¹⁹

Behalve die ene parochiekerk was er natuurlijk een aantal kapellen in de stad. De kapel van Onze-Lieve-Vrouw was de belangrijkste voor de burgers. In die kapel, waar een miraculeus eiken beeld van Onze-Lieve-Vrouw Virga Jesse werd vereerd, konden mensen de H. Mis bijwonen. De Augustijnen, die zich voor 1236 in de stad vestig-

den, hadden een grote kapel. Deze Eremieten van Augustinus kenden gedurende de laatste helft van de vijftiende eeuw een grote bloei. Er waren toen minstens twintig priesters; in de zestiende eeuw werd dat aantal evenwel gereduceerd tot de helft. De Augustijnen bedienden de Sint-Corneliskapel buiten de Maastrichterpoort en stonden de parochieherder bij op hoogtijdagen.²⁰ De Cellebroeders werden in het begin van de vijftiende eeuw naar Hasselt gehaald. Dat geschiedde vooral met het oog op een juiste verzorging van de pestlijders. De Cellebroeders hadden tevens de zorg voor de begrafenissen, als daarvoor in tijden van pest nauwelijks burgers gevonden konden worden. De gemeenschap van de Cellebroeders was maar klein en omvatte hooguit een vijftal broeders.²¹ De arme Cellebroeders moesten zich met een kleine houten kapel tevreden stellen. De Franciscanessen waren eveneens in het begin van de vijftiende eeuw naar Hasselt gekomen. Het klooster dat deze Witte Nonnen bewoonden heette Sint-Katherina-Dal en had evenals het gasthuis een eigen kapel. De Jacobskapel stond aan de Paardsdemer. Het Begijnhof lag buiten de Truiderpoort en was al in het begin van de dertiende eeuw tot volle ontwikkeling gekomen. Er was een eigen kapel met een rector. Zowel arme vrouwen als dames uit de gegoede families werden onder de Begijnen aangetroffen.²² De Begijnen hadden sinds 1544 bezittingen binnen de stadsmuren op de rechteroever van de Nieuwe Demer. Na de verwoesting van het begijnhof in 1567 tijdens de belegering van Hasselt door prins-bisschop Gerard van Groesbeek, kregen de Begijnen toestemming zich daar te vestigen. Aan de Maastrichterstraat lag de refugie van de abdij van Herkenrode, in opdracht van abdis Mathilde van Lexhy gebouwd door Laurent Ballen in 1542-1544.²³ Deze abdij had, door het tiendrecht en het patronaatsrecht die zij sinds het begin van de dertiende eeuw in de stad bezat, grote invloed op economisch en religieus gebied.²⁴

Het totaal aantal kloosterlingen en Begijnen is onbekend, zoals ook het aantal vaste bewoners van de refugie van klooster Herkenrode niet vaststaat. Het aantal bewoners van de refugie, de kloosters en het Begijnhof in de zestiende eeuw mag op hooguit honderd worden geschat. Betreffende de omvang van de (klooster)gebouwen bestaan geen exacte aanwijzingen. De kloostergemeenschappen bezaten behalve de kloostergebouwen enkele huizen en kleine percelen grond in de stad.²⁵ Sint-Katherina-Dal en de Begijnen kochten bovendien

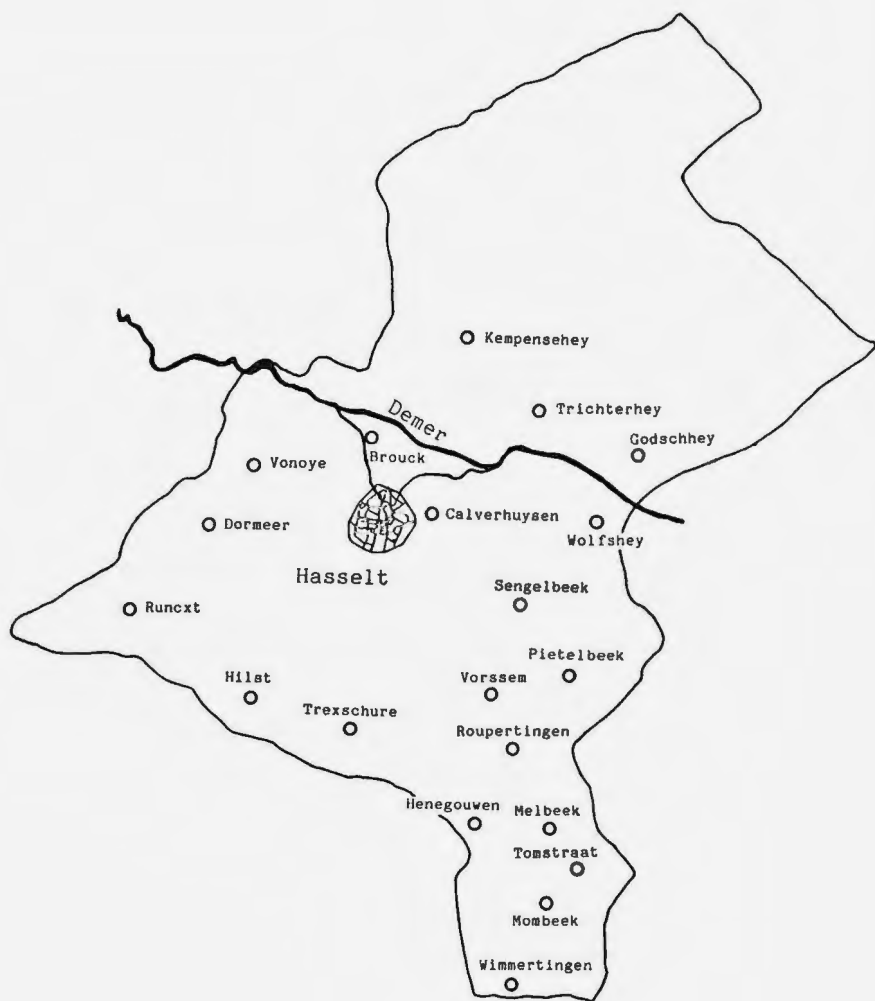
voortdurend grond of bouwplaatsen – ook op de linkeroever van de Nieuwe Demer – om hun gebouwen en tuinen uit te breiden.

Het raadhuis en de lakenhal waren tot ongeveer 1580 gevestigd op de hoek van de Nieuwestraat en de Markt. Het is niet duidelijk of hier sprake was van één bouwwerk, dat als lakenhal én als stadhuis dienst deed, of van twee achter elkaar gelegen gebouwen.²⁶ Aan de Nieuwestraat lag het Gravenhuys van de adellijke familie De Geloës, die verscheidene bestuurlijke functionarissen in dienst van de prins-bisschop telde.²⁷ Binnen de stadsmuren aan de Nieuwe Demer lagen twee stedelijke banmolens, waar de burgers verplicht waren hun graan te laten malen. Buiten de stad aan de Stiemer nabij Genk en aan de Demer, waren twee volmolens gebouwd.²⁸

Rechtspraak en bestuur

Hasselt was vanouds een eigengoed van de graven van Loon. In het begin van de dertiende eeuw droeg graaf Lodewijk II van Loon (1194-1218) een aantal bezittingen, waaronder Hasselt, op aan de kerk van Luik, om de goederen vervolgens weer in leen terug te ontvangen. Vooralsnog bemerkten de Hasselaren niet veel van deze leenverhouding,²⁹ want nog lang daarna bemoeide alleen de graaf van Loon – en niet de prins-bisschop – zich met de rechtspraak en het bestuur. Schout en schepenen werden door de graven van Loon aangewezen.³⁰ Het ressort van de voor het leven benoemde schepenen omvatte twee delen. De burgers binnen de versterking werden sinds 1232 volgens het Luiks recht berecht, hetgeen als privilege gold. De buitenburgers kregen door dezelfde schepenen vonnis gewezen volgens Loons recht. Het rechtsgebied van de buitenburgers had de omvang van de eerste parochie Hasselt zonder de vier dochterparochies (Zie kaart 7). In het gebied van de oer-parochie Hasselt hadden Kuringen, Kermt, Stevoort, Spalbeek en Zonhoven namelijk elk hun eigen schepenbank (Zie kaart 3).

Toen in 1366 de prins-bisschop van Luik het graafschap Loon in bezit nam, kreeg deze het benoemingsrecht van de schout en schepenen van Hasselt.³¹ De twee schepenbanken: de Loonse voor het buitengebied van Hasselt en de Luikse voor de stad zelf, bleven bestaan. De schepenen van Hasselt konden, indien zij zich in een zaak niet deskundig achtten door de complexiteit van de materie die aan hen

Kaart 7. Hasselt met buitengebieden.

was voorgelegd, advies of „clerenis” vragen. De schepenen gingen hiertoe naar de schepenbank van Luik indien zij voor burgers binnen de stadsmuren rechtspraken. Voor het buitengebied bezochten ze de schepenbank van Vliermaal.³²

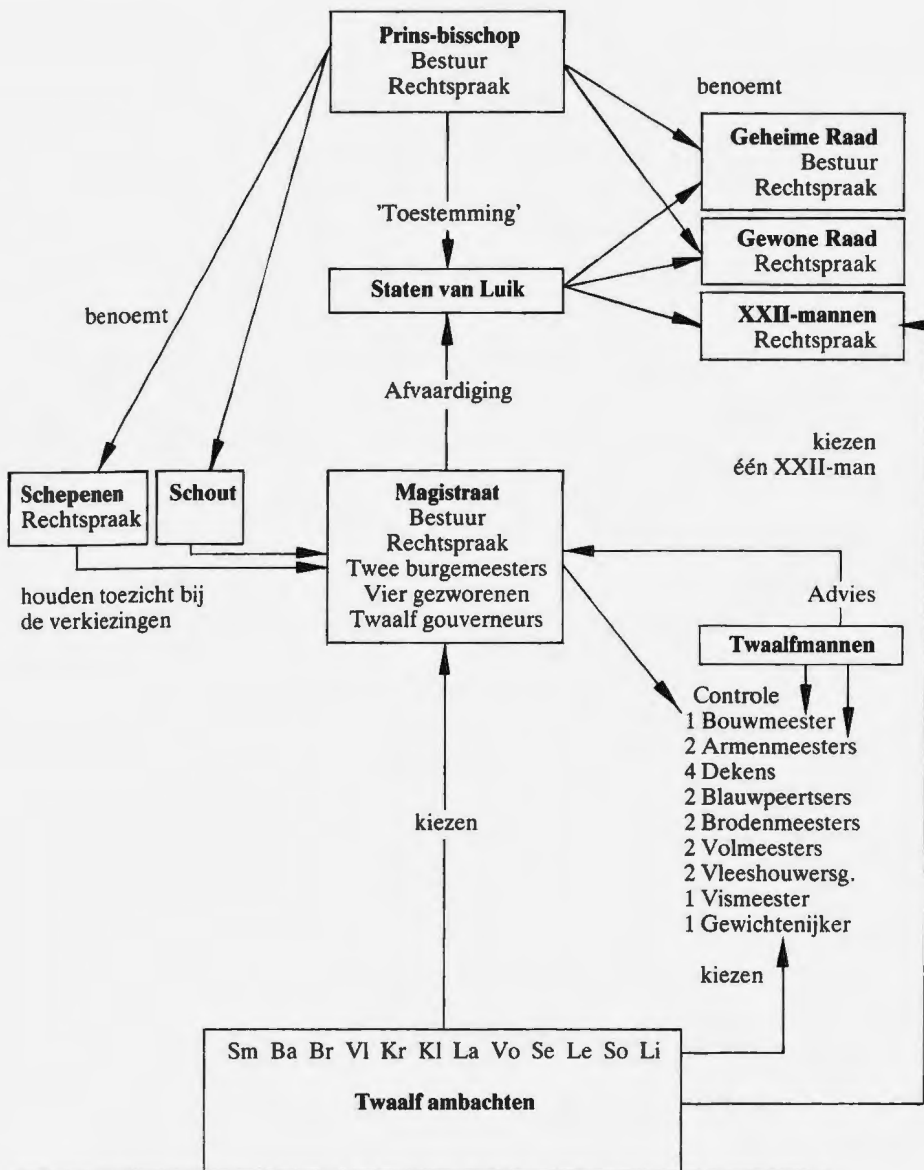
Nadat in 1468 Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, het prinsbisdom Luik bezet had, werd het Luikse recht afgeschaft. Burgers van een aantal Luikse steden, waaronder Hasselt, hadden zich namelijk heftig verzet tegen de opdringende Bourgondiërs, die poogden in het prinsbisdom gezag te krijgen door eigen bisschopskandidaten naar voren te schuiven. Door de afschaffing van het Luikse recht konden de twee Hasseltse schepenbanken worden samengevoegd. Van 1468 tot 1477, in welk jaar de inwoners van het prinsbisdom na de dood van Karel de Stoute de oude rechten herkregen van diens dochter Maria, bestond in Hasselt slechts één schepenbank, die volgens Loons recht vonniste voor zowel de stad als het buitengebied. Na dit 'Bourgondisch intermezzo' werd het Luikse recht in ere hersteld. Voortaan werkten in Hasselt weer dezelfde zeven schepenen zowel aan de Loonse schepenbank als aan de Luikse schepenbank.³³

Door de incorporatie van het graafschap Loon bij het prinsbisdom Luik, kregen – behalve de Luikse schepenbank, waar bijvoorbeeld door de schepenbank van Hasselt „clerenis” werd gevraagd – drie andere Luikse instanties belangrijke rechterlijke bevoegdheden over het Loonse gebied. Het Tribunaal der XXII, een rechtbank, was in 1343 opgericht. Deze instelling was samengesteld uit rechters die door de Staten van het prinsbisdom Luik werden gekozen. Hasselt bijvoorbeeld maakte deel uit van de Staten van het prinsbisdom en derhalve kozen de twaalf ambachten van de stad gezamenlijk één raadsheer. Het Tribunaal der XXII moest toezien op overtreding van het recht door de bisschoppelijke ambtenaren. De Gewone Raad kreeg eveneens bevoegdheden in het Loonse. Deze Raad bestond uit negen voor het leven benoemde rechters. Drie van hen werden door de landsheer aangewezen en zes raadsheren kregen hun benoeming vanwege de Staten. De Gewone Raad diende als beroepsinstantie tegen vonnissen van de Luikse schepenen. Een tweede taak had deze Raad waar het ging om inbreuken op de keizerlijke privileges. De 'ministerraad' van de prins-bisschop – de Geheime Raad – tenslotte was geen echte rechtbank, maar besliste over competentievraagstukken tussen verschillende rechtbanken.³⁴

De ridderschap en de Loonse steden, met name Hasselt, gingen deel uit maken van de Luikse Staten. Deze Staten bestonden uit drie leden. De geestelijkheid werd vertegenwoordigd door het voltallige kathedrale kapittel van Sint-Lambertus. De tweede stand werd gevormd door de adel. De stad Luik en 22 kleinere steden, waarvan er op statenvergaderingen veelal hooguit 15 aanwezig waren, vormden de derde stand. Alhoewel de edelen pretendeerden de dorpsbevolking te representeren, was het platteland feitelijk niet vertegenwoordigd. De bevoegdheden van de Staten van het prinsbisdom Luik waren zeer groot. Ze beslisten over belastingen, buitenlandse politiek, oorlog en vrede. De Staten hadden bovendien invloed op de rechterlijke organisatie. De wetgeving werd beschouwd als zijnde voortgebracht door het gehele land, belichaamd door de Staten, met consent van de prins-bisschop. Naast de landsheer had de eerste stand uitvoerende bevoegdheden aangezien de ministers aan het prins-bisschoppelijke hof veelal uit de kanunniken van Sint-Lambertus werden gekozen. In de Staten werden alleen besluiten genomen met eenparigheid van stemmen. Alle drie de standen, waarvan de leden eerst afzonderlijk gestemd hadden, moesten dus voor een voorstel zijn. Hierbij had de stad Luik bijzonder grote macht. In de derde stand had de delegatie van de hoofdstad van het prinsbisdom namelijk een veto, zodat Luik alléén een besluit in de Staten kon blokkeren.³⁵

De Loonse instellingen bleven ondanks de nieuwe Luikse bestuurlijke en rechterlijke organisaties bestaan. In 1522 werd door de Loonse steden – als deel van de Luikse Staten – bedongen dat aan de onafhankelijkheid van de Loonse instellingen geen afbreuk zou worden gedaan.³⁶ Het is duidelijk dat deze Loonse eis vooral gericht was tegen een al te grote machtsontplooiing van de landsheer en de Geheime Raad, waartegen ook de Luikse Staten zich bij voortduring keerden.

Hasselt mag dan wel in 1232 het Luikse recht hebben gekregen, stadsrechten werden waarschijnlijk nooit verleend. De burgers werden in een oorkonde van 1290 voor het eerst „opidi”, *stadsburgers*, genoemd.³⁷ In de eerste helft van de veertiende eeuw tekende zich een ontwikkeling naar een zekere stedelijke autonomie af. Sint-Truiden en Luik dienden daarbij als voorbeeld. Vooral laatstgenoemde stad vervulde een voorttrekkersfunctie als het erom ging de stedelijke vrijheden uit te breiden.³⁸ Nog in de dertiende eeuw hadden de sche-

Schema 1. Het bestuur van en over Hasselt in de zestiende eeuw.

Sm = Smeden, Ba = Bakkers, Br = Brouwers, VI = Vleeshouwers, Kr = Kremers, Kl = Kleermakers, La = Lakenmakers, Vo = Vollers, Se = Scheerders, Le = Leerlooiers, So = Schoenmakers, Li = Linnenwevers.

penen in Hasselt – zij werden door de landsheer benoemd – zowel bestuurlijke als rechterlijke taken. In de veertiende eeuw mochten de burgers vier gezworenen kiezen. Zij namen bestuurlijk werk over van de schepenen. Tevens is dan voor het eerst sprake van twee burgemeesters. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw kozen de twaalf ambachten elk een gouverneur als raadslid. Terwijl de schepenen geen bestuurlijke taken meer uitoefenden, slaagde de magistraat er juist in delen van de eenvoudige rechtspraak aan zich te trekken, zoals de zaken betreffende de markt.³⁹

De magistraatsverkiezing vond in de zestiende eeuw plaats in het klooster van de Augustijnen op de eerste zondag na Sint-Jan de Doper (24 juni). De twaalf ambachten kozen elk één gouverneur voor een bestuursperiode van één jaar. Belangrijke besluiten konden alleen met instemming van de gouverneurs genomen worden. De twaalf gouverneurs kozen twee burgemeesters en twee gezworenen, terwijl de twee aftredende burgemeesters automatisch gezworenen werden. De vier gezworenen vormden een adviescollege voor de burgemeesters. Het stadsbestuur werd bijgestaan door een bouwmeester die de financiën van de stad beheerde en daarover verantwoording aflegde ten overstaan van de magistraat. Hij werd evenals een aantal stedelijke functionarissen door de ambachten gekozen. De verkiezingen geschieden in aanwezigheid van schout en schepenen. Zij namen de eed af van de nieuwe magistraat. Van de schepenen moesten er minimaal vier present zijn.⁴⁰

In 1449 hadden de twaalf ambachten de instelling van het college van Twaalfmannen bewerkt. Aanvankelijk zou door en uit elk ambacht één persoon voor het leven worden aangesteld, maar coöptatie werd regel. De Twaalfmannen moesten tweemaal per jaar de rekeningen van de armenmeesters en de rekening van de bouwmeester afhoren. Bovendien adviseerden ze de magistraat in belangrijke zaken. Een Twaalfman mocht geen andere stadsfunctie vervullen. Hij had vrijstelling van heervvaart en wachtendienst en voor hem gold dezelfde rechtsbescherming als voor een lid van de magistraat.⁴¹

Graven van Loon en prins-bisschoppen van Luik

Het zwaartepunt van het graafschap Loon lag in het zuidelijke, meest vruchtbare en dichtst bevolkte deel. In Borgloon met het

stamslot van de graven doorsneed de belangrijkste handelsroute van oost naar west het graafschap. De graven probeerden er handel en nijverheid te bevorderen in plaatsen als Brustem, Borgloon, Kolmont en Montenaken, maar deze zouden niet tot steden met een groot aantal inwoners uitgroeien door de concurrentie van Luik en Sint-Truiden. De graven hadden de bedoelde plaatsen tevens graag gezien als versterkingen om Brabantse en Luikse expansie tegen te gaan.⁴²

Toen de Luikse gebiedsuitbreidingen op het einde van de twaalfde eeuw een diepe bres sloegen in de zuidgrens van het graafschap, moest Hasselt een verdere afbrokkeling van de Loonse bezittingen voorkomen. Evenals Montenaken en Brustem werd Hasselt opgenomen in de rij van sterkten ter bescherming van het graafschap.⁴³ Van de Demer naar de Helbeek werd de Nieuwe Demer gegraven, die moest voorzien in de behoefte aan extra water voor de aandrijving van enkele watermolens aan de Helbeek en ter voeding van de grachten van de verdedigingswerken.⁴⁴ De graven van Loon zullen dit niet belemmerd hebben, want een militair en economisch sterke plaats was in hun voordeel. Om de Luikse druk op het graafschap te verminderen en om een bondgenoot te krijgen tegen de Brabantse expansiezucht, liet graaf Lodewijk II van Loon (1194-1218) de leenband met de prins-bisschop van Luik in het begin van de dertiende eeuw vernieuwen. Een aantal bezittingen, waaronder Hasselt, werd daarbij aan de Luikse kathedrale kerk opgedragen ter versterking van deze band.⁴⁵ Een tweede maal werd Hasselt gebruikt, toen graaf Arnold III van Loon (1218-1221), bij gebrek aan geld om oude schulden af te betalen, de tienden van Hasselt, Kermt, Kuringen en Stokrooi (Zie kaart 3) in pand gaf aan de Cisterciënzerinnen van Herkenrode.⁴⁶

In een oorkonde van 1330 is sprake van een tweede gracht rond Hasselt. De sterke ontwikkeling van de stad had een nieuwe, ruimere omgording nodig gemaakt. De twee omwallingen werden in het genoemde jaar door graaf Lodewijk IV aan de burgers van Hasselt afgestaan. Hiermee toonde hij zijn dank voor de trouwe steun die de Hasselaren hem in het afgelopen decennium hadden bewezen bij zijn strijd tegen Luik, Tongeren en Sint-Truiden.⁴⁷

Ook in de moeilijke periode, die voorafging aan de inbezitting van Loon door Luik (1366),⁴⁸ bleef Hasselt de graven van Loon

Kaart 8. Het graafschap Loon.

trouw. De stad won immers aan invloed in het graafschap en een incorporatie in het prinsbisdom zou Hasselt in de schaduw van de stad Luik stellen. Toch viel de overgang naar het prinsbisdom Luik niet ongunstig uit. Engelbert van der Marck, de prins-bisschop, nam de titel graaf van Loon over, maar liet de rechterlijke en bestuurlijke organisatie van het graafschap Loon intact. De in het graafschap Loon centraal gelegen stad bleek steeds meer geschikt als bestuurscentrum.⁴⁹ Hasselt kon zich zo ontwikkelen tot nieuwe hoofdstad. De leenzaal van Kuringen en het oppergerechtshof van Vliermaal vestigden zich in de stad.⁵⁰ De Staten van Loon belegden hun vergaderingen meestal in Hasselt.⁵¹ Veel plaatsen in de Kempen bevestigden de nieuwe status door het poorterschap van de stad te kopen en militaire verplichtingen met Hasselt aan te gaan.⁵² Zo was in de zestiende eeuw de rol van Borgloon als hoofdstad van het graafschap Loon uitgespeeld: Hasselt had die functie overgenomen.

Noten

- 1 Hansay, Premiers siècles, 57; Lyna, Munitio, 32.
- 2 Van de Poel, Limburgsche Kempen, 23-42; Monkhouse, Belgian Kempenland; Berghs, Plantenkleed Kempen, 43-64.
- 3 Geukens, Geografisch Haspengouw, 3-13.
- 4 Vanderstraeten, Veemarkten, 161-175; Lyna, Ster, 284-290.
- 5 Marneffe, Hasselt, 81-88; Molemans, Nederzettingen, 10-11.
- 6 Bussels, Overzicht, 16-17; Hansay, Premiers siècles, 55-56.
- 7 Roemen, Maastricht, 61; Sloomans, Kooplui, 94-95, 98, 103, 114; Hardenberg, Romeinse wegen, 173-188.
- 8 Hansay, Premiers siècles, 54; Lyna, Aperçu, 48-49, 82.
- 9 Bussels, Overzicht, 32.
- 10 Vanderstraeten, Smedenambacht, 126-127; Bussels, Goede ambachten, 91-91; RH, Ambachten, 6-9, 47.
- 11 Guicciardini, Beschryvinghe Nederlanden, 389; Vergelijk Guicciardini, Belgice, 506.
- 12 Mantelius, Hasseletum, 167; Bussels, Overzicht, 59.
- 13 Bussels, Overzicht, 36-39; Bamps Geraets, Hasselt Jadis, 24-27; RH, OAH, 593-602, 1258-1264.
- 14 Bamps Geraets, Hasselt Jadis, 24-29; Bussels, Overzicht, 59; Bamps Geraets, Gildes, 9-45.
- 15 Bussels, Overzicht, 59.
- 16 Molemans, Nederzettingen, 12; Houtman, Geschiedenis, 135-137; Hansay, Premiers siècles, 56-60; Bamps Geraets, Hasselt Jadis, 37-38.
- 17 Zie tabel 1.
- 18 Bamps Geraets, Hasselt Jadis, 10-11; Lyna, Militaire Verplichtingen, 278; Meyers, Voorwoord, 7.
- 19 Coenen, Sint-Quintinuskkerk, 20-38; Bamps Geraets, Hasselt Jadis, 58-62.
- 20 Vanderstraeten, Augustijnen, 239-246.
- 21 Daniëls, Alexiens, 11-28.
- 22 De Moreau, Histoire de l'église, VI, 228, 481; Daniëls, Béguinage, 25-30.
- 23 Berlière, Monasticon Belge, VI, 151.
- 24 Mantelius, Kroniek, 64-65; Bamps Geraets, Hasselt Jadis, 64-76, 102-103; Daniëls, Béguinage; Daniëls, Alexiens; Vanderstaeten, Augustijnen; Moons, Abdij van Herkenrode, 11; Bussels, Ontstaan Herkenrode, 22.
- 25 Paquay, Verkoop domeingoederen, 60-63; Paquay, Hoeven, 128.
- 26 Hansay, Halle aux draps, 43-46; Vanderstraeten, Raethuys, 75; Gessler, Raethuys, 102; Vanderstraeten, Augustijnen, 246.
- 27 Bamps Geraets, Hasselt Jadis, 103-104.
- 28 Bamps Geraets, Moulins, 3-5.
- 29 Lyna, Munitio, 22.
- 30 Hansay, Premiers siècles, 69.
- 31 Bormans, Recueil, I, 39; Bussels, Inventaris, 5; Lyna, Schepenbanken, 16-20; Bussels, Overzicht, 16-21; Gorissen, Versterkingen, 73-75.
- 32 Bussels, Inventaris, 5; Lyna, Schepenbanken, 16-20; Bussels, Overzicht, 16-21

- 33 Lyna, Schepenbanken, 16-17; Bussels, Inventaris, 5-6; Grauwels, Hasseltse schepenen, 159-174; Lyna, Opstand steden, 292-293.
- 34 Frère Baillien, Gerechtelijke Instellingen, 159.
- 35 Harsin, Gouvernés et gouvernants.
- 36 Lyna, Loonsche Staten, 325.
- 37 Van Neuss, Actes, 35(1899)154. Hasselt vierde in 1982 blijkbaar enigszins voortijdig haar 750-jarig bestaan als stad! Vergelijk de titel van het jubileumboek M. Bussels, Hasselt 750 jaar stad 1232-1982, Gemeentekrediet van België, 1982.
- 38 Lyna, Gemeente, 244-259; Lyna, Steden, 177-184; Bussels, Democratische Regeringsvorm, 205-224.
- 39 Bormans, Recueil, I, 213; Lyna, Rechterlijke bevoegdheid, 299-300; Hansay, Premiers siècles, 69-71; Bussels, Inventaris, 5-6.
- 40 Bussels, Inventaris, 6; Bussels, Goede ambachten, 91-92; Vanderstraeten, Augustijnen, 246; Vanderstraeten, Smedenambacht 126-127; RH, Ambachten, 6-9, 47.
- 41 Bussels, Twaalfmannen, 225-239.
- 42 Baerten, Loon, 87-102; Lyna, Geschiedkundig Overzicht Haspengouw, 141-144.
- 43 Gorissen, Versterkingen, 73-75.
- 44 Gorissen, Versterkingen, 71-72; Lyna, Vrijheidsoorkonde, 95-100.
- 45 Baerten, Loon, 72-74; Gorissen, Versterkingen, 67-71; Lyna, Geschiedkundig Overzicht Haspengouw, 144-146.
- 46 Baerten, Loon, 88.
- 47 Bormans, Recueil, I, 213; Gorissen, Versterkingen, 75-76, 81-82.
- 48 Baerten, Loon, 141-150.
- 49 Baerten, Loon, 122, 125-126, 130-131; Lyna, Munitio, 31-32.
- 50 Frère Baillien, Gerechtelijke Instellingen, 160-162; Lyna, Geschiedkundig Overzicht Haspengouw, 148-150; Grauwels, Dagboek, 44-45.
- 51 Lyna, Loonsche Staten, 323-325.
- 52 Lyna, Geschiedkundig overzicht Kempen, 90; Lyna, Militaire Verplichtingen, 278-279; Hansay, Droit de bourgeoisie, 367-396; Bussels, Overzicht, 33-34.

II Verzet tegen Luikse centralisatiepogingen

Vanouds werden bestuur en rechtspraak in Hasselt geregeld in de zogenaamde privileges van de stad. Met deze privileges, die bestonden uit een reeks van „statuten, ordinantiën, pointen inde privilegiën”,¹ werden de rechten en plichten van de burgers ten opzichte van de landsheer geregeld en tevens werd uitdrukking gegeven aan de uitzonderingspositie van Hasselt ten opzichte van de omringende plattelandsgemeenschappen. Bij herhaling vernieuwden de prins-bisschoppen van Luik de Hasseltse privileges. Deels ging het daarbij om aanpassingen die door nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen of nieuwe juridische inzichten nodig waren geworden. De landsheer trachtte evenwel tevens zijn greep op het stadsbestuur te houden. Hij probeerde een tegenwicht te bieden aan de stedelijke vrijheidsdrang. De vernieuwingen werden lang niet altijd door iedereen gewaardeerd: soms uit onbekendheid met de feitelijke verbetering van de privileges en soms omdat de burgers heel goed begrepen dat de prins-bisschop bezig was de oude privileges te vervangen door nieuwe die minder gunstig waren voor de Hasselaren.

Om de veranderingen in de privileges uit de periode 1400-1565 te kunnen volgen, wordt eerst de inhoud ervan besproken. De artikelen betreffende de keuze en de samenstelling van de magistratuur krijgen daarbij de meeste aandacht omdat zij voor het bestuur van belang zijn. De wijzigingen betreffende de rechtspraak worden globaal besproken. In het tweede deel van dit hoofdstuk zal het Hasseltse verzet tegen de invoering van nieuwe privileges aan bod komen.

De privileges

De oudste Hasseltse keuren die ons zijn overgeleverd, stammen uit de eerste bestuursjaren van prins-bisschop Jan van Heinsberg (1419-1455). De privileges telden toen 42 artikelen. De tekst is ons overgeleverd in het zogenaamde „alt buxken”.² De twaalf ambachten van Hasselt kozen elk een gouverneur. De twaalf gouverneurs moesten op hun beurt twee burgemeesters kiezen en vier gezworenen. De

vier gezworenen hadden de plicht de burgemeesters met raad bij te staan en de stadsfinanciën te beheren. Niemand kon het jaar daarop in hetzelfde magistraatsambt herkozen worden. Bij niet aanvaarding van het ambt waartoe hij gekozen was, moest een burgemeester twaalf gouden realen betalen, de gezworenen en gouverneurs telkens zes gouden realen. De leden van het stadsbestuur, evenals de door de magistraat aangestelde functionarissen, mochten niet om hun ambt of de uitvoering ervan beledigd of mishandeld worden. Al naar gelang het magistraatsleden of functionarissen gold, konden aan de boosdoeners straffen van 75 of 25 Franse goudkronen worden opgelegd.

Een ongedateerde aanpassing van deze privileges werd in hetzelfde „alt buxken” bijgeschreven.³ De meest ingrijpende verandering betrof het stadsbestuur. De twaalf ambachten moesten namelijk twee bouwmeesters kiezen, een oude ervaren kracht zou telkens naast een jonge nieuwe bouwmeester geplaatst worden. Zij kregen het beheer van de stadsfinanciën in handen.⁴ De taak van de gezworenen werd aldus beperkt tot die van advisering van de burgemeesters.

Nadat Karel de Stoute in 1468 de privileges van Hasselt ongeldig had verklaard en de stad had laten besturen door of onder streng toezicht had gesteld van commissarissen (1468-1477), kreeg de stad in 1500 onder Jan van Horn (1484-1505) nieuwe privileges. In de tussenvolgende periode golden waarschijnlijk de oude privileges van vóór het Bourgondisch ingrijpen.⁵ Na 1500 werd nog maar één bouwmeester gekozen in plaats van twee. De twee burgemeesters van het afgelopen ambtsjaar werden nu automatisch gezworenen, zodat de gouverneurs nog maar twee nieuwe gezworenen hoefden te kiezen. Deze nieuwe gezworenen moesten gekozen worden uit telkens twee andere ambachten.⁶ Hierbij werd de vaste volgorde van de twaalf ambachten stelselmatig in acht genomen, zodat na zes jaar weer van voren af aan begonnen werd. De wijzigingen in de keuzeprocedure kunnen geïnterpreteerd worden als een geringe vermindering van de invloed van de ambachten op de samenstelling van de magistraat. De ambachten konden nu immers nog slechts één bouwmeester kiezen. Daarenboven keerden de burgemeesters het volgende jaar terug als gezworenen.

Dat uitdrukkelijk gestipuleerd werd dat de schout bij de magistraatsverkiezing aanwezig moest zijn, was mogelijk van groter ge-

wicht.⁷ Hierdoor werd vastgelegd dat een vertegenwoordiger van de landsheer toezicht had op de jaarlijkse vernieuwing van het stadsbestuur. Misschien was de schout ook voorheen aanwezig bij de magistraatskeuze en betreft het hier slechts een schriftelijke vastlegging van een oude toestand. Of en hoe de schout de keuze van magistraatsleden eventueel kon beïnvloeden is niet duidelijk.

De privileges stelden expliciet dat de leden van de magistraat gedurende vijf jaar in Hasselt moesten hebben gewoond en er in het bezit van huis en huisraad moesten zijn. De straffen werden nu in andere munteenheden uitgedrukt en vaak golden bedevaarten als straf. De stadsbevolking kreeg uitdrukkelijk het recht goederen terug te kopen, die door het intreden van personen in een klooster of door erfenis in bezit van de dode hand waren gekomen. Tenslotte werd bepaald dat de schout met de magistraat gezamenlijk een schutterij mochten oprichten, teneinde de veiligheid van de stad te vergroten.⁸

Onder Cornelis van Bergen (1538-1544) werden in 1539 de Hasseltse privileges vernieuwd en bevestigd. De wijzigingen in de privileges waren vermoedelijk reeds voorbereid onder Everhard van der Marck (1505-1538), de voorganger van Van Bergen. Van deze privileges uit 1539 zijn twee versies bewaard: een uitgebreide van 85 artikelen en een (ver)korte van 41 artikelen.⁹ De twaalf gouverneurs moesten in de toekomst hun burgemeesters kiezen met een tweederde meerderheid. De ambachten kozen behalve de bouwmeester tevens degene die zitting moest nemen in het Tribunaal der XXII, dat rechtsbevoegheden had in het prinsbisdom Luik. Als verscherping van de bestaande bepalingen kunnen gelden: de aansprakelijkheid van de bouwmeester voor de duur van twaalf jaren in plaats van één jaar en de verplichte aanwezigheid van de schepenen, of minstens vier van hen, naast de schout bij de magistraatsverkiezing. De burgers van Hasselt mochten slechts lid zijn van één ambacht. De voorkeursregeling om goederen die in handen van de geestelijkheid waren gekomen terug te kopen, werd weggelaten. Betreffende de rechtspraak werden veel nieuwe voorbeelden en straffen opgesomd. Boeten werden verhoogd; op moord kwam zelfs de doodstraf. De marktfunctie van de stad werd versterkt door te bepalen dat alle producten die in de nabijheid van de stad geproduceerd of verkocht zouden worden, eerst in Hasselt op de markt moesten worden aangeboden.

In het Luikse was omstreeks 1467 een aantal steden, waaronder Hasselt, in verzet gekomen tegen prins-bisschop Lodewijk van Bourbon. Deze Bourgondische protégé was vanwege zijn partijkeuze en zijn weinig meegaande opstelling in bestuurlijke zaken een omstreden figuur. Nadat Karel de Stoute in 1468 de opstandige steden in het prinsbisdom tot gehoorzaamheid had gedwongen, werden de belangrijkste leiders die tegen de landsheer in opstand waren gekomen, bestraft. Bezittingen werden hun ontnomen. In Hasselt kwamen zo de huizen van Hendrik Typot, Heyn Wynnen, Johan Coexs en Arnold van Repen in handen van meer prins-bisschopgezinde personen.¹⁰

Het invoeren van nieuwe regels en het herformuleren van de privileges, leidde in de eerste helft van de zestiende eeuw bij voortduring tot oppositie. Met name tijdens de regering van Everhard van der Marck kwam het in Hasselt herhaaldelijk tot oproer. Het waren voornamelijk conservatief getinte protesten van ontevreden burgers die hunkerden naar de geïdealiseerde oude tijd. De periode van vóór de Bourgondiërs werd daarbij als ideaal voorgesteld. De woede richtte zich op de eerste plaats tegen de toenmalige schout Herman Typot. Hij werd door Gerit Thoors in 1505-1506 als de kwaadaardige boosdoener aangewezen. Herman Typot was in 1500-1501 burgemeester geweest en had in die functie de herziene privileges van Jan van Horn helpen invoeren. Mogelijk keerde zich tegen hem het ongenoegen over de nieuwe bepaling dat de schout bij de verkiezing van het stadsbestuur aanwezig moest zijn.

De bejaarde en invloedrijke Mevis Putters protesteerde in 1509 door de magistraatsverkiezingen op ernstige wijze te verstoren. Hij drong zelfs wederrechtelijk de vergaderlokalen binnen. Hij wond zich vooral op over de voor hem ondoorgrondelijke herberekening van de boeten die op de verschillende vergrijpen stonden. De omrekening van gouden realen naar Rijnlandse guldens had evenwel plaatsgevonden op aandringen van de Hasselaren zelf, maar Mevis vond ze onjuist en wenste herstel van de oude toestand. Hij werd uit Hasselt verbannen vanwege de verstoring van de openbare orde en het stichten van tweespalt. Ook in andere Luikse steden kwam het in deze jaren tot oproer vanwege de 'nieuwigheden'. Als zodanig stonden de Hasseltse gebeurtenissen niet alleen.¹¹

Onder leiding van ambachtsmeester Ot Moenters kwam het in 1529 tot een oploop, waaraan ongeveer vijftig personen deelnamen. Hun protesten waren tweeledig. Voor een deel golden ze de geestelijke rechtbank, die veel te hoge straffen oplegde. Het andere punt van kritiek was gericht op de inhoud van de vernieuwde privileges. De woelzuchtigen protesteerden daartegen tijdens de keurday, zoals ook Mevis Putters had gedaan. Blijkbaar was de day waarop de verkiezing van de nieuwe magistraat plaatsvond de aangewezen day om ontevredenheid over de gang van zaken kenbaar te maken. De medestanders van Ot Moenters waren Heyn Lochtsteicks, alias van den Vliet, Heyn Mesmekers, Vaes Meer en Goeden Smeets. Behalve de laatste kwamen ze allen uit het smedenambacht. Zij probeerden onder meer in de schutterskamer van Sint-Katherina, de handboogschutten, aanhang te winnen. Er werd een complot gesmeed tegen het stadsbestuur, doch dat mislukte, doordat de plannen voortijdig bij de magistraat bekend werden, zodat tegenmaatregelen genomen konden worden. Ot Moenters werd gearresteerd evenals Heyn Lochtsteickers en Goeden Vaes. Opvallend is dat de opstandige personen, voor zover hun namen bekend zijn, tot het smedenambacht behoorden. Alleen Goeden Smeets vormde daarop een uitzondering.¹² Behalve het smedenambacht, waarvan ook Mevis Putters lid was, mag de handboogschutterij van Sint-Katherina als verdacht worden aangetekend.

Tegen de zeer ingrijpende wijzigingen van de Hasseltse privileges ten tijde van Cornelis van Bergen tekenden de smeden geen protest aan. In 1538 waren het aanvankelijk de brouwers, de kremers, de lakenmakers en de linnenwevers die de invoering ervan traineerden. Na een tweede lezing verklaarden alleen de kremers zich nog tegen de herziene privileges, terwijl de andere ambachten extra bedenktijd vroegen. Aert van Eelsrack werd ervan verdacht tijdens de hierop volgende vergaderingen van de ambachten de eigen vergadering van de kremers te hebben verlaten om de linnenwevers aan te zetten in hun verzet te volharden. Tenslotte werden de privileges toch met de noodzakelijke algemene stemmen aangenomen.¹³

Vrijwel onmiddellijk nadat Gerard van Groesbeek in 1565 prins-bisschop van Luik was geworden, werd wederom een herziening van de privileges in voorbereiding genomen. De magistraat van Hasselt zond gezanten naar andere Loonse steden om steun te vragen voor

een gezamenlijk verzoek tot behoud van de privileges van de Loonse steden. Het gevaar van aantasting ervan was blijkbaar niet denkbeeldig. Het resultaat van deze (tegen)actie van Hasselt is onbekend. De landsheer zette in elk geval zijn plannen door, want nog op 9 augustus 1565 werden in Hasselt van elk ambacht vier leden aangewezen tot gezworenen. Zij moesten de voorstellen tot wijziging van de privileges toetsen. De vleeshouwers, de kremers, de kleermakers en de linnenwevers wezen die dag geen gezworenen aan.¹⁴ Of dit betekent dat deze ambachten tegen de herformulering van de privileges waren, is niet duidelijk. Mogelijk kozen de genoemde ambachten hun gezworenen op een later tijdstip. In december 1565 werd een gezantschap van de magistraat naar Luik gezonden om de nieuwe versie van de privileges ter lezing te ontvangen. De rechtsgeleerden in Luik draalden echter zolang dat heel de onderneming achterhaald werd door de rebellie in 1566-1567.¹⁵

Vanaf 1550 bestond een zeer groot ongenoegen bij een gedeelte van de Hasseltse bevolking ten aanzien van de schout Steven Geloës. Hij werd herhaaldelijk in smaadschriften op de korrel genomen. Hierbij wezen het gebruikte rijmschrift alsmede andere aanduidingen in de richting van de rederijkerskamer „De Roode Roos” als plaats van herkomst. De adeldom van de schout werd in twijfel getrokken. Hij zou zowel arm als rijk verdrukken en werd daarom vergeleken met een wolf. Zijn vader en voorganger werd als vos betiteld.¹⁶ De schout, als eerste dienaar van de landsheer ter plaatse, was weinig geliefd. Doordat Steven Geloës vanwege de landsheer steeds meer strikt omschreven taken kreeg toebedeeld, die hij blijkbaar zeer nauwgezet uitvoerde, werd door de burgers van Hasselt diens wijze van uitoefening van het schoutambt als steeds knellender ervaren.

Samenvattend mag een voortdurende centralistische bemoeizucht met het bestuur en de rechtspraak in Hasselt geconstateerd worden, met name van de zijde van de prins-bisschoppen Everhard van der Marck, Cornelis van Bergen en Gerard van Groesbeek. De burgers, individueel, via de handboogschutterij of via de ambachten, volgden die toenemende bemoeizucht zeer kritisch. Niet zelden kwam het tot verzet tegen de Luikse politiek. Zoals in de inleiding betoogd werd en in het hoofdstuk III over de religieuze situatie nog zal blijken,

stonden de Luikse Staten eveneens zeer terughoudend tegenover de politiek van de prins-bisschop. Dit ging niet alleen op voor diens besluiten op religieus gebied, maar ook waar het gold de verworven vrijheden van de burgers te beschermen tegen al te grote landsheerlijke macht. De Luikse situatie is in dit opzicht vergelijkbaar met die in de Nederlanden. Daar voerde de landsheer eveneens een steeds knellender centralistisch beleid, dat allengs meer ongenoegen en tegenstand opwekte.

Noten

- 1 RH, OAH, 35; vergelijk Bormans, Recueil, 786; Polain, Recueil, 382; Gorissen, Privileges; Gorissen, Privileges.
- 2 Gorissen, Privileges, 143-147; Gorissen, Privileges, 282-301.
- 3 Gorissen, Privileges, 281-302.
- 4 Jacobs, Justitie en politiek, 67 constateert een vergelijkbare ontwikkeling in 's-Hertogenbosch.
- 5 Gorissen, Privileges, 152-153.
- 6 Bormans, Recueil, 786-788.
- 7 Bormans, Recueil, 786-788.
- 8 Bormans, Recueil, 786-794.
- 9 RH, OAH, 35-36.
- 10 Lyna, Opstand, 292-294.
- 11 Gorissen, Privileges, 157-161, 187-191.
- 12 Gorissen, Privileges, 161-165.
- 13 Gorissen, Privileges, 168-169.
- 14 RH, OAH, 89, 73r-74r.
- 15 Gorissen, Privileges, 169-171.
- 16 Vanderstraeten, Hasseltsche pasquille, 332-335.

III Religieuze situatie

Het bisdom Luik

De stad Hasselt kende sinds 1366 de prins-bisschop van Luik als geestelijk leider én als landsheer. Vóór de herindeling van de bisdommen in 1559 was het bisdom Luik bijzonder groot. Dit geldt zeker bij vergelijking met de omvang van de huidige bisdommen in België of Nederland. Het bisdom Luik omvatte globaal genomen het huidige Oost-België en de tegenwoordige Nederlandse provincies Limburg en Noord-Brabant. De bisschop van Luik had niet alleen jurisdictie op geestelijk gebied. Over een groot gebied had hij als prinsbisschop tevens de wereldlijke macht.

Het prinsbisdom behoorde tot het Duitse Rijk. Van een prins-bisschop werd verwacht dat hij de politieke en religieuze doelstellingen van de rooms-koningen en keizers nastreefde. Bestrijding van nieuwe religieuze opvattingen was geboden. Zij tastten namelijk niet alleen het geloof of de macht van de kerk aan. Door de nauwe band tussen kerk en staat werd heterodoxie tevens als een gevaar voor de wereldlijke macht gezien. De bestuurlijke bekwaamheden van de bisschop werden belangrijker geacht dan de pastorale kwaliteiten.¹ Dat theologische kennis en bekendheid met de zielzorg op de tweede plaats kwamen, bleek duidelijk bij Cornelis van Bergen (1538-1544). Hij werd in 1538 geïntroniseerd als elect-prins-bisschop van Luik zonder eerder de priesterwijding te hebben ontvangen.² Vaak vertoefde hij buiten het bisdom, zodat hij zijn kerkelijke plichten verzuimde. Bij priesters en volk wekte het onder meer bevreemding dat hooggeplaatste personen aan het prins-bisschoppelijke hof zich niet hielden aan de geboden vastendagen.³

De prins-bisschop liet de pastorale taken gewoonlijk over aan een of meer hulpbisschoppen. Zij wijdden de priesters en bezochten de parochies voor het toedienen van het Heilig Vormsel. De hulpbisschoppen visiteerden de parochieherders en zegenden nieuwe kerken of altaren in. Het bisdom was ingedeeld in negen aartsdiakonaten. De aartsdiakens hadden evenals de hulpbisschoppen het toe-

zicht op de geestelijkheid, maar dan voor een kleiner gebied. Ook deze hogere geestelijken waren niet altijd zonder smet. Er werden plaatsvervangers aangesteld, zodat de feitelijke ambtsbekleder zijn taak niet hoefde te vervullen. Bij visitaties werden misstanden door de vingers gezien, als de opgelegde boete maar betaald werd. De visitator had bij deze toestand zelfs voordeel doordat een behoorlijk deel van de strafgeldten hem toeviel.⁴

Toen paus Paulus III het Concilie van Trente (1545-1563) belegde, streefden hij en zijn opvolgers hervormingen binnen de kerk na. De nieuwe kerkelijke indeling in de Nederlanden (1559) schiep een goede basis voor de uitvoering van de Trentse besluiten. De bisschoppen werden minder zwaar belast, nu ze een kleiner gebied als bisdom kregen toegewezen. De zielzorg werd verbeterd door nieuwe priesteropleidingen.⁵ Deze herindeling viel echter niet in goede aarde bij Robert van Bergen de prins-bisschop van Luik (1557-1564). Hij en het Luikse kathedrale kapittel protesteerden heftig tegen de vorming van de nieuwe bisdommen. Deze tastte Luik namelijk aan in zijn eer, recht en ... inkomsten want het bisdom werd aanzienlijk verkleind.⁶ Blijkbaar ging hier de rekenmeester voor de zielzorger.

Aan geestelijken had het bisdom Luik geen gebrek. In de zeventienhonderd parochies die het oude diocees telde, waren ongeveer tweeduizend priesters werkzaam. Het aantal geestelijken in de collegiale kerken was drie tot vier maal zo groot.⁷ Hooguit een kwart van de priesters was dus in de zielzorg actief. In de kleinere parochies van het bisdom waren zeker voldoende priesters. In de steden, zoals bijvoorbeeld Hasselt, waar ondanks de bevolkingsgroei geen verdere opsplitsing van de oorspronkelijke parochie plaats had gevonden, was de situatie ongunstiger.⁸ Zo telde de Hasseltse parochie in de zestiende eeuw vier – à vijfduizend zielen.

Het oordeel over de geestelijkheid in de eerste helft van de zestiende eeuw valt veelal ongunstig uit. De opleiding van de priesters liet nogal te wensen over. Vaak kon de parochieherder zich niet uitsluitend met de zielzorg bezighouden, omdat de kleine parochie te weinig inkomsten opleverde. De betreffende pastoor moest dan in een of ander bedrijf, meestal een kleine boerderij, een bijverdienste zoeken. Wangedrag kwam herhaaldelijk voor. Dit kon variëren van een scheldpartij tot frequent kroegbezoek. Het steeds meer ontbreken van echte roeping had een negatieve invloed op de pastorale be-

kommernis.⁹ Het priesterschap werd namelijk nogal eens gekozen, omdat er aanzienlijke inkomsten aan verbonden konden zijn. Het priesterambt was zeker dan lucratief, wanneer tegelijkertijd meer ambten verworven konden worden. Deze cumulatie van beneficies had natuurlijk absenteïsme tot gevolg. Door betaalde vervangers aan te stellen werd dit euvel slechts gedeeltelijk ondervangen, want alleen wanneer het een zielzorger betrof was van geregelde vervanging sprake. Ondanks de boetes die dan betaald moesten worden, kon het ambt nog veel geld opbrengen.

In het bisdom Luik was in de periode 1520-1540 het absenteïsme van de beneficianten groot. In de verschillende aartsdiakonaten bedroeg het tussen de twintig en veertig procent. In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw werden veel voorschriften uitgevaardigd om het niet resideren tegen te gaan. Eigenlijk geeft de veelheid van bepalingen al aan hoe gering het effect was. Een van de belangrijkste oorzaken daarvoor was wel dat er na de betaling van een boete geen verdere maatregelen volgden om echt een einde te maken aan de misstand. De boeten betekenden namelijk inkomsten voor de bisschop en de aartsdiaken. Zij waren financieel erbij gebaat dat absenteïsme bleef bestaan. Van een strikte doorvoering van de voorschriften was geen sprake.¹⁰ Hetzelfde gold voor het samenleven van een priester met een vrouw. Ongeveer 25% van de priesters hield zich niet aan het celibaat.¹¹ Het leven in concubinaat werd afgedaan met een geldboete. De strafmaat, een gulden, geeft aan dat de overtreding van het celibaat minder zwaar werd aangerekend dan absenteïsme, waarbij straffen tot twee gulden werden opgelegd.¹² Pas vanaf 1560 is in alle delen van het bisdom Luik een duidelijke daling van het percentage absente priesters merkbaar.¹³

Veel kloosters hadden in de loop van de tijd een groot bezit opgebouwd. Belastingvrijdom bracht ze bovendien in een gunstige economische positie. Kloosterlingen konden namelijk nijverheidsgoederen, bijvoorbeeld bier, op de markt brengen zonder accijns verschuldigd te zijn. Aldus waren zij voor de stedelijke ambachtsman vaak geduchte concurrenten. Door schenkingen en erfenissen dreigde het bezit in de dode hand nog steeds toe te nemen. Steeds meer goederen vielen buiten de stedelijke belastingheffing, zodat de bevolking voortdurend meer moest betalen. De kloosters profiteerden wel van de voorzieningen die in een stad aanwezig waren, zoals markt en

waag. Veel burgers vonden dan ook dat de geestelijkheid een deel van de stedelijke lasten moest dragen. Het ongenoegen over de vrijdom van belasting voor priesters en kloosterlingen groeide sterk. De overheden gingen tegenmaatregelen nemen. Geleidelijk verdween het belastingvoordeel van priesters en kloosterlingen.

De naleving van de regels in de verschillende kloosters kan bezwaarlijk onder één noemer worden gebracht. Zelfs binnen de verschillende orden bestonden grote verschillen in handhaving van de kloosterregels. Naast een slechte naleving van de regel kwamen stichtingen van nieuwe strengere kloosters voor en werd in andere kloosters de strengere observantie ingevoerd. Het aantal kloosterlingen daalde vanaf ongeveer 1520. Mogelijk werd dit mede veroorzaakt door de vermindering van de economische voordelen voor de geestelijkheid. Ook nam het sociale aanzien van de kloosterling af.¹⁴

In het dagelijkse leven nam de godsdienst een belangrijke plaats in. Het niveau van godsdienstkennis onder het gewone volk mag echter niet hoog worden aangeslagen. Als gevolg van onwetendheid bestonden er veel praktijken, die later als bijgelovig zouden worden bestempeld. Doordat veel priesters hun plichten veronachtzaamden, kwam daarin voorlopig geen verbetering.¹⁵ De afstand tussen volk en clerus nam toe en geloofsafval kwam voor.¹⁶ Dit leidde tot vermindering van de collecte-opbrengsten en andere inkomsten van de priesters.¹⁷ Het prins-bisschoppelijk hof te Luik, aldus een aanklacht, „veechde der luyden tessen dat sy nauwelixs broet en costen cryghen.” Robert van Bergen (1557-1564) zou, na de kerkelijke herindeling van 1559, gelovigen die tot een nieuw bisdom zouden gaan horen, gehoorzaamheid afdwingen op straffe van excommunicatie.¹⁸ Zo'n handelwijze was niet bevorderlijk voor de godsdienstzin van de gelovigen.

Hasselt

Het staat vast dat hervormingsgezinden hebben aangezet tot de omwenteling, die in Hasselt in 1567 plaatsvond. Dit zou er op kunnen wijzen dat de grote veranderingen van dat jaar vooral religieus geïnspireerd waren. Daarom zal eerst worden ingegaan op de situatie op kerkelijk gebied in Hasselt. Daarna zal worden onderzocht welke religieuze aspecten die omwenteling hebben bevorderd en in hoeverre de toestand in de katholieke kerk in Hasselt zelf hiermee te maken had.

Hasselt had slechts één parochiekerk, toegewijd aan de Heilige Quintinus. De stad lag in het aartsdiakonaat Haspengouw. In het bisdom Luik waren de aartsdiakonaten weer onderverdeeld in concilies. Hasselt maakte deel uit van het concilie van Tongeren. In de Haspengouw was het absenteïsme onder de priesters zeer groot. Het concilie Tongeren had in de eerste helft van de zestiende eeuw in het aartsdiakonaat het hoogste percentage afwezigen, namelijk ongeveer 40% tot 50%. Tussen 1558 en 1566 nam het percentage niet-residerende priesters af van 51% tot 41%. Drie jaar later was nog slechts een kwart absent. De afwezige parochieherders hadden wel een plaatsvervanger aangesteld.¹⁹ Dit was ook het geval in Hasselt. Volgens Muret en Vandersmissen was de bedienaar van het hoofdaltaar vanaf 1559 zelf aanwezig. J. Paquay weet echter te melden dat pastoor Nikolaas Meldaerts tevens beneficiant was in de Sint-Pieterkerk te Leuven. In elk geval liet hij zich in de Sint-Quintinuskerk te Hasselt in 1561 vervangen door Jan van Millen.²⁰ De parochiekerk had twintig kapellen met bijaltaren. De lijsten met beneficianten voor de belangrijkste altaren, zoals het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar, het altaar van de heilige Magdalena en dat van Sint-Servatius, vertonen geen lacunes. De pastoor wist zich dus altijd wel verzekerd van de assistentie van enkele andere geestelijken.²¹

Er zijn nauwelijks aanwijzingen voor blijvend verstoorde verhoudingen tussen de Hasselaren en hun geestelijken in de loop van de zestiende eeuw.²² Toch kunnen enkele voorvallen wijzen op een incidentele vertroebeling van de relatie tussen beide groeperingen. In het begin van de zestiende eeuw was de bloeiperiode van de stad voorbij.²³ Steeds meer burgers verzuimden nu, met een beroep op hun armoede, de financiële verplichtingen ten aanzien van de pastoor en zijn plaatsvervanger na te komen. Na een klacht van de pastoor bij de magistraat werden de wederzijdse verplichtingen van Hasselaren en zielzorgers in 1520 op papier vastgelegd door de magistraat. Zo zouden de burgers niet meer kunnen ontkomen aan de betaling voor een aantal diensten van de geestelijkheid. Hansay ziet hierin een eerste teken van een slechte verstandhouding tussen volk en priesters. Voor Paquay echter gaat dit veel te ver: de zogenaamde stoolrechten die bij de bediening van de sacramenten betaald moesten worden, bestonden al eeuwen en werden in 1520 alleen op schrift gesteld.²⁴ Het opleggen van een stipte betaling van gelden in een tijd

van economische neergang kan, mijns inziens, wel degelijk een gevolg zijn geweest van een verslechtering van de relatie tussen priesters en Hasselaren.

Het is niet bekend of er over de bezittingen van de kloosters en de Begijnen groot ongenoegen onder de burgers bestond. Wel was in de privileges bepaald dat de Hasselaren erfenissen ten gunste van zusters of geestelijken konden terugkopen,²⁵ maar dat gold ook in veel andere steden. De bedoeling hiervan was het bezit in handen van de geestelijkheid te beperken. Van conflicten tussen de Hasselaren en religieuze gemeenschappen in de stad is slechts één voorbeeld bekend. De zusters Franciscanessen van het klooster Sint-Katherina-Dal hadden een privaat boven de Nieuwe Demer gebouwd en konden zo vuil en uitwerpselen gemakkelijk afvoeren. De vervuiling van de Nieuwe Demer wekte het ongenoegen van de burgers, die tot in Luik moesten gaan om voldoende gewicht te geven aan hun eis het onhygiënische privaat af te breken. In juni 1565 werd het Luikse bevel tot afbraak van het privaat door de magistraat aan de zusters bekend gemaakt.²⁶

De Hasselaren hadden niet alleen omwille van het geloof, maar ook om zekere materiële voordelen een goede relatie met de kerk. De pastoor en enkele kapelaans zorgden voor de zielzorg. De armenzorg werd door de parochie en het stadsbestuur georganiseerd. Er was een Grote en een Kleine Armentafel. Door de Grote Armentafel werden zelfs de rekeningen van dokter of vroedvrouw betaald, wanneer de armen die niet konden voldoen.²⁷ De ambachten hadden via de Twaalfmannen toezicht op de financiën van de stad en op het werk van de armenmeesters.²⁸ De Begijnen en de Augustijnen deelden in tijden van voedseltekort of duurte broden uit aan de armen.²⁹

Elk ambacht vierde de feestdag van zijn patroonheilige. Meestal bezat het een altaar in de hoofdkerk. Daar werd dan een H. Mis opgedragen, waarna in een van de herbergen van de stad een feestmaal volgde. De kapel waarin dat altaar stond, werd door het ambacht onderhouden. Zo hadden de kremers het altaar van Sint-Nikolaas, de brouwers dat van Petrus en Paulus en de lakenwevers onderhielden de kapel van Sint-Severus en het Sint-Hubertusaltaar. De smeden en de linnenwevers hadden respectievelijk de altaren van Eligius en Anna.³⁰ De ambachten trokken mee in officiële optochten, bijvoorbeeld ter begroeting van de prins-bisschop. Bij zulke gelegenheden moes-

ten ook de schutterijen aanwezig zijn. Aan de rederijderskamer de Roode Roos werd dan gevraagd een spel op te voeren.³¹

Ter verering van het Virga-Jesse-beeld in de Onze-Lieve-Vrouwekapel kende Hasselt een speciale religieuze vereniging, waarvan zowel mannen als vrouwen lid konden worden. Deze Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw trok evenals de armentafels renten van een aantal bezittingen en kon op sommige goederen een belasting heffen. De broeders en zusters van de Broederschap vierden de belangrijkste feestdagen van Maria met een feest. Tevens gaven ze op bruiloften van kinderen van de leden enkele flessen wijn cadeau aan het bruidspaar. Elke dinsdag werd een H. Mis opgedragen. Behoeftige mensen konden er aankloppen voor een bijdrage in het levensonderhoud.³²

De inkomsten van de Kleine Tafel en de Grote Tafel – de stedelijke armenzorg – alsmede die van de Sint-Quintinuskerk en de Onze-Lieve-Vrouwe-Broederschap waren in het midden van de zestiende eeuw stabiel. De stad vulde de tekorten van de armentafels telkens aan met bedragen tot tweehonderd gulden.³³ Deze situatie was blijkbaar algemeen geaccepteerd en zal nauwelijks hebben bijgedragen tot een vermindering van de gevoelens der Hasselaren ten opzichte van de stadsoverheid en de kerk.

Gedurende generaties was dit de vertrouwde religieuze situatie in Hasselt en van echt slechte omstandigheden was geen sprake. De zielzorg werd er niet verwaarloosd, van een grote ontevredenheid ten aanzien van de kloosters werd geen gewag gemaakt en parochie en stad hadden een uitgebreid stelsel van armenzorg ontwikkeld. Toch bleken de inwoners van Hasselt in ongenoegen met bepaalde instituties van de kerk te leven.

Anti-clericale gevoelens van de inwoners van Hasselt werden op de eerste plaats opgewekt door de houding van de abdij van Herkenrode, niet ver van de stad gelegen (Zie kaart 3). Herkenrode was een van de rijkste vrouwenabdiën in de Zuidelijke Nederlanden. Door de uitgestrektheid van de bezittingen – meer dan 3100 hectaren – en door de vele tienden bedroegen alleen al de revenuen aan graan de grote hoeveelheid van 6900 mudden per jaar. Ter vergelijking: de zusters van Sint-Katherina-Dal of de Augustijnen in Hasselt brachten per jaar niet meer dan 200 mudden te zamen.³⁴ Een Luikse mud had een inhoud van 145 liter, zodat van de opbrengsten van de abdij Herkenrode, bij een jaarlijks graangebruik van 300 liter per per-

soon,³⁵ een stad met bijna 3400 inwoners een jaar lang kon worden gevoed. Zeker in tijden van hongersnood wekte een dergelijke concentratie van inkomsten ongenoegen.

Door de opstelling van de abdij van Herkenrode in een aantal conflicten in de zestiende eeuw werd de relatie tussen Cisterciënzerinnen en Hasselaren steeds slechter. De abdij had in Hasselt, behalve enkele goederen,³⁶ sinds de dertiende eeuw de tienden en het patronaatsrecht. De grote staat die de adellijke kloosterlingen wilden ophouden en een plundering door garnizoenstroepen uit Diest in 1509, kostten Herkenrode handenvol geld. Het onderhoud aan de hoofdkerk van Hasselt werd herhaaldelijk verwaarloosd, ofschoon de abdij wegens het bezit der tienden in Hasselt gehouden was het herstel van de kerk te bekostigen. De magistraat legde telkens beslag op de tienden om de abdij tot de noodzakelijke werkzaamheden aan de Sint-Quintinuskerk te dwingen. Het eerste conflict werd pas na vijftien jaar procederen in 1497 bijgelegd. In 1512 was opnieuw een regeling nodig. De stad werd gedeeltelijk in het gelijk gesteld, maar moest de proceskosten betalen. Nieuwe conflicten volgden toen de Cisterciënzerinnen steeds stipter in onbruik geraakte tienden gingen innen, terwijl de burgers daar natuurlijk niet veel voor voelden, te meer daar de economische omstandigheden verslechterden. Daarbij ging de abdij ook nog immuniteitsrechten en vrijdom van stedelijke belasting eisen voor het refugium, dat eerst in de jaren 1542-1544 in Hasselt was gebouwd. De magistraat van Hasselt kon die niet toestaan. Het beroep op de elders geldende oude rechten gold hier niet, aangezien het refugium nog maar net gebouwd was. Ruzies met Zonhoven en de heer van Vogelzang over het gebruik van de heide en opnieuw met de abdij van Herkenrode over visvijvers, die de abdij had laten aanleggen op gemene gronden bij Bokrijk, werden uiteindelijk door Hasselt verloren. De boeten en de processen kostten de stad veel geld. Wanneer Herkenrode in het spel was, werd de strijd uitgevochten voor de kerkelijke rechtbank van het bisdom. Bij deze conflicten met de Cisterciënzerinnen voelden de Hasselaren zich te weinig gesteund door de prins-bisschop, hun wereldlijk en geestelijk heer. De prins-bisschop, die het officialaat steunde, werd uiteindelijk gezien als een van de tegenstanders. Door de verwevenheid van kerkelijke en wereldlijke macht werd een geschil om economische zaken tevens een bestuurlijk en religieus probleem. Een geest van verzet tegen de

prins-bisschop groeide. Respect voor en affiniteit met de kerk verminderden sterk.³⁷

De verhouding met de plaatselijke geestelijkheid speelde in dit verband een minder belangrijke rol dan de grote gevoelens van ongenoegen over de nabijgelegen abdij van Herkenrode en de prinsbisschop. Vooral in dat misnoegen moet – behalve een politieke en economische – een religieuze factor worden gezocht van de oorzaken van de opstand in 1566-1567.

Hervorming

Bij het onderzoek naar de aanhang van de verschillende nieuwe opvattingen ten aanzien van het geloof is de vraag waarom in 1566-1567 en daarna juist de gereformeerde religie doorbrak, van primair belang. Andere godsdienstige richtingen waren toen al enkele decennia actief. Toch bleek vanaf de jaren zestig van de zestiende eeuw de hervormde religie de meeste aantrekkingskracht te bezitten. Welke oorzaken lagen daaraan ten grondslag?

Lutheranen

Lutherse denkbelden hebben in de Nederlanden niet die grote aanhang verworven als decennia later die van doopsgezinden of calvinisten ten deel viel. Duidelijk is dat Luther – met zijn kritiek op de misstanden in de rooms-katholieke kerk – aansloot bij de ervaringen en gevoelens van veel mensen. De sociale betrokkenheid, die bij Luther geleerd kon worden, werd door hem in 1525 in zekere zin prijsgegeven, toen grote boerenopstanden tegen de bestaande politieke en economische machten uitbraken. Om de rust te herstellen had Luther voor het landsheerlijke gezag gekozen. De sociale veranderingen die van hem geëist werden, kon Luther niet realiseren.

In de Nederlanden waren het vooral mensen uit de min of meer ontwikkelde en vermogende bevolkingslagen van handelaren en ondernemers die zich tot de Lutherse opvattingen aangetrokken voelden. Ook personen uit de kunstnijverheid of de intellectuele elite treffen wij aan onder zijn aanhangers. De lutheranen vinden wij dan ook vooral in stedelijke milieus.³⁸ Hierbij moet op de eerste plaats gedacht worden aan grote steden als Luik en Maastricht of, wat ver-

der weg, Brussel, Leuven en vooral Antwerpen. De benaming „lutheraan”, die vaak voorkomt in het dagboek van Munters, ook voor personen uit het Loonse,³⁹ heeft eerder betrekking op wederdopers, die wel onder de minder welgestelden in de stad of op het platteland werden aangetroffen.

Wederdopers en doopsgezinden

De denkbeelden van de doperse predikant Melchior Hoffman vonden in de Nederlanden meer aanhang dan die van Luther. Waarschijnlijk werd de gewone man eerder gewonnen, doordat de boodschap van Hoffman in eenvoudige bewoordingen aan de mensen onderricht werd. Daarbij sprak de grotere sociale bewogenheid de eenvoudige mensen aan, zeker in een tijd van economische neergang, zoals omstreeks 1534. Hoffmans apokalyptische leer bood een antwoord op de vraag naar de toekomst in een periode dat 'de Eindtijd' door velen werd verwacht.⁴⁰

In Luik en Maastricht waren de wederdopers zeer actief. In Maastricht preekte Hendrik Rol en later Jan Smeitgen. Hun denkbeelden verspreidden zich over het omliggende platteland. In het gebied van het graafschap Loon hadden de wederdopers een eigen predikant in Jan van Rommershoven. Kleinere plaatsen, waar verschillende wederdopers werden gearresteerd, waren Vliermaal, Gors-Opleeuw, Zonhoven en Sint-Lambrechts-Herck. In deze laatste plaats en in Gors-Opleeuw was Jan van Rommershoven bijzonder actief geweest.⁴¹

Door A. Verheyden, L. Halkin en E. de Moreau wordt Hasselt aangewezen als een zeer belangrijk centrum van wederdopers.⁴² De gegevens uit het dagboek van Munters stemmen hiermee echter niet overeen. De gevangenneming en executie van slechts één wederdoper uit Hasselt is beschreven (1536),⁴³ terwijl de veel kleinere plaatsen in de wijde omgeving veel meer slachtoffers kenden. Verheyden en Halkin hebben zich waarschijnlijk laten misleiden door een opmerking van De Moreau, die Hasselt betitelt als verzamelplaats van wederdopers, die in 1534 naar Munster trokken om die stad te verdedigen. In werkelijkheid ging het hierbij niet om Hasselt in het prinsbisdom Luik, maar om het stadje Hasselt bij Zwolle, waar het Bergklooster, of ook wel de Agnietenberg, in maart 1534 diende als

verzamelplaats van wederdopers uit Holland die op weg waren naar Munster.⁴⁴ Dat in Hasselt maar één wederdoper werd opgepakt, heeft mogelijk te maken met de aanwezigheid van het Hof van Kuringen in de direkte nabijheid van de stad. De prins-bisschoppen vertoefden vaak op kasteel Kuringen en bezochten vandaar met hun functionarissen regelmatig Hasselt. In zodanige situatie zullen eventuele wederdopers wel zéér voorzichtig zijn geweest.

Uit 1535 dateert een dringend verzoek van prins-bisschop Everhard van der Marck (1505-1538) aan de magistraat van Hasselt. In verband met de onrustige toestand werd het stadsbestuur op het hart gedrukt geen heterodoxen binnen de muren toe te laten. De magistraat vaardigde na ontvangst van dit schrijven meteen een verordening uit tegen personen die wegens hun geloofsopvatting verdacht werden.⁴⁵ Uit het vervolg blijkt niets van een grote aanhang van de wederdopers in Hasselt. De arrestatie van die ene persoon in 1536 was namelijk het enige resultaat.

De vervolging van de wederdopers kon de nieuwe geestelijke stroming niet uitroeien. De preken van Menno Simonsz maakten de wederdopers minder revolutionair. Een ideale samenleving zou feitelijk pas bereikt kunnen worden, als iedereen vrijwillig tot de doopsgezinde gemeenschappen was overgegaan; dan zouden ook de sociale hervormingen bewerkstelligd kunnen worden. Bij hen ontbrak het aan een duidelijke organisatie, aangezien zij elke vorm van gezag verwierpen.⁴⁶ Zo was een georganiseerde hervorming van kerk en maatschappij nagenoeg onbereikbaar. De gematigde, soms zelfs irenische doopsgezinden werden desondanks fel vervolgd. Na de verontrustende gebeurtenissen te Munster werden ook de doopsgezinden als zeer gevaarlijk beschouwd. Het maken van een genuanceerd onderscheid tussen de radicaal chiliastische wederdopers en de veel gematigder doopsgezinden was de wereldlijke en kerkelijke overheden blijkbaar niet gegeven.⁴⁷

Gereformeerden

Omdat in Hasselt de aanzet tot de omwenteling van 1566-1567 vooral door calvinistische predikanten werd gegeven, verdienen de leerstellingen van Calvijn enige aandacht. In de leer van Calvijn zijn denkbeelden terug te vinden van enkele belangrijke voorgangers van hem, zoals Luther en Zwingli. Zijn opvattingen stoelen op een gede-

gen bijbelkennis. De leer van de predestinatie, eerder door Luther onder woorden gebracht, werd door Calvijn nader uitgewerkt. Doop en avondmaal bleven als enige sacramenten over. Elementen uit het oude geloof die niet door de Bijbel geboden werden, zoals het celiabaat of de verering van heiligen, werden afgewezen. De eer aan God stond centraal.

De opvattingen van Calvijn beperkten zich niet tot de kerk of het geloof. Zijn leer bevatte ook maatschappelijke en politieke aspecten. Een ware christen mocht zijn ogen niet sluiten voor de noden van een medemens. Bestuurders en gegoeden moesten bijspringen om de gebrekkigen het meest noodzakelijke te verschaffen. De kerkorganisatie was niet hiërarchisch, zoals bij de rooms-katholieke kerk, maar ging uit van de gemeente en de plaatselijke kerkeraden.⁴⁸

Calvijns hervormingsideeën drongen vooral vanuit Frankrijk de Nederlanden binnen. Bij de verspreiding kunnen wij vier fasen onderscheiden. In de eerste periode, van 1550-1560, bereikten wel calvinistische denkbeelden de hervormingsgezinden, maar kan van calvinisten nog niet gesproken worden. Tijdens de volgende vijf-zes jaar accepteerden steeds meer hervormingsgezinden de leer van Calvijn als een aanzet om geloof en maatschappij te verbeteren. Dit was nog niet het geval in de noordelijke gewesten. Tussen 1560 en 1566 werden in enkele steden in de zuidelijke gewesten kerkelijke gemeenten gesticht. De leer werd op synoden door vertegenwoordigers van de consistories (de kerkeraden) vastgelegd. De derde periode brak aan in 1566 toen een op calvinistische denkbeelden gebaseerde hervorming mogelijk leek door een grote toeneming van de aanhang, nu ook in het noorden. De katholieke kerk kon evenwel spoedig de verloren posities grotendeels heroveren. Na de inval van de geuzen wisten de gereformeerden zich vanaf 1572 te handhaven in de gewesten Holland en Zeeland.⁴⁹

Reeds vóór 1560 hadden in Hasselt linnenwever Hendrik Spauwen en enkele metgezellen, uit ongenoegen met de beeldenverering, enkele beelden in de Demer geworpen. Hendrik werd verbannen, totdat hij in 1562 van de prins-bisschop Robert van Bergen toestemming kreeg naar Hasselt terug te keren, echter niet voordat Hendrik als extra straf tien mud rogge aan de Augustijnen had betaald. De paters zouden daarvoor H. Missen opdragen, die Hendrik moest bijwonen.⁵⁰

Eveneens in 1562 bezocht Cornelis van Gouda, die als inquisiteur door de paus was aanbevolen bij de prins-bisschop, Hasselt voor een onderzoek naar personen die om het geloof verdacht waren. Spoedig bleek dat een niet met naam genoemde vreemdeling uit de buurt van Sittard of Stein in de stad was gekomen. Samen met handelaar Willem Heckeler uit Hasselt had hij verschillende bijeenkomsten belegd om aan de burgers de Bijbel uit te leggen. Deze vergaderingen vonden plaats bij de mensen thuis, zoals bij jonker Reyner van Roest en bij brouwer Aert Squaden. In totaal namen ongeveer dertig inwoners van Hasselt aan deze bijeenkomsten deel. Het belangrijkste onderwerp was de inhoud van het Nieuwe Testament. Aan de toehoorders werd onderwezen dat een aantal gebruiken in de rooms-katholieke kerk „insettinghe van den menschen waeren” en niet door God waren gewild. Alleen het geloof in de ene God telde. Onder de toehoorders werden boeken uitgeleend met „Evangeliën ende Epistelen” en het „Nu Testament” als inhoud. Een ander boek had het opschrift: „Calvinus”.⁵¹ Uit dit alles blijkt duidelijk dat deze groep Hasselaren op weg was naar een door de opvattingen van Calvijn geïnspireerde hervorming. Van bestraffing van de personen die deelnamen aan de conventikels in Hasselt, vernemen wij niets.

Samenvattend mag geconcludeerd worden dat in Hasselt alleen de calvinistische denkbeelden een zekere aanhang kregen. Aanhangers van deze protestantse stroming, door ons gereformeerden genoemd, combineerden de hervorming van de kerk en de verbetering van het bestuur met een grote sociale bewogenheid. Zij stapten niet af van hun opvatting dat de maatschappij op basis van sociale verantwoordelijkheid voor de medemens moest worden verbeterd. Ook de landsheer was verplicht tot zorg en toewijding ten opzichte van zijn onderdanen. Sociale onrust werd door strijd bare calvinistische predikanten niet uit de weg gegaan.⁵² Waarschijnlijk speelde in Hasselt naast de wens tot hervorming van de kerk ook het ongenoegen met de prins-bisschop een rol. Mogelijk werd hem door een deel van de bevolking verweten voor Hasselt een slechte landsheer te zijn door telkens voor de tegenpartij te kiezen bij de verschillende processen die de stad voerde.

Gedogen van de Luikse bisschoppen ten aanzien van de hervormingsgezinden

Over de aard van de vervolging van de heterodoxie in het bisdom Luik is bijzonder uiteenlopend geoordeeld. Halkin en Verheyden constateren een succesvolle bestrijding van de hervorming. De Moreau signaleert vooral de verzwaring van de straffen in het bisdom Luik.⁵³ Lejeune daarentegen merkt juist op dat de lutheranen steeds minder vervolgd werden. Halkin spreekt de eerder opgemerkte passage feitelijk weer tegen door in een later werk te wijzen op een zekere terughoudendheid bij de vervolging van hervormingsgezinden.⁵⁴ De houding van de prins-bisschoppen tegenover de nieuwe godsdienstige groeperingen was aan verandering onderhevig en werd niet aléén door de wensen van de bisschoppen bepaald.

De Luikse bisschoppen Everhard van der Marck (1505-1538), Cornelis van Bergen (1538-1544), George van Oostenrijk (1544-1557), en Robert van Bergen (1557-1564) volgden trouw de lijn van paus en keizer waar het gold de hervormingsgezinden het hoofd te bieden. Everhard van der Marck liet in zijn gebied de pauselijke bul „Exsurge Domine” van Leo X tegen Luther openbaar maken. Het Edict van Worms, waarbij over Luther de rijksban werd uitgesproken, werd ook in het Luikse afgekondigd. Besluiten die de keizer in 1530 naar aanleiding van de in Augsburg geformuleerde Confessio Augustana nam, werden door Everhard van der Marck uitgevoerd. Vooral de wederdopers werden onder zijn bestuur fel vervolgd. Afvalligheid in het geloof betekende voor hem zonder meer een aantasting van de macht van kerk én staat.⁵⁵ Toch kon reeds Van der Marck niet alle middelen gebruiken om de hervormingsgezinden te bestraffen. Privileges en bevoegdheden van plaatselijke rechtsinstanties bemoeilijkten een doortastend optreden van inquisiteurs.⁵⁶

Cornelis van Bergen kreeg, behalve met de plaatselijke vrijheden, te maken met een nieuwe tegenstand, die sterker werd, naarmate de bisschoppen meer werk wilden maken van de vervolgingen. De Staten van het prinsbisdom kwamen namelijk in toenemende mate in verzet tegen een naar hun mening te hard optreden door de bisschoppen. Cornelis van Bergen stelde in 1541 de Luikse landdag voor alle roerende en onroerende bezittingen te ontnemen aan personen bij wie ketterij ondubbelzinnig was bewezen. Maar zo'n voorstel ging

met name de steden veel te ver. De derde stand vond dat zo de achterblijvende familie van een veroordeelde te zwaar getroffen werd. Uiteindelijk werd een compromis bereikt: ketterij zou, naar oud gebruik, vallen onder majesteitsschennis, terwijl de helft van de goederen geconfisqueerd zou worden.⁵⁷ Van vervolging van de onrechtzinnigen in het geloof werd niet afgezien, alleen de voorgestelde straf werd gehalveerd.

De „Formula Reformationis Ecclesiasticae” uit 1548, aangenomen tijdens het bestuur van George van Oostenrijk ter hervorming van de katholieke kerk en ter bestrijding van de lutheranen,⁵⁸ kon de heterodoxe vloed niet meer keren. Na de Augsburgse Religievrede van 1555 verslechterde de toestand duidelijk. Nu mocht een landsheer in het Duitse Rijk zelf het geloof (katholiek of luthers) van zijn onderdanen bepalen. Daarin gehinderd door de Luikse Staten kon de prins-bisschop de Religievrede niet afkondigen en in katholieke zin uitvoeren.⁵⁹ Het prinsbisdom Luik raakte steeds verder geïnfecteerd met heterodoxie vanuit de aangrenzende landen, zoals Gulik, waar een grotere verdraagzaamheid heerste. Robert van Bergen stond hier niet onverschillig tegenover. Hij stelde in 1559 en 1560 nieuwe inquisiteurs aan, waarna nieuwe nasporingen volgden.⁶⁰ Met name de nauwgezette onderzoeken in 1562 die, zoals hierboven vermeld, ook te Hasselt plaatsvonden, riepen veel weerstand op. Enkele Luikse gilden ging die grote enquête naar hervormingsgezinden van 1562 veel te ver. Zij kwamen in verzet tegen hun bisschop. Uiteindelijk kon slechts keizer Ferdinand I met een machtwoord: „bey unnser allten, cristlichen Religion vestiglich (zu) verharren unnd pleiben” het conflict beslechten.⁶¹

Gerard van Groesbeek (1565-1580) moest, vergeleken bij zijn voorgangers, een grotere neutraliteit aannemen ten opzichte van het Duitse Rijk, Brussel of Madrid. Hij werd daartoe gedwongen door de Staten, die telkens fel reageerden, wanneer naar hun mening de bisschop al te voortvarend tegen hervormingsgezinden optrad.⁶² Ondanks de tegenwerking zette Gerard van Groesbeek de politiek van zijn voorgangers zoveel mogelijk voort. Herhaaldelijk liet hij eerder uitgevaardigde edicten vernieuwen of zelfs aanscherpen.⁶³ In brieven wees hij de magistraten van de steden in zijn prinsbisdom op het gevaar van vreemdelingen, die de burgers met verkeerde denkbeelden wilden besmetten. Ook Hasselt kreeg dergelijke waarschuwingen

toegezonden.⁶⁴

De bisschoppen waren in principe niet van plan in hun bisdom heterodoxen toe te laten. Hun strijd tegen de wederdopers lijkt meer succes te hebben gehad dan die tegen latere hervormingsgezinden. De rechten van de plaatselijke schepenbanken, de privileges en de Staten van Luik, vooral de derde stand, toomden het streven van de prins-bisschoppen echter in toenemende mate in. Indien er sprake kan zijn van verdraagzaamheid tegenover Luikse onderdanen met nieuwe ideeën op geloofsgebied, dan was dat voor wat de bisschoppen betreft een door de Staten – met name de steden – afgedwongen gedogen.

Noten

- 1 Halkin, Réforme, 16-17; Bax, Protestantisme, I, 243-245; Halkin, De la Marck, 63, 129; Halkin, Berghes Autriche, 94-97.
- 2 De Moreau, Histoire de l'église, IV, 208; Bax, Protestantisme, I, 151-152.
- 3 Grauwels, Dagboek, 79.
- 4 De Moreau, Histoire de l'église, IV; Post, Kerkelijke verhoudingen, 1-14; Discry, Archidiaconé de Huy, 1-72; Absil, L'absentéisme, 24-25; Halkin, De la Marck, 64-67.
- 5 Rogier, Catholicisme, I, 210-211; Daris, Histoire diocèse, 198; Van den Baar, Munier, Prick, Bisschopszetel, 534-535; Absil, L'absentéisme, 26; Decavele, Reformatie, 181-185; Halkin, Katholieke herstel, 344-345.
- 6 Lejeune, Principauté, 127.
- 7 Absil, 34-36; Vergelijk Post, 37-39; Halkin, de la Marck, 68, 80.
- 8 Vergelijk Post, Kerkelijke verhoudingen, 41-42.
- 9 Halkin, Verheyden, Hervorming, 250-252; Munsters, Verkenning, 497-504; Van de Laar, Katholieke restauratie 's-Hertogenbosch, 182-183; Post, Kerkelijke verhoudingen, 97-145; Halkin, Réforme, 9-22; Halkin, De la Marck, 68-80; Halkin, Berghes Autriche, 272-291.
- 10 Absil, L'absentéisme, 8, 24-30; Munsters, Verkenning, 504-505.
- 11 Post, Kerkelijke Verhoudingen, 124-125; Venner, Weert Wessem, 260; Vergelijk Lips, Brabantse geestelijkheid, 1-29.
- 12 Munsters, Verkenning, 504-508; Muret, Vandersmissen, Non-résidence, 946.
- 13 Absil, L'absentéisme, 18-23; Muret, Vandersmissen, Non-résidence, 941-949.
- 14 De Moreau, Histoire de l'église, IV, 204; Post, Kerkelijke verhoudingen, 146-264; Rogier, Catholicisme, I, 42-76; Van de Laar, Katholieke restauratie 's-Hertogenbosch, 194-200; Venner, Roermond, 49-50; Grauwels, Dagboek, 15-16, 152-153.
- 15 Halkin, Verheyden, Hervorming, 250-252; Halkin, Réforme, 22-24; Rogier, Catholicisme, I, 79-88.
- 16 Absil, L'absentéisme, 28-29.
- 17 Meyers-Reinquin, Godsdienstpraktijk, 216-221; Meyers-Reinquin, Proeve, 205-273. Absil, L'absentéisme, 37-40; Hansay, Hasselensia, 218-219; Post, Wijdelingen, 112-120.
- 18 Absil, L'absentéisme, 37; Grauwels, Dagboek, 20; Houben, Geschiedenis Eindhoven, 130, 137-138.
- 19 Absil, L'absentéisme, 18-23; Muret, Vandersmissen, Non-résidence, 948.
- 20 Muret, Vandersmissen, Non-résidence, 948-949 en overzichten; Paquay, Pastoors, 104.
- 21 Paquay, Beneficiers, 72-80; Bussels, Twaalfmannen, 233-234.
- 22 Lyna, Protestantsche revolutie, 244.
- 23 Zie hoofdstuk IV over de economie en grafiek 1.
- 24 Hansay, Hasselensia, 218-219; Paquay, Stoolrechten, 225-234.

- 25 Bosmans, Recueil, 794; Privileges 11 december 1500 artikel 46; RH, OAH, 36; Privileges 19 januari 1539 artikel 84.
- 26 Van Neuss, Analyse registre, 101.
- 27 RH, Hasselt Armentafel, 194-214.
- 28 RH, OAH, 1106; RH, Hasselt Armentafel 3; Bussels, Twaalfmannen, 225.
- 29 Daniëls, Bèguinage, 27-28; Vanderstraeten, Augustijnen, 241.
- 30 Paquay, Beneficiers, 76-80.
- 31 RH, OAH, 1268.
- 32 RH, Hasselt Onze-Lieve-Vrouwe-kerk, 43.
- 33 RH, Hasselt Armentafel, 197-200, 235-239; RH, Hasselt Hoofdkerk, 397, 399, 443, 446, 458, 460; RH, Hasselt Onze-Lieve-Vrouwe-kerk, 43, 63-63.
- 34 Paquay, Revenus, 104-106; Moons, Abdij van Herkenrode, 10-11.
- 35 Verlinden, Craeybeckx, Scholliers, Mouvement, 179.
- 36 Paquay, Verkoop, 63-67; Moons, Herkenrode abdij en domein, 212, 249; Vergelijk Souphy, Domaniaal bezit Herkenrode.
- 37 Lyna, Protestantsche revolutie, 244-255; Lyna, Hasselt Zonhoven, 297-299; Smolders, Strijd Hasselt, 66-78; Paquay, Stoolrechten, 226.
- 38 Post, Kerkelijke verhoudingen, 519-521; Rogier, Katholicisme, I, 139-140; Decavele, Dageraad, 535, 549; Decavele, Protestantisme Brussel, 28-38; Halkin, Réforme, 27-33, 38, 43-47, 59-61.
- 39 Grauwels, Dagboek.
- 40 Halkin, Réforme, 77; Deppermann, Melchior Hoffman, 278-284.
- 41 Grauwels, Dagboek; Lyna, Wederdoopers; Mantelius, Kroniek, 59; Halkin, Réforme, 78-91; De Moreau, Histoire de l'église, IV, 254.
- 42 Verheyden, Anabaptistes, 481; Halkin, De la Marck, 126; De Moreau, Histoire de l'église, IV, 248.
- 43 Lyna, Wederdoopers, 97; Grauwels, Dagboek, 37.
- 44 De Moreau, Histoire de l'église, IV, 248; Halkin, De la Marck, 126; Verheyden, Anabaptistes, 481; Rogier, Katholicisme, I, 147; Grauwels, Dagboek, 19-25.
- 45 Halkin, De la Marck, 128, 156; Lyna, Protestantsche revolutie, 237.
- 46 Decavele, Reformatie, 166.
- 47 Mellink, Prereformatie, 158; Decavele, Reformatie, 166-167; Halkin, Réforme, 79-82.
- 48 Biéler, La pensée; Mack Crew, Calvinist Preaching, 161; Groenveld, Kogel, 62-63; Woltjer, Stadt und Reformation, 164; Roelink, Calvinisme, 293.
- 49 Roelink, Calvinisme, 96-100; Decavele, Reformatie, 167-179.
- 50 Bax, Protestantisme, II, 34.
- 51 Hansay, Documents, 219-226; Lyna, Protestantsche revolutie, 237-238; Bax, Protestantisme, II, 18, 34-36.
- 52 Biéler, La pensée, 43-45, 234-235, 286-290.
- 53 Halkin Verheyden, Hervorming, 254-258; De Moreau, Histoire de l'église, IV, 252.
- 54 Lejeune, Principauté, 136; Halkin, De la Marck, 187.
- 55 Daris, Histoire Diocèse, 54-56; Grauwels, Dagboek.
- 56 Halkin, De la Marck, 187; Halkin, Berghes Autriche, 138-140.
- 57 Habets, Geldersche successieoorlog, 65-68.
- 58 Habets, Bisdome Roermond, I, 461-462.
- 59 Halkin, Berghes Autriche, 128-129.
- 60 Harsin, Paix de Religion, 140-142, 149, Daris, Histoire diocèse, 203.
- 61 Harsin, Paix de Religion, 174, 181, 220.

- 62 Bax, Protestantisme, II, 63-63.
- 63 Bax, Protestantisme, II, 236-237.
- 64 AEL, Conseil Privé Dépêches, 101 f. 8v f. 12r f. 93v f. 302-306.

IV Economie

Economische ontwikkeling in de Nederlanden in de zestiende eeuw

Reeds in de vijftiende eeuw hadden de Vlaamse steden met lakennijverheid hun economisch hoogtepunt bereikt. De Engelsen beperkten de export van onbewerkte wol naar het continent en brachten inplaats daarvan steeds meer eigen, goedkope eindproducten op de Europese markt. De Vlaamse steden moesten nu dure Spaanse wol invoeren. Een andere oorzaak van de neergang waren de goedkope lakens van minder allooi uit plattelandsgebieden, waartegen de oude lakencentra met hun dure lakens niet konden concurreren. De starre gilde-organisatie belemmerde er een adequate aanpassing aan de nieuwe omstandigheden en de invoering van geavanceerde technieken. Een deel van de ondernemers vestigde zich derhalve op het platteland, waar de lonen lager waren en eventuele gildebepalingen minder knelden. Zo verplaatste de lakennijverheid zich gedeeltelijk naar plaatsen als Hondschoote, waar vrijelijk, zonder kwaliteitsdwang geproduceerd kon worden: productiemethode, maten en kwaliteit konden naar eigen inzicht worden vastgesteld. In de plattelandscentra van textielbereiding was in de eerste helft van de zestiende eeuw een krachtige opbloei van de economie zichtbaar.¹

De textielprijzen werden grotendeels bepaald op de Antwerpse markt. Deze stad aan de Schelde had zich ontwikkeld tot belangrijkste haven aan de Noordzee en werd daarmee feitelijk het economische hart van de Nederlanden. De prijzen die in Antwerpen betaald werden, waren maatstaf in een groot toeleveringsgebied. Vlaanderen, Brabant en het Maasdal ondervonden de gevolgen van de prijschommelingen op de Antwerpse markt.²

Het prijsverloop van rogge en andere voedingsmiddelen vertoonde, na een zeer matige stijging tijdens de veertiende en vijftiende eeuw, een explosieve stijging in de zestiende eeuw. Deze inflatie werd in zeer ernstige mate veroorzaakt door de aanvoer in Europa van edelmetalen vanuit Zuid-Amerika. De hieruit resulterende waardevermindering van het geld ten opzichte van andere producten

werd bovendien nog vergroot door de vermindering van de intrinsieke waarde van het geld, veroorzaakt door de immer in geldnood verkerende vorsten die de munten innamen en ze vervolgens omsmolten tot muntmetaal met een lager gehalte aan zilver of goud. Een andere oorzaak van de hogere prijzen was de groeiende vraag naar goederen.³

De prijsstijgingen in de zestiende eeuw vonden niet geleidelijk plaats, wat wijst op sterk wisselende verhoudingen tussen vraag en aanbod van de producten. De Nederlanden waren door hun verstedelijking niet meer in staat voldoende eigen voedsel te verbouwen, zodat ze aangewezen waren op importen uit het Oostzeegebied. In het midden van de zestiende eeuw moest ruim 10%, ongeveer 80.000 ton, van de jaarlijkse graanbehoefte worden ingevoerd. Dit geschiedde vooral via Amsterdam. Wanneer een slechte oogst samenviel met het afsluiten van de Sont, dan betekende dat een extra graantekort. In 1531-1532 en 1565-1566 liep door zo'n samenloop van omstandigheden de graanprijs bijzonder hoog op. Met het oog op een verhoging van hun winstmarge onttrokken graanhandelaars graan aan de markt door de voorraden langer vast te houden. Het graantekort werd kunstmatig vergroot, waardoor de prijs onevenredig hoog steeg. Anderzijds konden ook wisselingen in de bevolkingsomvang die leidden tot grotere of verminderde vraag, het prijsverloop beïnvloeden.⁴

In de Nederlanden van de zestiende eeuw volgden de lonen de prijsstijgingen meestal slechts ten dele. Ze bleven met name achter bij de graanprijs. Op het einde van de zestiende eeuw kon een metseelaar minder rogge- of tarwebrood kopen dan aan het begin van de eeuw, terwijl de koopkracht ten opzichte van kaas en peulvruchten gestegen was. Tijdens dure jaren konden de arbeiders nauwelijks het nodige voedselrantsoen kopen. De jaren 1531-1532, 1565-1566 en 1586-1587 waren in dat opzicht bijzonder hard.⁵ Honger, uitputting, ontvankelijkheid voor ziekten en een grotere sterfte waren het gevolg.

De economische ontwikkeling verliep in de jaren zestig van de zestiende eeuw zeer ongunstig voor de Nederlanden. Landvoogdes Margaretha van Parma ging in 1563-1564 een handelsconflict aan met de Engelse Merchant Adventurers. Tijdelijk werd zelfs de handel van Engels laken in de Nederlanden verboden. Zij hoopte zo de eigen la-

kennijverheid te stimuleren. De maatregel had tot gevolg dat de Engelse handelaren hun handel van Antwerpen naar Emden verplaatsten. In de textielgebieden ging de productie niettemin verder achteruit. Ook de bedrijvigheid in Antwerpen liep zienderogen terug. De handel en scheepvaart in het Baltische gebied ondervonden ernstige hinder van de Deens-Pools-Zweedse oorlog (1563-1570). Engelse kapers maakten het Kanaal onveilig vanuit Le Havre. Hoewel na besprekingen namens Margaretha van Parma enerzijds en Elisabeth van Engeland anderzijds in het voorjaar van 1565 de Engelse handel weer naar Antwerpen werd verplaatst, bleven de nominale lonen dalen. De vraag naar producten bleef gering. Een slechte oogst, gekoppeld aan een zeer strenge winter 1565-1566 en de sluiting van de Sont, veroorzaakten bovendien een uitermate sterke prijsstijging van rogge en tarwe die overal in de Zuidelijke Nederlanden viel waar te nemen (Zie voor Hasselt grafiek 2).⁶

Voorals de werklozen, maar ook de arbeiders, van wie de inkomsten door de verminderde bedrijvigheid waren gedaald, werden de dupe van deze situatie. Met name onder de textielarbeiders was de toestand slecht, omdat de loonstijgingen in de textiel in de eerste helft van de zestiende eeuw minder waren geweest dan die in andere sectoren van de economie. En al daalde in de zomer van 1566 de graanprijs weer, de ontevredenheid en onlustgevoelens waren gewekt. Bij de groep van meesters in de gilden bestond eveneens onbehagen. Hun lonen waren ten opzichte van die der knechten over het algemeen minder gestegen en nu bestond de mogelijkheid dat sommigen zélf hun werk zouden verliezen. Voor deze meesters evenals voor de nieuwe opkomende handelaren dreigde vermindering van inkomsten en aanzien. Bij deze groepen zou een grotere ontvankelijkheid voor de gereformeerde geloofs- en maatschappij-opvatting merkbaar zijn geweest.⁷

Het prinsbisdom Luik

Het prinsbisdom Luik, waar Hasselt deel van uitmaakte, omvatte een smal gebied deels links en deels rechts van de Maas. Het strekte zich globaal genomen uit van de noordgrens tot aan de zuidgrens van het huidige België en bestreek zo een belangrijk deel van het Maasdal. Aangezien de steden in Brabant en het Maasdal in de vijftiende

eeuw nog licht groeiden, bleef de vraag naar landbouwproducten toenemen. De boeren uit het Maasdal profiteerden van de gunstige ligging ten opzichte van de handelswegen naar Brabant, Holland en het Rijnland. Specialisatie, toepassing van nieuwe technieken en intensivering van de landbouw, met name in de löss- en rivierkleigebieden, leverden nieuwe producten op, waar vraag naar was. De handel speelde daarop in. De hierboven beschreven crisis in de jaren zestig van de zestiende eeuw ging echter niet aan de landbouw voorbij. Door de koopkrachtdaling bij de stedelingen en de geringere vraag naar grondstoffen voor de nijverheid nam de vraag naar landbouwproducten af. Om voldoende werkkrachten op het bedrijf te houden moest de landbouwer meegaan met de loonsverhogingen in de stad. Door de verminderde vraag bracht dat veel landbouwbedrijven in moeilijkheden.⁸

In de lakennijverheid valt een met de landbouw vergelijkbare ontwikkeling te constateren. Alhoewel de lakennijverheid in de grotere Maassteden, zoals Maastricht en Roermond, langer stand kon houden dan die in het meer op export gerichte Vlaanderen, was hier in de zestiende eeuw toch ook sprake van achteruitgang. Evenals in Vlaanderen kwamen in het Maasdal kleinere textielcentra op, namelijk Maaseik, Weert en Verviers met het omliggende platteland en Hoei. Ook de productiegebieden rond Weert en Maaseik ondervonden de gevolgen van de handelscrisis in Antwerpen vanaf omstreeks 1563, hetgeen af te leiden valt uit de lagere prijzen en productiecijfers.⁹

Behalve nieuwe centra in de lakennijverheid ontstond in het prinsbisdom Luik nieuwe bedrijvigheid in de vorm van steenkool- en ijzerertswinning. De ijzer- en de koperindustrie kwamen tot bloei, vooral in en rond Dinant en Luik.¹⁰ De metaalbewerking, evenals de ijzererts- en de kolenwinning, werden echter rond 1565, evenals de landbouw en de lakennijverheid, door een ernstige crisis getroffen. Het best wordt dit geïllustreerd met de cijfers betreffende de steenkolenwinning. In 1562-1563 werden nog 90584 ton steenkool naar boven gehaald. Dat was ongeveer 85% meer dan in het jaar 1545-1546. In 1567 was de steenkoolproductie gereduceerd tot 37052 ton: nog slechts 41% van de productie van vier jaar eerder.¹¹

In de zestiende eeuw was de stad Luik ongetwijfeld hét centrum van grote economische bedrijvigheid in het prinsbisdom. Door de toenemende Luikse export van steenkool, natuursteen en metaal-

producten groeide het handelsvolume sterk. Steeds grotere kapitalen waren met de handel gemoeid en alleen gevestigde handelaren met name uit Dordrecht en Luik konden deze ontwikkeling volgen, zodat de kleine Maasschippers als concurrent werden uitgeschakeld. De vrachtaart werd wel nog aan de schipper uit de kleinere Maassteden overgelaten, maar de handelswinsten kwamen in de beurzen van de grote handelaren terecht.¹²

De economische vernieuwing in de handel en de metaalsector in de omgeving van Luik ging grotendeels voorbij aan Haspengouw en de Kempen. Steden als Hasselt en Sint-Truiden raakten in de eerste helft van de zestiende eeuw achterop.¹³ De zomerdaglonen van ongeschoolde arbeiders geven daarvoor aanwijzingen. De gemiddelde lonen in Sint-Truiden lagen tussen 1500 en 1580 ongeveer 30% lager dan de gemiddelde lonen in geheel de Zuidelijke Nederlanden.¹⁴ Veel mensen in het graafschap Loon kenden een zeer lage levensstandaard.¹⁵ Graanoverschotten in Haspengouw werden naar Antwerpen verkocht. Na 1540 nam deze voedselvoorziening vanuit Haspengouw evenwel af door de toenemende rol van het Oostzeegraan. Als vervanging van de afnemende graanhandel werd in toenemende mate bier naar de handelsmetropool aan de Schelde verkocht.¹⁶

Samenvattend kan worden opgemerkt dat de economische crisis in de Zuidelijke Nederlanden van omstreeks 1565 een zeer duidelijke weerspiegeling vond in het prinsbisdom Luik. Ook in het Maasdal verminderde de bedrijvigheid en daalden de opbrengsten in vrijwel alle sectoren van de economie.

Hasselt

Bevolking

Bij ontstentenis van zestiende-eeuwse tellingen van de Hasseltse bevolking, moet het inwonertal van de stad berekend worden met behulp van andere gegevens. Hiervoor staan zes quotisatielijsten ter beschikking die de periode 1482-1629 bestrijken.¹⁷ Deze lijsten bevatten de namen van de gezinshoofden die, telkens wanneer de stad in ernstige financiële moeilijkheden verkeerde, belasting betaalden. De eerste lijst kwam tot stand in 1482, toen een quotisatie nodig was om vier kapiteinen en hun soldaten te betalen. Een belastinglijst uit

het begin van de zestiende eeuw is niet gedateerd, maar uit een vergelijking van de leden van de magistraat uit het begin van de zestiende eeuw¹⁸ met de personen die een hoge quote kregen opgelegd, blijkt dat de belasting omstreeks 1520 moet zijn geheven. De leden van het stadsbestuur die in de quotisatielijst getraceerd konden worden, waren namelijk tot omstreeks 1530 in functie. Mogelijk was deze quotisatie de oorlogsbelasting waarvan in 1520 sprake was en waartegen bij de magistraat geprotesteerd werd door de zusters van klooster Sint-Katherina-Dal.¹⁹ In 1565 werd een quotisatie gehouden om voedsel te kopen en in 1569 en omstreeks 1575 waren opnieuw belastingen nodig ter aflossing van schulden.²⁰ De belastingheffing van omstreeks 1575 is evenmin expliciet gedateerd. Uit de namen van de belastingbetalers en de aantekeningen omtrent gestorven personen mag evenwel geconcludeerd worden dat deze quotisatie vijf of zes jaar na die van 1569 plaatsvond. Tenslotte moest Hasselt in 1629 bijdragen aan een extra belasting die ingewilligd was door het land van Loon.²¹

De vijf oudste lijsten, te weten uit de jaren 1482, circa 1520, 1565, 1569 en circa 1575, betreffen de belastingbetalers van zowel binnen de stadsmuren als van het buitengebied van Hasselt. De lijst van 1629 geeft alleen de namen van de zogenaamde binnenburgers van Hasselt. De lijsten van 1565 en 1569 konden met behulp van andere bronnen²² aangevuld worden met gezinshoofden die zo arm waren, dat ze geen belasting verschuldigd waren. Voor 1565 en 1569 waren dat respectievelijk 2% en 7% van het totaal. In de quotisatielijst van 1629 staan die vrijgestelde personen zelfs genoemd (16% van het totaal aantal personen). De mensen die geen belasting betaalden, ontbreken in de lijsten van 1482, 1520 en 1575. De ontbrekende gegevens zijn met enige berekeningen en veronderstellingen bij benadering te achterhalen. Over de jaren 1565, 1569 en 1629 betaalde namelijk gemiddeld 9% van de burgers binnen de muren geen belasting. Daarbij valt op dat het aantal burgers dat niet werd aangeslagen hoger was naarmate de economische situatie voor de stad slechter werd en de totale belastingsom afnam. Met deze constatering wordt hierna rekening gehouden door het aantal inwoners binnen de stadsmuren in 1482, toen de stad nog een bloeiperiode doormaakte, slechts met 6% te verhogen. Voor de jaren 1520 en 1575 daarentegen wordt het inwonertal met het hogere percentage van 12% vermeerderd, aange-

zien de stad in beide jaren een economische inzinking kende. In het buitengebied betalen in 1565 én in 1569 1,5% van de burgers geen belasting. Blijkbaar had de verslechtering van de economische situatie voor het plattelandsgebied rond Hasselt geen invloed op het percentage gezinshoofden dat van belasting was vrijgesteld. Het inwonertal van de buitenijen van Hasselt wordt derhalve telkens met 1,5% verhoogd, ongeacht de economische ontwikkeling. Deze gegevens zijn gebruikt om het aantal gezinshoofden van de quotisatielijst van 1482, dat van de lijst uit de eerste helft van de zestiende eeuw (1520) en het aantal belastingbetalers in 1575 aan te vullen met respectievelijk voor het binnen- en het buitengebied 6% en 1,5% voor 1482, 12% en 1,5% voor 1520 en tenslotte 12% en 1,5% voor 1575, hetgeen een vermeerdering met 41, 63 en 81 personen betekent. Bij schatting van het aantal buitenburgers in 1629 kan worden uitgegaan van een groei, die in verhouding gelijk is aan de groei van het aantal binnenburgers in een vergelijkbare periode. Tussen 1482 en 1565 groeide de bevolking binnen de muren met bijna 21% en in de periode tussen 1569 en 1629 met 19%. Het aantal buitenburgers steeg met 7,5% in het eerste tijdvak. Indien in de tweede periode een evenredige groei plaatsvond dan steeg (vergeleken met de groei van de bevolking binnen de muren) het aantal gezinshoofden in het buitengebied met 7% van 225 in 1569 tot 241 in 1629.

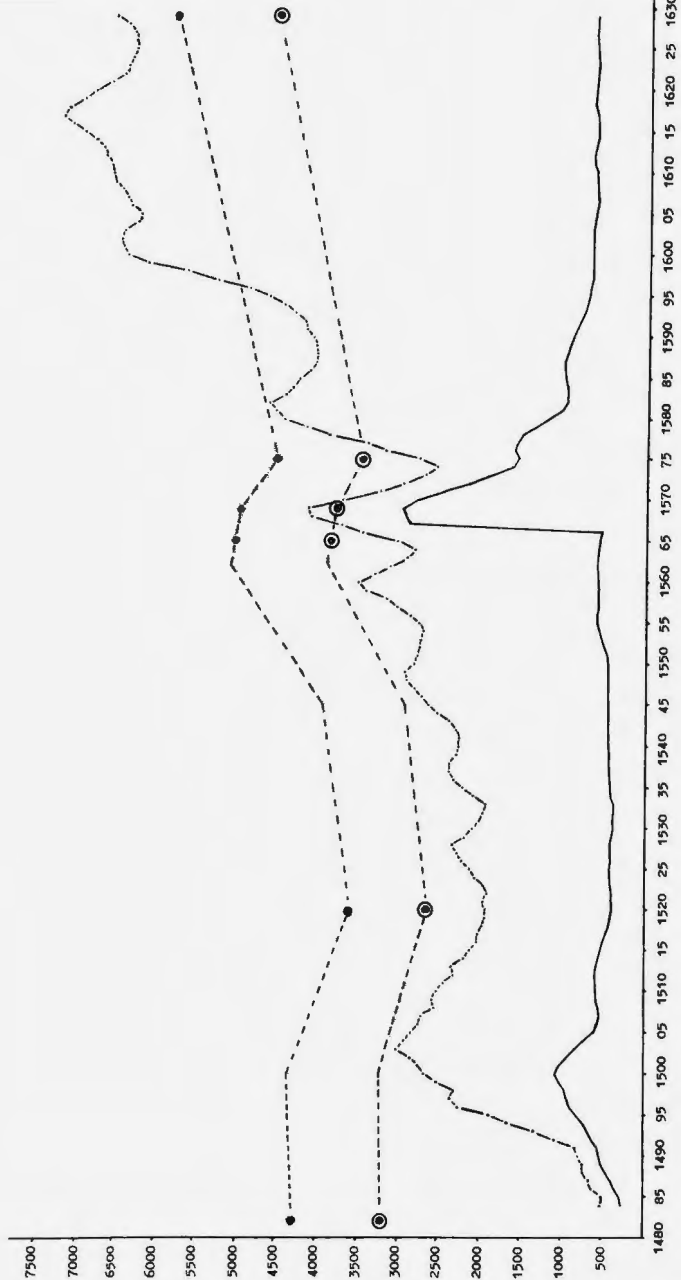
In tabel 1 staan voor de verschillende jaren de aantallen personen, genoemd in de quotisatielijsten; daarna, in het tweede deel, tussen haakjes de aantallen na de bovengenoemde aanpassingen. In het derde deel van de tabel staan dan de bevolkingscijfers voor Hasselt. Deze zijn berekend door de getallen in het tweede deel te vermenigvuldigen met de factor 4,75 (personen per gezin) voor Hasselt binnen de muren en met de factor 5,25 voor het buitengebied, waar met een grotere gezinsomvang moet worden gerekend.²³ In 1565 en 1569 is van zes, respectievelijk acht personen de exacte woonplaats onbekend gebleven. Ze werden bij de stadsburgers opgeteld, omdat ze hoogstwaarschijnlijk binnen de muren woonden. Bij deze cijfers zijn de Begijnen en kloosterlingen niet opgenomen. Hun aantal lag mijns inziens beneden de honderd personen.²⁴

Deze ontwikkeling van de bevolkingsomvang wordt weerspiegeld in opbrengsten van de stedelijke accijs op twee producten voor de eerste levensbehoefte, namelijk bier en meel.²⁵ Ook het dieptepunt

Tabel 1. Gezinshoofden in de quotisatielijsten met de daaruit afgeleide bevolkingscijfers voor Hasselt (Zonder kloosterlingen) (1482-1629).

	Gezinshoofden in quotisatielijsten			Gezinshoofden (berekend)			Bevolking Hasselt		
	Stad	Bui- tenij	Totaal	Stad	Bui- tenij	Totaal	Stad	Bui- tenij	Totaal
1482	637	206	843	(675)	(209)	(884)	3206	1097	4303
1520	499	179	678	(559)	(182)	(741)	2655	956	3611
1565	815	225	1040	815	225	1040	3871	1181	5052
1569	801	225	1026	801	225	1026	3805	1181	4986
1575	653	200	853	(731)	(203)	(934)	3472	1066	4538
1629	953	—	—	953	(241)	(1194)	4527	1265	5792

in de demografische ontwikkeling van omstreeks 1520 is daarbij terug te vinden. Daarmee krijgt de datering van de quotisatielijst uit het begin van de zestiende eeuw een extra basis. De Hasselaren moesten hun graan laten malen op een van de banmolens en waren daarvoor aan de stad maalgeld verschuldigd.²⁶ Het maalgeld is zo een afspiegeling van de graanconsumptie in de stad en daarmee van de bevolkingsomvang, mits voldoende rekening wordt gehouden met de tariefsveranderingen. Hetzelfde geldt voor de bieraccijns in de eerste helft van de zestiende eeuw, toen nog slechts zeer weinig bier werd geëxporteerd.²⁷ De accijnzen werden verpacht en de opbrengst ervan kon daardoor wel eens schommelen. Om beter inzicht te krijgen in de ontwikkeling op de wat langere termijn zijn in grafiek 1 per jaar de vijfjaarlijkse gemiddelden gegeven. De stijgingen van het maalgeld in de periode 1485-1500 en in 1567 werden veroorzaakt door de verhoging van de verschuldigde graanafdracht, die door het stadsbestuur werd opgelegd wegens de schulden van de stad.²⁸ Hetzelfde geldt voor de toename van de bieraccijns in de jaren 1485-1500. Tussen 1500 en 1520 daalde de opbrengst van het maalgeld en van de bieraccijns met respectievelijk 51% en 28%. Zoals door Bamps en Geraets berekend is, daalde het verschuldigde maalgeld in die periode van 7,5% naar 5% van het ter maling aangevoerde graan,²⁹ dat is met 33,3% van het oorspronkelijke accijnstarief. De bevolking daalde van ongeveer 4300 personen in 1482-1500 tot ongeveer 3600 inwoners in 1520; een daling van 16,7%. Met deze percentages is vrij exact aangegeven welk aandeel van de 51% lagere opbrengst van het maalgeld

Grafiek 1. Berekende bevolking van geheel Hasselt •, van de stad binnen de muren ●, vermoedelijk verloop van de bevolking ----, vijfjaarlijkse gemiddelden bieraccijns — en maalgeld — te Hasselt (1484-1629). (Zie bijlage 3).

voor rekening kwam van de tariefdaling, namelijk 33,3%, en welk deel door de bevolkingsdaling veroorzaakt werd, namelijk 16,7%. Na 1484 werd de bieraccijns stapsgewijs verhoogd tot het vijfvoudige omstreeks 1500. Gezien de cijfers daalde de accijns op bier in de periode 1500-1520 veel minder dan het tarief van het maalgeld, namelijk slechts met ongeveer 10%. Vanwege de bijzonder sterke verhoging van de maalaccijns in 1567 – vijf maal het oude tarief – is, om vertekening van de situatie in de jaren vlak voor 1567 te voorkomen, vanaf 1567 opnieuw ingezet met de berekening van de vijfjaarlijkse gemiddelden van de graanaccijns.

Het dieptepunt in de bevolkingsomvang van Hasselt van omstreeks 1520 werd veroorzaakt door oorlogshandelingen, plunderingen, ruzies met buurdorpen over het gebruik van gemene gronden en daarmee gepaard gaande zware financiële lasten voor de burgers. Tevens werd Hasselt in de eerste helft van de zestiende eeuw herhaaldelijk door de pest getroffen. Met name 1519 werd voor het prinsbisdom Luik een echt pestjaar. De magistraat van Hasselt liet enkele hutten bouwen voor de pestlijders en de Cellebroeders, die de besmette personen verzorgden en de doden ten grave droegen, kregen een kar voor het vervoer van de overledenen. In 1520 heerste in Hasselt nog steeds de pest en stierf zelfs een van de Cellebroeders. In 1529 was er grote sterfte in Hasselt en Zonhoven door het zogenaamde „Engelsche sweet”, waaraan de mensen soms binnen 24 uren stierven. In 1544 heerste in Hasselt nogmaals de pest.³⁰

In de periode van circa 1515 tot circa 1545 kende niet alleen de Hasseltse bevolkingsomvang een dieptepunt. Ook elders was sprake van een demografische inzinking. H. Nusteling constateert in zijn boek *Welvaart en werkgelegenheid* voor Amsterdam dat oorlogen om de Sont en de oorlog van keizer Karel V om het hertogdom Gelderland en de daarmee gepaard gaande plunderingen door de Gelderse legerbevelhebber Maarten van Rossum in de Gelderland omringende gewesten een ongunstige uitwerking hadden op de economie en de groei van de bevolking in de Hollandse havenstad. De strijd om het hertogdom Gelderland belemmerde namelijk in ernstige mate de handel met het Amsterdamse achterland.³¹ Ook voor delen van het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik mag worden aangenomen dat – naast de algemene oorzaken voor de toenmalige crisis – de strijd om Gelderland negatieve gevolgen had voor de economische

en demografische ontwikkeling, aangezien Maarten van Rossum daar eveneens plunderde.³² Deze ongunstige tijd duurde voort tot 1543, toen door het Verdrag van Venlo een einde kwam aan de strijd. Nusteling constateert voor de daarop volgende jaren een bevolkingsgroei in Amsterdam.³³ Uit de quotisatielijsten en de bier- en maalaccijnzen blijkt dat Hasselt een vergelijkbare ontwikkeling doormaakte. Daarbij moet worden opgemerkt dat in de periode van groei de bevolking van de stad sneller toenam dan die van het buitengebied.

In vergelijking met het aantal belastingbetalers in 1565 is het aantal gezinshoofden in de quotisatielijsten van 1569 en 1575 gedaald. Omstreeks 1565 zette in Hasselt blijkbaar een tweede demografische crisis in. Ook voor deze tweede stagnatie in de ontwikkeling van de bevolking van Hasselt zijn in de Nederlanden parallellen te vinden. Van Uytven vindt voldoende aanwijzingen om rond het midden van de zestiende eeuw een hoogtepunt van de bevolkingsomvang in de Zuidelijke Nederlanden aan te nemen.³⁴ Van der Woude constateert voor het Noorderkwartier een daling van de bevolkingsindex van 169 naar 164 tussen 1561 en 1569 ($1477 = 100$).³⁵ De cijfers die Nusteling voor Amsterdam opspoorde, vertonen juist voor de periode 1564-1585 een lacune. In 1564 was de bevolking er gestegen tot omstreeks 30900 inwoners. Vanaf 1585 nam de bevolking van de stad aan het IJ weer in omvang toe beginnende bij 30000 personen.³⁶ De genoemde auteurs geven geen uitsluitsel over het exacte tijdstip van het inzetten van de bevolkingsdaling.

Het ligt voor de hand de daling van de bevolkingsomvang van Hasselt te verklaren als een gevolg van de belegering van de stad in 1567 en van het begin van de Opstand in de Nederlanden. De bevolkingsdaling wordt dan gezien als een gevolg van de crisis in de jaren 1566-1568. Dit zou eveneens kunnen gelden voor de elders geconstateerde demografische inzinking. Een nadere bestudering van het verloop van de accijnzen (Zie grafiek 1, tabel 2 en bijlage 3) leidt evenwel tot een andere gevolgtrekking. De daling van de opbrengst van de bieraccijns en het maalgeld begon reeds in 1562-1563. De opbrengst van twee marktgeldten, die op voedselverkoop betrekking hebben, namelijk de vee- en de vismarkt daalde in 1564-1565. Het is derhalve aannemelijk dat de bevolking van Hasselt al vanaf 1562-1563 afnam. Op basis van een andere bron zou eveneens aangenomen kunnen worden dat de daling van de bevolking in Hasselt voor grote onrust zorg-

de. In een Hasselts rederijersstuk uit 1565 is namelijk reeds sprake van sterfte onder de arme mensen en van toenemend maatschappelijk ongenoegen.³⁷ Een eigentijdse kroniek van zuster Maria Luyten uit het klooster Maria-Wijngaard te Weert, verhaalt eveneens van zeer grote sterfte in 1565.³⁸ De neergang van de bevolking van Hasselt was dus zeker niet uniek. De belegering van Hasselt in 1567 en de zware financiële lasten die de stad in de daarop volgende jaren moest dragen, versterkten de bevolkingsdaling in Hasselt alleen nog maar. Indien dit beginpunt van de bevolkingsdaling ook elders naar voren verlegd kan worden, dan is de stagnatie van de bevolkingsomvang niet een gevolg, maar juist een van de oorzaken van de sociale spanningen in 1566.

Uitgaande van de zes berekende bevolkingscijfers kan met behulp van de ontwikkeling van het maalgeld en de bieraccijns de vermoedelijke ontwikkeling van de Hasseltse bevolking als volgt worden geschetst. De bevolking van de stad en het buitengebied steeg tot boven de 4300 personen in 1500. Daarna zette een daling in met als dieptepunt circa 1520. Toen telde Hasselt ruim 3600 inwoners. Tot 1545 was het inwonertal niet veel groter dan in 1520. Vanaf 1545 tot 1562-1563 steeg de bevolking explosief tot bijna 5100 personen. Toen kwam de aanwas tot stilstand en begon het inwonertal te dalen: 1565 circa 5052 mensen, 1569 omstreeks 4986 inwoners en in 1575 ongeveer 4538 personen. Tussen 1575 en 1629 begon de stad aan een tweede periode van groei, zodat in 1629 ongeveer 5792 inwoners geteld konden worden.

Lakennijverheid

Hasselt werd omstreeks 1563 niet alleen door een demografische inzinking getroffen. Verschillende sectoren van de nijverheid verkeerden er in een ernstige crisis.

De stad aan de Demer kende waarschijnlijk reeds in het begin van de dertiende eeuw lakennijverheid. De eerste aanzetten tot de organisatie van het lakenambacht dateren van een eeuw later. In de tweede helft van de veertiende eeuw kreeg de lakennijverheid een belangrijke impuls, toen wevers vanuit Leuven, waar sociale onlusten waren uitgebroken (1360-1383), naar Hasselt kwamen. De goedkope Kempense wol was voor hen een van de redenen zich in Hasselt te

vestigen.³⁹ De daling van de prijzen van agrarische producten in het midden van de vijftiende eeuw stimuleerde de ontwikkeling en bloei van de lakennijverheid opnieuw. De winsten waren groter dan die in de landbouw en er werd meer geld geïnvesteerd in de schapenteelt en het lakenambacht. Reeds in de vijftiende eeuw werden door het lakenambacht in Bergen op Zoom en Antwerpen commerciële ruimten gehuurd die als lakenhal dienst konden doen. Ook de afzet in Duitse gebieden was aantrekkelijk.

Rond 1490 keerde het gunstige tij, onder meer door veranderingen in de valuta en door oorlogshandelingen.⁴⁰ Omstreeks 1540 kende de lakenproductie in Hasselt een daling van 25% vergeleken met de productie in de jaren 1530. De Engelse concurrentie deed zich zwaar gevoelen. Tekorten aan wol noopten tot aankoop van Spaanse wol op de Antwerpse markt. De prijzen van lakens daalden, toen Engelse lakens op de markt werden gebracht. Een aantal wevers vertrok noodgedwongen naar elders. Na 1560 nam het aantal klachten extra toe. De concurrentie door steden met een 'vrij ambacht' – een gilde met weinig restrictieve bepalingen – was moordend. De achteruitgang in de jaren vanaf 1560 werd door de lakenwevers onder meer geweten aan het gebrek aan handelsconnecties van Hasselt. Andere steden hielden met subsidies de prijs laag en ook dat dupeerde de Hasseltse lakennijverheid. De onrust in het lakenambacht nam ongekende vormen aan, toen in 1562 Hasseltse wevers vanuit Leuven het aanbod kregen zich gedurende zes jaar in de stad aan de Dijle te vestigen tegen een vergoeding van *f* 500. Blijkbaar werd voor een leegloop van het ambacht gevreesd. Dat een jaar later in Leuven het aantal getouwen per meester – eerst waren er maximaal drie toegestaan – werd vrijgegeven, zal de rust zeker niet hebben teruggebracht. De concurrerende stad, die eerder al met vestigingspremies lakenwevers lokte om de eigen lakennijverheid te stimuleren, had zo namelijk de weg naar het grootbedrijf geopend. In 1563 en 1566 heerste een ernstig gebrek aan wol door handelsbelemmeringen.⁴¹

De eerder geconstateerde demografische inzinkingen te Hasselt in de periode 1500-1545 en na 1563 vallen vrijwel exact samen met de periodes van grote achteruitgang in de lakennijverheid. Daarbij zette de bevolkingsdalingen telkens enkele jaren na de crisis in het textielbedrijf in. Of de Leuvense premies inderdaad wevers uit Hasselt hebben kunnen weglokken is niet bekend. Dat de dalingen van de be-

drijvigheid in het lakenbedrijf mede oorzaak waren van de bevolkingsdalingen is evenwel aannemelijk.

De prins-bisschop en de Hasseltse magistraat konden niet voorbijgaan aan de verzoeken om steun van het lakenambacht. In de loop van de zestiende eeuw namen de overheden herhaaldelijk maatregelen om de lakennijverheid op peil te houden. De wolaccijns werd reeds vroeg in de zestiende eeuw afgeschaft. Met toestemming van de landsheer en met financiële steun van het stadsbestuur werden in 1522 en 1526 twee volmolens gebouwd,⁴² waarvan de nieuwe techniek het productieproces versnelde en winstgevender maakte. In 1546 werd toestemming gegeven een volmolen aan de Stermer te verleggen naar een geschiktere plaats aan de Demer.⁴³ Tien jaar later ontving het lakenambacht 24 Brabantse gulden als tegemoetkoming bij de aankoop van twee nieuwe volkommen.⁴⁴ In de jaren na 1560 werden door de stad premies betaald van 8,5-10 stuiver voor elk geweven en verkocht laken. Om de concurrentie met andere steden en handelaren beter aan te kunnen, werden zelfs de handelsrestricties losgelaten, zodat iedereen lakens mocht verkopen (zelfs als halffabrikaat).⁴⁵ Na een verzoek om steun bij de huur van een lakenhal in Antwerpen werd in 1563 door de magistraat met handelaar Aert Claes te Antwerpen een contract gesloten. Hij zou in zijn winkel Hasselts laken opslaan. Voor elk laken zou Aert Claes twee stuivers ontvangen; de verkoop van een laken zou hem zeven stuivers opbrengen.⁴⁶ In 1562 werden door de lakenmakers de productieregels herzien.⁴⁷ Enkele lakensoorten van minder allooi mochten nu ook in Hasselt worden geweven. De meeste oude productie-, maat- en kwaliteitseisen bleven echter gehandhaafd. Evenmin werd afgezien van de bepaling dat een wever hooguit twee getouwen mocht bezitten, waarvan slechts één daadwerkelijk in gebruik. In tegenstelling tot in Leuven werden in Hasselt geen fundamentele wijzigingen of radicale maatregelen genomen om de lakenproductie weer tot bloei te brengen.

De zeer beperkte aanpassingen van de ambachtregels boden geen uitkomst. De kwijnende lakennijverheid herstelde niet meer. Herhaaldelijk werd onderling geprocedeerd door leden van het lakenambacht, die elkaar ervan beschuldigden elders te laten verven of vollen, terwijl daartoe in Hasselt voldoende gelegenheid was. Het broodnodige werk werd zo elders uitbesteed.⁴⁸ Na 1580 had de Has-

seltse lakennijverheid nog maar geringe betekenis voor de buitenlandse afzetmarkt. Vijftig jaar later konden de Hasseltse lakenwevers zelfs niet meer in de stedelijke behoefte aan laken voorzien.⁴⁹

Het ledental van het lakenmakersambacht daalde ten gevolge van de neergang van honderd personen in het begin van de zestiende eeuw tot ruim zestig omstreeks 1565.⁵⁰ Drie andere ambachten, die eveneens voor de lakenproductie werkten: het vollersambacht, het scheerdersambacht en het kleermakersambacht, waarin ook de verwers georganiseerd waren, zullen waarschijnlijk eveneens een daling van hun ledental gekend hebben. De omvang van het linnenweversambacht met ongeveer 75 leden rond het midden van de zestiende eeuw kan erop wijzen dat de productie van linnen stoffen gedeeltelijk de neergang in de lakennijverheid compenseerde. Ook het gegeven dat de pachtsom van de lentmarkt – de plaatselijke benaming voor de accijns op linnen stoffen – van 1500 tot 1565 een groei te zien gaf van f 100 naar f 1000, wijst op een snelle opkomst van de linnennijverheid.⁵¹

Verzorgende ambachten

Ruim een kwart van de Hasseltse beroepsbevolking vond een broodwinning in de textielnijverheid. In de periode 1565-1569 waren 63 van de 1028 getraceerde mannelijke gezinshoofden (Zie tabel 7) werkzaam als lakenmaker: 6,1%. Als voller en scheerder verdiende respectievelijk 1,6% en 1,9% de kost. Tenslotte waren er 75 linnenwevers en 102 kleermakers: 7,3% en 9,9%. In de verzorgende beroepen werkte ongeveer 10%; namelijk 3,3% als bakker, 1,8% als brouwer, 1,7% als slager, 0,8% als leerlooier en 2,0% als schoenmaker. De handelaren omvatten 7% van de beroepsbevolking. Smeden, agrariërs en arbeiders in het bouwbedrijf waren verenigd in het smedenambacht met 191 leden, dat is 18,6% van de volwassen mannelijke beroepsbevolking.⁵² Van 38,1% van de personen kon geen ambacht worden opgespoord. Van hen waren er ongetwijfeld ook nog in de genoemde economische sectoren werkzaam. Met name de agrarische plattelandsbevolking van de Hasseltse buitenijen was nauwelijks georganiseerd.

De verzorgende ambachten werkten voor Hasselt en de regio. Hun welvaren hing nauw samen met de situatie in de productiesectoren,

zoals de laken- en linnennijverheid. Zowel de handelsactiviteiten als de bedrijvigheid in de verzorgende sector kunnen afgelezen worden aan de accijnzen, die de stad op productie en verkoop van een aantal producten had ingesteld. In tabel 2 kunnen wij de opbrengsten van de belangrijkste accijnzen volgen van 1560-1568. Het ontbreken van een wol- of lakenaccijns toont dat de stadsoverheid deze in ernstige moeilijkheden verkerende productiesector niet extra wilde belasten. Voor de linnenproductie gold deze prudentie blijkbaar nog niet. In 1567 werd een reductie van in totaal f 1305 ten opzichte van de eerder vastgestelde pachtprizen toegestaan, omdat de belegering door de prinsbisshop de bedrijvigheid voor enige tijd verstoord had.⁵³ Deze vermindering is verwerkt in de cijfers van 1566.

Indien 1566, het jaar waarvoor achteraf een vermindering van de pachtsom werd ingesteld, buiten beschouwing wordt gelaten, dan valt op dat de wijnhandel in 1565 een dieptepunt kende: een daling van 6,5%. Het graantekort in 1565-1566 had nauwelijks repercussies voor het maalgeld, dat maar 1,7% achterbleef bij het voorafgaande jaar. De bierproductie leed meer onder het graantekort. De daling van de bieraccijns bedroeg 15,3%. De bierproductie kende een inzinking vanaf 1562. Op de lent-, zout-, en veemarkt werd voor 1566 blijkbaar steeds meer omgezet. Mede kende grote schommelingen. Het totaal van deze stadsinkomsten daalde in 1565-1566 met 7,3% ten opzichte van het voorafgaande jaar. De brouwers kampten volgens deze cijfers reeds vanaf 1561 met een ernstige depressie, terwijl

Tabel 2. Opbrengsten van accijnzen te Hasselt in Brabantse guldens (1560-1568).

Jaar ⁵⁴	1560	1561	1562	1563	1564	1565	1566	1567	1568
Maalgeld	600	600	608	603	600	590	553	2909	2995
Wijnaccijns	3030	3280	3200	3300	3360	3140	2739	3300	2900
Bieraccijns	3468	3949	2987	2389	2853	2416	3515	4086	4544
Lentmarkt	996	1010	1115	1070	1150	1180	947	905	880
Korenuivoer	179	183	175	190	185	175	248	271	245
Zoutmarkt	106	128	137	137	144	144	130	143	175
Mede-accijns	70	65	69	50	49	68	49	90	85
Importbier	38	74	75	85	70	82	75	100	62
Veemarkt	65	62	68	71	61	68	75	85	87
Vismarkt	40	40	40	40	40	30	10	30	30

de wijnhandelaren minder gerust konden zijn over hun omzetten in 1565. De topjaren van de verschillende accijnzen vallen telkens omstreeks 1562-1563, terwijl de laagste opbrengsten in 1565-1566 worden genoteerd. Alleen het importbier vormt op dit laatste een uitzondering. Ook in deze accijnsgegevens weerspiegelen zich de demografische crisis vanaf 1563 en de verdere terugval van de bedrijvigheid in de lakennijverheid na 1560.

De handel

Niet alleen voor de verzorgende beroepen maar ook in de handel vervulde Hasselt een belangrijke streekfunctie. Uit de benamingen voor enkele Hasseltse markten: Zuivelmarkt, Varkensmarkt en Korenmarkt voor de Grote Markt, valt op te maken dat er agrarische producten uit de regio verhandeld werden. Om de uitwisseling van goederen vlot te laten verlopen werden op dinsdag en vrijdag weekmarkten gehouden. Minstens driemaal per jaar waren er vrijmarkten, die twee weken konden duren. Tijdens zo'n vrijmarkt golden andere voorschriften en rechtsregels. De handelaren konden op de heen- en terugreis en op de markt niet door de gewone rechterlijke overheid worden aangesproken voor kleine vergrijpen. De kooplieden vielen dan rechtens onder commissarissen, die daartoe door de ambachten waren gekozen. Deze personen traden op als keurmeesters voor producten als wijn, brood, vlees en vis. Bij overtredingen van kwaliteits- en kwantiteitsnormen konden zij straffen opleggen, die – wanneer nodig – onder autoriteit van de magistraat geïnd werden. Zij traden op bij conflicten over koop of verkoop.⁵⁵

Het belang van Hasselt als handelsstad nam toe, toen de handelswegen van oost naar west zich enigszins naar het noorden verlegden, doordat Bergen op Zoom en Antwerpen in de vijftiende eeuw de rol van Brugge als havenstad overnamen (Zie kaart 4). Na de verovering van Antwerpen door Parma in 1585 en de daaropvolgende afsluiting van de Schelde door de Staatsen raakte Antwerpen in verval. De handelssteden aan de route naar de haven aan de Schelde – waaronder Hasselt – zullen daarvan, evenals van de neergang van de Antwerpse handel na 1563, de gevolgen ondervonden hebben.⁵⁶

Het belangrijkste exportproduct van Hasselt was het laken. De Nederlanden en Duitse gebieden vormden het afzetgebied. Het la-

ken werd onder meer in Luik, Namen, Amsterdam, Gorkum, 's-Hertogenbosch, Bergen op Zoom, Antwerpen, Keulen en Frankfort op de markten te koop aangeboden.⁵⁷ Hasselts bier werd aanvankelijk slechts in zeer kleine hoeveelheden in Diest, Maastricht en Antwerpen afgezet. Pas in het laatste kwart van de zestiende eeuw kwam de export ervan goed op gang.⁵⁸

De Hasseltse markt kreeg vanaf omstreeks 1560 concurrentie van de markt in het nabijgelegen dorp Zonhoven. Ondanks Hasseltse protesten tegen Catharina van Bronckhorst-Batenburg, de vrouwe van Vogelzang, die de markt in Zonhoven instelde en beschermde, en ondanks een verbod van de prins-bisschop van Luik bleef de Zonhovense markt bestaan. Hasselt ondervond verder schade door de vestiging van handelaren in dorpen als Kuringen. Zij konden daar zonder stedelijke restricties hun beroep uitoefenen. Die nieuwe kooplui stoorden zich namelijk noch aan marktregels, noch aan gildebepalingen.⁵⁹ De toename van het belang van het platteland zal de Hasselaren zeker niet gezind hebben.

Strijd om heidegronden

Door de opkomende handelsconcurrentie werd de relatie tussen Hasselt en Zonhoven die toch al niet optimaal was, nog slechter. Een aantal burgers van de stad en zeker de buitenburgers in de gehuchten rond Hasselt vonden namelijk hun kostwinning in de landbouw. Voor hen was het bezit van gemene gronden onontbeerlijk. Zij dienden als weidegebied voor het vee, terwijl er heide gemaaid werd, dat diende als strooisel in de potstallen. Tevens werden er plaggen gehaald voor de bemesting van de akkers en werd in de moerasgebieden turf gestoken. De Hasselaren maakten samen met die van Zonhoven en Genk gebruik van de heide van Zonhoven en de Bokrijker heide. De grenzen op de heide waren nooit exact vastgesteld. Door het intensievere gebruik gingen Hasselt en Zonhoven elkaars gebieden en rechten betwisten. De inwoners van Zonhoven werden bijgestaan door de heer van Vogelzang, onder wiens heerlijkheid Zonhoven viel. Over en weer werden grenzen verschoven en paarden en vee van de tegenpartij die zich op de omstreden heide bevonden, opgebracht. Na een gerechtelijke uitspraak van de prins-bisschoppelijke Geheime Raad moest Hasselt daarvoor in 1535 een boete betalen. In

een gedicht uit die tijd werd het optreden van de burgers uit Hasselt aldus gehekeld:

Hasselt het hevet gedaen ur overmoedich palen
dat ghy nu onsen cardinael een duisent rosennobels sult betaelen
Hasselt heddet uch te voren meer bedacht
Soe en weert gy twient in des cardinaels hacht⁶⁰

De ruzie bleef voortslepen en ook Zonhoven werd hard terechtgewezen. In 1536 verloor het een proces tegen Hasselt wat inhield dat het de proceskosten moest betalen, die tot tweeduizend guldens Brabants waren opgelopen. De Zonhovenaren bleven echter de omstreken heide gebruiken. De Hasselaren traden nu gewapenderhand tegen hen op en dat kwam de stad wéér te staan op een veroordeling en een boete. Later hoorden ook de inwoners van Zonhoven nieuwe veroordelingen tegen zich uitspreken wegens overtredingen van hun zijde. Herhaaldelijk moest de landsheer vrijbrieven aan de inwoners van Hasselt verlenen voor het betreden en gebruik van de heide. Het conflict bleef slepen.⁶¹

Behalve met Zonhoven moest Hasselt herhaaldelijk conflicten uvechten met de Cisterciënzerinnen van Herkenrode over het gebruik van de heidegronden bij Bokrijk. Herkenrode had korte tijd voor 1550 bij zijn bezittingen te Bokrijk op de gemene gronden visvijvers laten aanleggen. Een deel van de Bokrijker heide ging zo verloren als gemene grond, waartegen de Hasselaren natuurlijk protesteerden. Het officialaat (de kerkelijke rechtbank) oordeelde dat alles moest blijven zoals het was. De visvijvers bleven intact en de Hasselaren behielden hun rechten op de Bokrijker heide. De abdis zette nu de inwoners van Hasselt een hak door de Genkenaren in de gelegenheid te stellen Bokrijk en een deel van de heide bij Genk in bezit te nemen. Tegen deze daad ondernamen de burgers van Hasselt in juli 1550 een veldtocht, die uitliep op een vernieling van de grensafscheidingen en de visvijvers. In de stad werden de ruiten van de refugie van de abdij ingegooid. In het proces hierover werd Hasselt, dat al te voortvarend het recht in eigen handen had genomen, veroordeeld tot verlies van de rechten op de gemene gronden. De door Hasselt te betalen proceskosten en schadeloosstelling voor de vernielde vijvers werden verlaagd als compensatie voor dat verlies van het gebruik van de heide bij Bokrijk, maar beliepen desondanks een bedrag van f 1600.⁶²

Financiële situatie

Dat de stadsrekeningen in de zestiende eeuw veelal met een positief saldo eindigden, is bedrieglijk. Dreigden er tekorten, doordat grote bedragen als belastingen, oorlogscontributie⁶³, proceskosten en boeten moesten worden betaald, dan werd geld geleend. Die leningen werden in een aantal gevallen aan de inkomstzijde van de stadsrekeningen bijgeschreven. Zo sloten de stadsrekeningen meestal gunstig af, maar de stad moest wel steeds zwaardere rentelasten en aflossingen opbrengen. Een deel van de leningen en aflossingen bleef buiten de financiële boekhouding van de stad. Uit de tekorten op de stadsrekeningen en de door de stad geleende bedragen blijkt dat de stadsfinanciën er rond 1500 slecht voorstonden als gevolg van de oorlogshandelingen op het einde van de vijftiende eeuw. Na de eeuwwisseling daalde het geleende bedrag. De tijd rond 1550 met zijn sterke bevolkingsgroei was gunstig. Het overschot op de stadsrekening groeide, terwijl slechts voor een zeer laag bedrag geleend werd. Na 1560 kwam daarin grote verandering. Het tegoed van f 5.000 op de stadsrekening verdween en tussen 1560 en 1570 moesten leningen worden aangegaan voor een bedrag van ruim f 40.000. In de voorafgaande decennia was dat f 2.500 en f 1.000. Het verzet van Hasselt tegen de prins-bisschop in 1567, hetgeen de stad kwam te staan op een straf van f 30.000, en de krijgsbewegingen in het begin van de Opstand in de Nederlanden putten de stadsfinanciën steeds verder uit. De volgende tabel van de inkomsten en uitgaven van de stad Has-

Tabel 3. Inkomsten en uitgaven van de stad Hasselt in Brabantse guldens (1560-1569).

Jaar	Inkomsten	Uitgaven	Saldo
1560-1561	11365	6316	+5049
1561-1562	13605	6625	+6980
1562-1563	9153	8400	+ 753
1563-1564	9622	7456	+2166
1564-1565	10530	10996	- 466
1565-1566	7354	6884	+ 470
1566-1567	7473	7663	- 190
1567-1568	15295	14098	+1197
1568-1569	14738	14617	+ 121

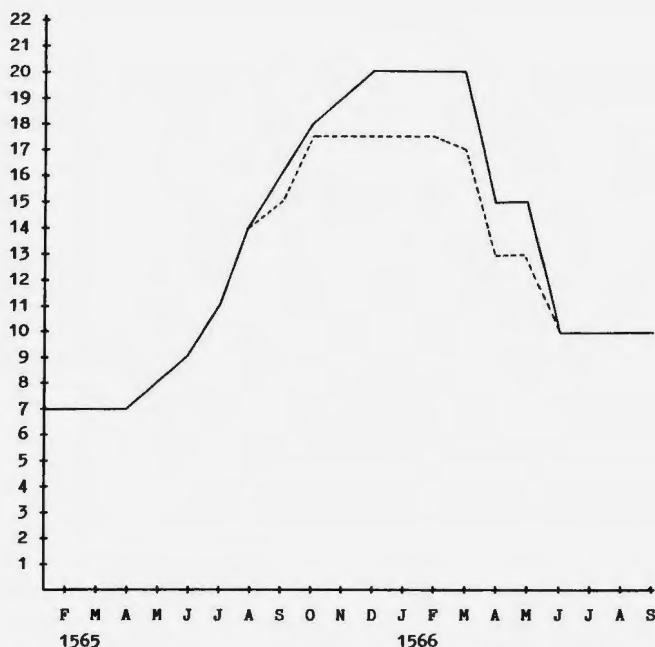
selt over de jaren 1560-1569⁶⁴ illustreert deze ontwikkeling.

Opvallend zijn vooral de overgang naar een negatief resultaat in 1564-1565 en de ongekeerde toename van de inkomsten en uitgaven vanaf 1567-1568. Die uitgaven konden alleen gedaan worden door veel geld te lenen, de burgers een belasting op te leggen (in 1565 en 1569) en vanaf 1567 het maalgeld te verhogen. Omstreeks 1564-1565 blijken de gewone financiële middelen te kort te schieten om de uitgaven van de stad Hasselt te dekken. Behalve de eerder geconstateerde demografische daling vanaf omstreeks 1562-1563 en de neergang van de bedrijvigheid in enkele economische sectoren, wijst ook deze negatieve omslag in de stadsfinanciën erop dat Hasselt aan de vooravond van de beeldenstorm in een vrij ernstige economische crisis verkeerde.

Omdat Hasselt naar verhouding weinig zeer kapitaalkrachtige burgers kende, moesten de leningen veelal worden afgesloten bij particulieren of instellingen in andere steden, zoals Aken, Diest en Maasricht. De rente vloeyde daardoor naar elders en kwam niet ten goede aan de stadseconomie. De lombard in Hasselt werd bij dergelijke transacties niet aangesproken, want hij rekende ongeveer het dubbele aan rente.⁶⁵

De voedselsituatie 1565-1566

In de winter van 1565-1566 kende, evenals de meeste gebieden in de Zuidelijke Nederlanden, ook het prinsbisdom Luik een groot tekort aan graan en daarmee gepaard gaande prijsstijgingen. In Hasselt werd onmiddellijk na de oogst van 1565 de ernst van de situatie onderkend. De stadsoverheid stelde de ambachten voor een belasting te heffen om van stadswegen graan in te kopen. De burgers van Hasselt zouden dan het graan tegen een redelijke prijs kunnen kopen. Tevens zouden extra broden verdeeld kunnen worden onder de armen. Zo kon de ergste nood in de stad gelenigd worden. De ambachten stemden toe. Zij stelden Willem Lowichs, Frans Pylmans en Goart Gielkens aan om de plannen uit te voeren.⁶⁶ Onder meer in Tiel, Nijmegen, Keulen en Roermond, maar ook bij de boeren in de omgeving van Hasselt werd door hen rogge gekocht. Het uitheemse graan kwam per schip tot Vucht bij Maasmechelen en werd vandaar per kar naar Hasselt gebracht.⁶⁷ De ambachten besloten in februari

Grafiek 2. Graanprijzen in Hasselt in stuivers per vat (1565-1566).
 — = prijs vrije markt, ---- = prijs Hasselt.

1566 dat als verkoopprijs maximaal 17,5 stuiver per vat (ongeveer 25 liter) mocht worden gevraagd.⁶⁸ Daar de inkooprijs van een vat rogge toen tot 20 stuiver en soms nog meer was gestegen, moest worden nagegaan of de stad die extra kosten kon dragen. Op de vrije markt beliep de gemiddelde prijs in 1565-1566 16,5 stuiver. Dat betekende ten opzichte van de gemiddelde prijs van 7 stuiver gedurende de afgelopen vijf jaren een stijging tot 235%. In het jaar vanaf de oogst in 1566 zou de gemiddelde roggeprijs per vat ongeveer 10 stuivers bedragen (Zie grafiek 2).⁶⁹

De burgers van Hasselt konden elke maand bij de stad enkele vaten rogge kopen tegen de vastgestelde prijs. Tevens werd rogge geleverd aan de bakkers. De broden die zij ervan bakten, werden vervolgens onder de armen verdeeld of verkocht tegen een prijs van 3 à 3,5 stuiver (voor een brood van 3 pond). Zeker 6356 broden vonden zo een goede bestemming. In totaal kochten 759 Hasseltse gezinnen in de maanden augustus 1565 – juni 1566 9704,5 vaten rogge. Vooral in april 1566, toen de prijs weer ging dalen, werden aan personen van

buiten Hasselt ongeveer 450 vaten rogge verkocht.⁷⁰ Bij de verkoop van rogge valt geen regelmatig patroon te ontdekken (Zie bijlage 4). Dat heeft waarschijnlijk meer te maken met de toevallige beschikbaarheid van broodgraan dan met de nood onder de mensen.

De inkoop- en verkoopprijzen zijn niet van elke maand bekend, doch zeker is dat door het stadsbestuur onder de kostprijs werd verkocht. De totale inkoopwaarde van het graan bedroeg ongeveer f 9750. De stad nam daarvan, ter leniging van de nood, f 880 voor haar rekening. Daarbij mag niet worden onderschat dat het al zeer gunstig was voor de burgers dat werd gezorgd voor aanvoer van voedsel in deze moeilijke tijd. De magistraat voorzag in 242.612,5 liter rogge (9704,5 vaten van 25 liter). Indien de rogge-consumptie per hoofd van de bevolking wordt gesteld op 300 liter – rogge was namelijk het belangrijkste bestanddeel van het voedsel –, dan was de graanbehoefte van geheel Hasselt met 5052 inwoners 1.515.600 liter en van de 3871 burgers binnen de muren 1.161.300 liter. Deze 'binnenburgers' kochten in verhouding het meeste graan, zodat de stadsoverheid voorzag in ongeveer 20% van hun graanbehoefte. De armenmeesters – beheerders van de Grote en de Kleine Tafel – gaven in dit moeilijke jaar niet meer uit dan in voorgaande jaren. Zij pasten hun uitgaven blijkaar geheel aan de inkomsten aan.⁷¹

De toestand in 1565-1566 was zo ernstig dat prins-bisschop Gerard van Groesbeek een herhaling van de calamiteiten van de voorafgaande winter wilde voorkomen door reeds in de zomer van 1566 een verkoopverbod van graan naar het buitenland af te kondigen. Hij wees daarbij de handelaren – ook die uit Hasselt –⁷² aan als grote boosdoeners: granen werden „schalckelijk ende bedriegelijk verdorven, verstenen ende bewaert in der rijcker en mechtigher coopliden schueren ende solders, om het gemeyn volck te verhongeren ende gebreck (te) doen lijden.” De verbodsbepalingen waren voorbarig, want de oogst van 1566 was beter. Gerard van Groesbeek kreeg verzoeken om de handel weer vrij te geven, waarin hij schoorvoetend toestemde.⁷³ Uit de zeer voorzichtige opstelling van de prins-bisschop blijkt duidelijk hoe ernstig de toestand in de afgelopen winter was geweest.

De rederijkers van Hasselt, verenigd in De Roode Roos, voerden in september 1565 het spel „Bruer Willeken” op.⁷⁴ Op het eerste gezicht een hekelspel, waarin „Half Verdoeld” (half verdwaald), namelijk zonder overtuiging ingetreden in een klooster, besluit uit het

klooster te treden om de wereld te gaan verkennen. De uiteindelijke wending van het verhaal is verrassend. Na uitleg gevraagd te hebben over de manier waarop iemand in de wereld tot eer kan komen, begint „Half Verdoeld” te twijfelen aan de juistheid van zijn besluit. De eisen zijn veel te hoog, vindt hij. Als dan ook nog wordt verhaald over de harde tijd met werkloosheid en voedseltekort, met lage lonen en uitbuiting van de armen door de rijken, staat het besluit van „Half Verdoeld” vast: hij keert terug naar het klooster.

Het rederijkersstuk blijkt een compilatie te zijn met elementen van „Tspel van St. Trudo”, waarin de arm-rijk verhouding wordt geheld, en „Spel van tcoren”, over de graanopkopers. Het hoofdthema, de uittredende broeder is algemeen bekend en geliefd in deze periode. Taal en zinswendingen als „soe lanck als de Demere” – het riviertje bij Hasselt – wijzen op Hasselt of omgeving als plaats van ontstaan van het spel.⁷⁵ Dit rederijkersstuk „Bruer Willeken” geeft iets aan van wat er in 1565 onder het volk leefde. Uiteindelijk was het beschutte kloosterleven veel beter dan de harde wereld buiten de beschermende kloostermuren. Het is vooral het relaas van zijn laatste ‘raadgever’ dat „Half Verdoeld” doet besluiten naar het klooster terug te keren. De opmerkingen zijn dan ook niet mis te verstaan:

„Oyck sien ick dat die menschen elckanderen al levende eten”[...]
„Sulcken appeteyt is gierecheyt gevende”[...]
„Waer blyven d’arm schaepkens?
Die worden totter huyt geschoren.”[...]
„Oyck can men den armen ontrecken gewesse;
Haer lant, haer sant met eenen processe”[...]
„dus can men den armen tgoet ontroeven.”

Over werk en loon wordt gezegd:

„Den arbeyder wort nu synen arbeyt onthouwen;
maer noch en is dat niet d’alderquaetste.
Och, die minst heeft is die versaetste;
T’sweet syns aenschyns siet hy vermincken.
Die loen syns arbeyts eenen anderen drincken.”

Kleine dieven worden in groten getale gehangen, terwijl de rechters de grote dieven laten lopen. De korenkopers worden tenslotte als volgt op de korrel genomen:

„Die werelt is vol groote wolven”[...]
 „Tsyn al corenbyters,
 die duer steden en dorpen t’eenen clop loopen
 en allen t’coren t’eenen hoop opcoopen,
 en leggent met hoopen op haeren solder nau,
 en dan sluiten se haren solder tau.
 Sy willens niet vercoopen, dits verschelden al,
 tot dat elck vat eenen pattecon gelden sal.
 Al waer dat iemand daerteghen waer prasende.
 Dies ’t volck nu loopt op straten rasende
 van grooten honger, vrouwen en mannen”[...]
 „T’arm volk sterft van honger achter straten.”⁷⁶

Werkloosheid en honger dreven de bevolking tot razernij: „’t volck nu loopt op straten rasende”. De opvoering van Bruer Willeken door De Roode Roos zal de Hasseltse bevolking nog bewuster hebben gemaakt van de slechte omstandigheden en daardoor het algemene ongenoegen hebben vergroot. In deze toestand zullen de mensen eerder ontvankelijk zijn voor de woorden van de gereformeerde predikanten in 1566-1567. Zij eisten namelijk een hervorming in geloof én maatschappij. De erbarmelijke economische toestand door de daling van de bevolking, door de achteruitgang in de lakennijverheid, door de geringere omzet in de verzorgende sector, en daarbij de slechte voedselsituatie in 1565-1566 en de zware financiële lasten maakten de bevolking rijp voor zo’n verandering.

Noten

- 1 Van der Wee, *Conjunctuur*, 9-15; Van Uytven, *Sociaal-economische evoluties*, 81-82.
- 2 Van der Wee, *Growth Antwerp market*.
- 3 Verlinden, Craeybeckx, Scholliers, *Mouvement*, 174-178, 194-195; Van Uytven, *Sociaal-economische evoluties*, 61-75.
- 4 Verlinden, Craeybeckx, Scholliers, *Mouvement*, 175-185; Zie grafiek 2.
- 5 Verlinden, Craeybeckx, Scholliers, *Mouvement*, 191-197.
- 6 Van der Wee, *Growth Antwerp market*, II, 228-231; Brünner, *Maatregelen in 1565*, 141-148.
- 7 Verlinden, Craeybeckx, Scholliers, 184-187, 193-194; Verlinden, *Documenten*, XXII; Van der Wee, *Economie als factor*, 21-31; Van der Wee, *Réforme protestante*, 309-314; Backhouse, *Westkwartier*, 66-78; Van Uytven, *Sociaal-economische evoluties*, 72-75.
- 8 Van der Wee, *Conjunctuur*, 9-13; Bauduin, Jansen, *Landbouw*, 6, 27.
- 9 Van der Wee, *Growth Antwerp market*, II, 98-99.
- 10 Lejeune, *Formation Capitalisme*, 51-56; Van der Wee, *Growth Antwerp market*, II, 98-99.
- 11 Van Houtte, *Nijverheid en handel*, 217-218.
- 12 Roebroek, *Vaart en handel*, 52-54.
- 13 Lejeune, *Formation capitalisme*, 54, 58-59; Van der Wee, *Growth Antwerp market*, II, 176, 301-306.
- 14 Scholliers, Vandenbroecke, *Structuren*, 284.
- 15 Van Houtte, *Maatschappelijke toestanden*, 237-240.
- 16 Van der Wee, *Growth Antwerp market*, II, 171-172, 301-302.
- 17 RH, OAH, 212.
- 18 Heysse, *Administration*.
- 19 Grauwels, *Kroniek*, 26.
- 20 RH, OAH, 212; RH, OAH, 89, f73r en f89r.
- 21 RH, OAH, 212.
- 22 Zie bijlagen 1 en 2.
- 23 Dit zijn gemiddelden van wat uit de literatuur naar voren komt. Vergelijk: Mols, *Introduction démographie*, II, 100-109, 128-130 noemt 4-5 en constateert dat in plattelandsgebieden de gezinsgrootte zeker 0,5 groter was; Van der Woude, *Noorderkwartier*, 86 noemt 4,75; Blockmans, *Peilingen Gent*, 253 noemt 4,5; De Meyer, *Sociale structuren Brussel*, 13 noemt 4,9; Van Schaik, *Bevolking Nijmegen*, 26 noemt 5,0; Van Schaik, *Belasting*, 129-134 neemt voor het hertogdom Gelre 4,5 voor de steden en 5,5 voor het platteland; Ruwet, *Population Saint-Trond*, 94 berekent voor 1635 de factor 4,6.
- 24 Zie p. 28.
- 25 RH, OAH, 485-662; Zie grafiek 1 en bijlage 3.
- 26 Bamps Geraets, *Moulins*, 3-4.
- 27 Martens, *Bier en stadsfinancies*, 253. De accijnsgegevens in deze studie (247) komen niet geheel overeen met die in zijn licentiaatsverhandeling. Martens, *Brouwindustrie*, 35. Bovendien werd verzuimd bij de pachtsom in

- geld de tegenwaarde van de eveneens verschuldigde ponden salpeter op te tellen. Die tegenwaarde beliep tot omstreeks 1537 per pond salpeter f 0,50, 1538-1554 f 1,00, 1555-1559 f 2,00, 1560-1573 f 2,50. Daarna liep de waarde snel terug tot f 0,30 in 1584. Alle bedragen zijn uitgedrukt in Brabantse guldens.
- 28 Gessler, Rentes hasseltoises, 173.
 - 29 Bamps Geraets, Moulins, 4.
 - 30 Mantelius, Hasseletum, 61; Grauwels, Kroniek, 25, 29; Grauwels, Dagboek, 35-36, 152, 162, 168; Habets, Geldersche successieoorlog, 81, 101-110, 137; Gessler, Rentes hasseltoises, 167, 173; Halkin, Berghes Autriche, 236, 298, 301; Daniëls, Alexiens, 298; Lejeune, Formation capitalisme, 58-59; Lyna, Protestantische revolutie, 246, 256; Gorissen, Privileges, 157-158.
 - 31 Nusteling, Welvaart en werkgelegenheid, 72-74, 80-81.
 - 32 Grauwels, Dagboek, 162, 168.
 - 33 Nusteling, Welvaart en werkgelegenheid, 73-74.
 - 34 Van Uytven, Sociaal-economische evoluties, 66-67.
 - 35 Van der Woude, Noorderkwartier, 173-174.
 - 36 Nusteling, Welvaart en werkgelegenheid, 72-73, 234.
 - 37 Van den Daele Van Veerdeghem, Roode Roos, 215-219.
 - 38 Creemers, Kroniek Maria-Wijngaard, 19-22.
 - 39 Baerten, Loon, 124; Renson, Oorsprong Lakennijverheid, 55-56; Bussels, Goede Ambachten, 91.
 - 40 Van der Wee, Growth Antwerp market, II, 63, 98-99; RH, HA, 47, f1.
 - 41 De Baere, Vanderstraeten, Lakennijverheid, 102-110; Lyna, Protestantische revolutie, 258. Van Uytven, Sociaal-economische evoluties, 78; RH, HA, 48.
 - 42 De Baere, Vanderstraeten, Lakennijverheid, 106; RH, HA, 51.
 - 43 RH, HA, 51.
 - 44 De Baere, Vanderstraeten, Lakennijverheid, 103.
 - 45 De Baere, Vanderstraeten, 105-108; Wouters, Limburgse Maasdal, 140; RH, OAH, 72; RH, HA, 48.
 - 46 RH, HA, 48.
 - 47 De Baere, Vanderstraeten, Lakennijverheid, 107; RH, HA, 47, 48.
 - 48 RH, HA, 48.
 - 49 De Baere, Vanderstraeten, Lakennijverheid, 109-110; Bussels, Goede Ambachten, 95.
 - 50 De Baere, Vanderstraeten, Lakennijverheid, 108; Voor het ledental in 1567 zie tabel 7.
 - 51 Zie tabel 7 en bijlage 3.
 - 52 Vanderstraeten, Smedenambacht, 127, schat het aantal 'smeden' op slechts 90; Martens, Bier en stadsfinancies, 251.
 - 53 RH, OAH, 600. Zie voor een nadere bespreking van de tarieven ook pagina 73-76.
 - 54 1560 staat hier voor 1560-1561, enzovoort. De jaren van een stadsrekening liepen van eind juni tot eind juni. RH, OAH, 594-602.
 - 55 Lyna, Hasseltsche veemarkten, 161-169; Lyna, Ster, 284-289; Lyna, Aperçu, 48-49; Hansay, Premiers siècles, 58.
 - 56 Hardenberg, Romeinse wegen, 187-188 en afbeelding 6, waar die kortere route niet staat getekend; Sloomans, Kooplui, 94-94, 98, 103, 114; Baerten, Loon, 126; Vergelijk Van der Wee, Growth Antwerp market, II, 323.
 - 57 Bussels, Goede Ambachten, 94; De Baere, Vanderstraeten, Lakennijver-

- heid, 109.
- 58 Zie grafiek 1; Martens, Bier en stadsfinancies, 253-254; Van der Wee, Growth Antwerp market, II, 301-302.
 - 59 Lyna, Hasseltsche veemarkten, 170; De Baere, Vanderstraeten, Lakennijverheid, 110; RH, OAH, 601.
 - 60 'palen' = grenspalen (ver)zetten; 'twient' = (snel) weer; 'hacht' = achting; Grauwels, Dagboek, 35.
 - 61 Poncelet, Conflits Hasselt Zonhoven, 43-49; Lyna, Hasselt Zonhoven, 297-299; Grauwels, Dagboek, 36, 57; Lyna, Protestantsche revolutie, 250-252; RH, HO, 65.
 - 62 Lyna, Protstantsche revolutie, 247-250, 252-255; Smolders, Strijd van Hasselt, 67-78.
 - 63 Enkele voorbeelden: Habets, Geldersche successieoorlog, 81, 101-110; Van Neuss, Lettres, 147-149, 152-153.
 - 64 RH, OAH, 594-602.
 - 65 Bamps Geraets, Résumé général, 80-85 Bij Bamps en Geraets zijn de kolommen „inkomsten” en „uitgaven” verwisseld; Gessler, Rentes hasseltoises, 163-174; Martens, Bier en stadsfinancies, 243; Gessler, Finances du Conté, 138-150; Lejeune, Formation Capitalisme, 58-59, 69-70, 103.
 - 66 RH, OAH, 89, f.73r.-f.75v; RH, OAH, 1106.
 - 67 RH, OAH, 1106, 1107.
 - 68 RH, OAH, 89, f.76r.-f.77r.
 - 69 RAL, Collectie Ms 2, Beschrijving Maastricht, 801-815; RAL, Collectie Ms 4, Collectanea Collette, tome III; Franchamps, Recherches statistique, 305-307. Zie bijlage 3.
 - 70 RH, OAH, 1106-1108. Lyna, Protestantsche revolutie, 260, stelt dat vreemden geen voedsel kregen. Dit is onjuist.
 - 71 RH, Armentafel, 195-200, 235-239.
 - 72 Van Neuss, Lettres, 149-151.
 - 73 AEL, Dépêches, 101, f302v, f303r, f332r-v, f337; Van Neuss, Lettres, 149-151.
 - 74 Grauwels, Kroniek, 48.
 - 75 De Baere Gessler, Roode Roos, 50, 53, 85; Van den Daele Van Veerdeghe, Roode Roos, 21-23, 199-220.
 - 76 Van den Daele Van Veerdeghe, Roode Roos, 215-219.

V Late storm

De Nederlanden

Hoewel Hasselt een Luikse stad was, zijn de gebeurtenissen die er in 1566-1567 voorvielen, niet los te zien van de politieke gesteldheid in de Nederlanden. Met de vrede van Cateau-Cambrésis sloot Filips II de Frans-Spaanse oorlog (1556-1559) in zijn voordeel af. Hij besloot nu de lang verbeide terugreis naar Spanje te ondernemen. Zijn halfzuster Margaretha van Parma belastte hij met de regering in de Nederlanden. De Achterraad, onder leiding van Antoine Perrenot, kardinaal de Granvelle, was haar daarbij een onmisbare steun. Bij de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559 werd voor Granvelle de plaats van kardinaal-aartsbisschop van Mechelen ingeruimd. Hierdoor kon hij zich nog duidelijker manifesteren als exponent van het centralistische regeringssysteem. Tegen de grote invloed van Granvelle op de regering kwam steeds meer kritiek, daar een aantal edelen zich – niet onterecht – buiten de regeringsmacht gesloten voelde. De oppositionele hoge adel sloot zich aaneen in een liga die het terugtreden van Granvelle wilde bewerken. Op godsdienstig vlak streefden deze edelen verzachting, liefst afschaffing van de plakkatens tegen de aanhangers van de hervorming na. Nadat de hoge adel zijn werk in de Raad van State had neergelegd, zag Filips II zich in 1564 genoodzaakt kardinaal Granvelle uit de Nederlanden weg te roepen en terug te zenden naar Franche-Comté. Officieel heette het dat hij op ziekenbezoek ging bij zijn moeder.

De uitvoering van de plakkatens, onverminderd geëist door de Spaanse landsheer en trouw uitgevoerd door zijn Brusselse ambtenaren, bleef weerstand en ongenoegen wekken. De lagere adel, zowel hervormingsgezind als katholiek, begon zich ook te roeren. Verschillende vergaderingen werden door deze opposanten van het beleid van Filips II belegd, onder meer in Brussel en in het neutrale Luikse Spa. Uiteindelijk sloten ongeveer vierhonderd van hen zich in december 1565 te Brussel aaneen in het Compromis der Edelen, temeer daar brieven van de koning geen kentering in de politiek deden ver-

wachten. Op 8 april 1566, bij een tweede bezoek van Compromis-edelen aan de landvoogdes, beloofde Margaretha van Parma de eerder in een smeekschrift gevraagde moderatie van de plakكاتen toe te staan. Eind april verscheen ter uitvoering van die belofte een plakkaat waarin de lokale magistraten werd verzocht met mildheid tegen de ketters op te treden.

De toegeeflijkheid, door Margaretha aan de edelen betoond, bracht echter niet de verwachte rust. Integendeel, uit de omringende landen stroomden predikanten toe. Voor hen was het gevaar om vervolgd te worden geringer, nu in de Nederlanden een minder harde toepassing van de plakكاتen was toegezegd. Het aantal godsdienstige bijeenkomsten en het aantal toehoorders namen gestaag toe. Bijeenkomsten van de edelen bij Edingen in Henegouwen (mei) en in Sint-Truiden (juli), waar vergaderd werd met predikanten en deputaties uit consistories, moesten verdere militaire en godsdienstige (gereformeerde) plannen tot een geheel smeden. De opgekropte spanningen ontladden zich in augustus 1566 in een beeldenstorm, waarbij noch de Compromis-edelen, noch de regering in Brussel greep hadden op de gebeurtenissen.

De beeldenstorm begon op 10 augustus te Steenvoorde in West-Vlaanderen. De predikanten hadden al maanden tegen de beeldenverering door de rooms-katholieken gepreekt. Het ongenoegen over de situatie in de kerk en de slechte sociaal-economische omstandigheden vond een uitweg in de vernieling van beelden en klooster- en kerkinterieurs. Na een bezielende preek van Sebastiaen Matte werden door een opgezweepte menigte beelden vernield in het Laurentiusklooster. Nu eenmaal in Steenvoorde het voorbeeld was gegeven hoe met de 'afgodenbeelden' kon worden afgerekend, breidde het vernielingswerk zich snel uit over belangrijke delen van de Nederlanden. Groepen beeldenstormers van telkens wisselende samenstelling trokken door West-Vlaanderen en plunderden in ruim een week tijds kerken, kapellen en kloosters in Poperinge, Ieper, Belle, Menen, Diksmuide, Oudenaarde en Ronse. Op 20 augustus en de dagen daarna werden in menig kerkgebouw in Antwerpen de beelden afgeworpen en vernield. Vanuit de Scheldestad vond de beeldenstorm verspreiding naar Gent en andere steden in Vlaanderen en Brabant (Zie kaart 1). Eind augustus en in september werd ook in de noordelijke gewesten en in het Maasdal gestormd. Soms werden de beel-

denstormers in hun werk gesteund door hervormingsgezinde edelen. In plaatsen als Mechelen, Leuven en Brugge greep de magistraat of de burgerij in en kon een bestorming van de kerken worden voorkomen.

In deze situatie kwamen de landvoogdes en de hoge adel op 23-25 augustus tot een accord. Het Compromis der Edelen zou worden ontbonden in ruil voor een aantal concessies van regeringswege: de inquisitie en plakكاتen zouden opgeschort blijven en niemand zou worden berecht. Aan de 'gereformeerden' werd een zekere vrijheid gegund door hen toe te staan te preken op de plaatsen, waar dat reeds vóór 23 augustus gebeurde. De edelen Willem van Oranje, Lamoraal van Egmond en Filips van Montmorency (Horne) poogden, volgens het accord, in de onrusthaarden de orde te herstellen.

Het prinsbisdom Luik

Het Luikse Spa en het tweeherige Sint-Truiden (onderhorig aan de Sint-Trudo-abdij en de prins-bisschop van Luik, die er de meeste invloed had) waren – respectievelijk een- en tweemaal – vergaderplaatsen voor de protesterende adel uit de Nederlanden geweest. De edelen voelden er zich waarschijnlijk veiliger, omdat die plaatsen niet onder de soevereiniteit van hun wettige landsheer Filips II vielen. De Luikse prins-bisschop Gerard van Groesbeek zou wellicht niet ingrijpen; immers tegen hem waren de acties niet gericht. De tweede bijeenkomst van de Compromis-edelen in Sint-Truiden was uitdrukkelijk door de prins-bisschop verboden, maar de edelen stoorden zich niet aan het verbod en de bijeenkomst vond toch in die stad plaats. Ook edelen uit het Luikse sloten zich aan bij het Compromis.

Evenals in de Nederlanden begonnen in het prinsbisdom predikanten zich een steeds grotere vrijheid te permitteren. Prins-bisschop Gerard van Groesbeek hield de ontwikkelingen nochtans nauwlettend in het oog. Hij correspondeerde met de landvoogdes over de verslechterende toestand. Vooral het tweeherige Maastricht, waarvan zowel Filips II – in de hoedanigheid van hertog van Brabant – als de prins-bisschop landsheer waren, had hun bijzondere aandacht.¹ Vanwege de tweeherigheid van Maastricht was het dienstig elkaar van de lopende ontwikkelingen op de hoogte te stellen en eventuele tegenacties te coördineren.

Nadat in juli 1566 edelen van het Compromis en predikanten in Sint-Truiden hadden vergaderd, liet Gerard van Groesbeek een brief uitgaan aan het stadsbestuur van Maastricht. De ontvlambare toestand in en rond de stad verlangde extra maatregelen om de stad te bewaren. De poorten moesten tijdig gesloten worden, op in- en uitgaand verkeer moest streng toezicht worden gehouden.² Maar niet alleen in Maastricht broeide het. Ook de magistraat van Maaseik werd reeds in het voorjaar van 1565 gemaand oplettend te zijn wegens de toestroom van verdachte vreemdelingen. In augustus en september 1566 – toen de beeldenstorm in de Nederlanden was losgebarsten – ontvingen ook Sint-Truiden, Tongeren en Hasselt dergelijke waarschuwingen.³

Dit alles had weinig effect. Vooral rond Maastricht werd vaak gepreekt. Het aantal toehoorders nam snel toe. Op 23 augustus kwam de prins-bisschop persoonlijk naar die stad om er de gereformeerde predikanten een halt toe te roepen. Pas nadat het Maastrichtse stadsbestuur door hem ernstig gewezen was op de gevaren en zijn verantwoordelijkheden en nadat de schutten een nieuwe eed hadden moeten afleggen, nam de toeloop naar de preken af. Gerard van Groesbeek reisde weer terug naar Luik, want ook daar was zijn gezag nodig.⁴

Naarmate het accoord van 23-25 augustus meer bekend werd, verslechterde de situatie weer sterk. De predikanten gingen steeds onverdrotener te werk en hun preken vonden steeds dichterbij de steden plaats.⁵ Limburg aan de Vesdre en Valkenburg in het land van Overmaas bleken eveneens in gevaar te verkeren.⁶ Met een groot aantal missiven, gericht aan drosten, schouten en magistraten, maande Gerard van Groesbeek op 10-11 september in het prinsbisdom tot optimale waakzaamheid. Telkens werd gerefereerd aan de gebeurtenissen in de Nederlanden. Afval van de moederkerk en vernielingen werden zonder dralen aan de predikanten toegeschreven. De officieren moesten ervoor zorgdragen dat niets werd geaccepteerd, wat het katholieke geloof en de veiligheid van land en inwoners zou kunnen aantasten. De ingezetenen moesten kalm blijven en vooral binnen de katholieke kerk worden gehouden. Elke samenzwering, preek en opruiing dienden te worden voorkomen. Om de bevolking van de ernst van het schrijven te doordringen, werd verwezen naar wetten en edicten van het Heilige Roomse Rijk. Met name de Godsdienstvrede van

Augsburg en de confirmaties ervan in 1559 en 1566 werden onder de aandacht gebracht. Het bijwonen van conventikels en omgang met de predikanten konden arrestatie en zware bestraffing tot gevolg hebben.⁷

Omdat in Maastricht op 1 oktober een nieuwe magistraat gekozen zou worden, was het zaak de situatie onder controle te houden teneinde verzekerd te zijn van de keuze van goede katholieken. De landvoogdes betwijfelde toch al of de magistraten wel met voldoende autoriteit optraden tegen de predikanten en hun toehoorders. Twee raadsheren van de Raad van Brabant, Jacques Boonen en Nicolas Oudaert, werden door Margaretha van Parma naar Maastricht gezonden om de acties van de prins-bisschop, die al eerder de stad had bezocht te ondersteunen en voort te zetten. Gerard van Groesbeek stuurde bovendien de Jezuiet Henricus Dionysius naar Maastricht om er de bevolking met zijn preken te behouden voor de rooms-katholieke kerk. Henricus Dionysius was een geboren redenaar, die eerder met groot succes in het aartsbisdom Keulen was opgetreden en veel gelovigen naar de moederkerk had weten terug te voeren. Gerard van Groesbeek werd door de landvoogdes verzocht ook enkele personen met autoriteit naar de stad te sturen. De prins-bisschop voldeed aan haar verzoek door zijn kanselier Johannes Witten opdracht te geven naar Maastricht te gaan. De drie gedelegeerden vanwege de beide landsheren hadden weinig succes. Goert van Aken, een hervormingsgezinde predikant, trad steeds ijveriger op en preekte zelfs bij de Sint-Nicolaaskerk in de stad. In september was de even geleerde als onstuimige predikant Petrus Dathenus naar Maastricht gekomen, hetgeen de toeloop naar de hervormingsgezinde preken ongetwijfeld vergrootte. Henricus Dionysius zorgde er evenwel voor dat een groot deel van de Maastrichtse bevolking voor het katholieke geloof behouden bleef. Zo ontstond in oktober 1566 in Maastricht een soort patstelling. De 'gereformeerden' waren er wel nog in geslaagd de Sint-Mathiaskerk (29 september) en de markt te bezetten, maar toen katholieken zich hadden bewapend, konden ze niet de hele stad in hun greep krijgen. Door middel van een verdrag (4 november) werd deze situatie geconsolideerd: in Maastricht heerste gewapende vrede tussen katholieken en aanhangers van de nieuwe leer. De landvoogdes probeerde tijdens deze ontwikkelingen de prins-bisschop over te halen opnieuw naar Maastricht te gaan.⁸ Ge-

rard van Groesbeek zag daar evenwel geen heil in. Noch hij, noch Margaretha van Parma had in deze periode de nodige vendels soldaten om in alle onrusthaarden het gezag te herstellen. Gerard van Groesbeek had zijn troepen nodig voor Luik, Tongeren en Sint-Truiden, waar zich ook hervormingsgezinden roerden. In die steden kon hij de rust bewaren.⁹ Voor Maastricht, Maaseik en Hasselt schoten er geen soldaten meer over, met alle gevolgen vandie.

Gerard van Groesbeek, pas sinds 1565 prins-bisschop van Luik, trad in deze moeilijke jaren met grote wijsheid en prudentie op. Hij was in 1517 te Kuringen geboren als zoon van Johan van Groesbeek, kastelein van het prins-bisschoppelijke kasteel aldaar. In 1548 klom Gerard van Groesbeek op tot deken van het kapittel van Sint-Lambertus. Door het kathedrale kapittel werd hij in 1562 tot coadjutor van bisschop Robert van Bergen benoemd. Van Groesbeek volgde hem eerst in 1565 officieel op als prins-bisschop, maar effectief voerde hij reeds vanaf 1562 het bestuur over het prinsbisdom. De nieuwe prins-bisschop handhaafde de ervaren en beproefde Johannes Witten als kanselier en Henry de Berlaymont als groot-meier. Het beleid van Gerard van Groesbeek was erop gericht zoveel mogelijk de onafhankelijkheid van Luik te handhaven en interne zowel als externe conflicten minnelijk te schikken.

Hij ging bij zijn optreden tegen aanhangers van de nieuwe religie voort op de weg, die al door prins-bisschop Everhard van der Marck (1505-1538) was ingeslagen. In het Luikse was de opsporing en ondervraging van andersgelovigen nauwgezet en consequent, maar de bestraffing was er minder hard van aard dan in de Nederlanden. Het prins-bisschoppelijke vervolgingsbeleid werd namelijk ingetoomd door de plaatselijke privileges. Daarnaast belemmerden de Staten van Luik, waarin de tolerante geest van de Luikse burgerij krachtig doorklonk, een al te strenge rechtspraak over andersdenkende christenen. Gerard van Groesbeek zag militaire acties hooguit als een allerlaatste middel om zijn beleid, met name tegen de hervormingsgezinden, uit te voeren. Veeleer beschouwde hij de aanhangers van de reformatie als verdoolde schapen die hij met goede priesters en veel geduld naar de moederkerk moest terughalen; vandaar het zenden van Jezuïeten naar steden waar de 'gereformeerden' een grote aanhang hadden. Zware straffen, zoals confiscatie van bezittingen, verbanning of onthoofding, zouden alleen martelaren voor het nieuwe

geloof maken en een averechts uitwerking hebben:¹⁰ denkbeelden die een goede herder met zorg voor zijn kudde sieren; opvattingen die te weinig leefden aan het hof in Brussel of te Madrid.

Hasselt

Magistraat houdt overwicht

Gedurende heel het jaar 1566 was het in Hasselt onrustig. Herhaaldelijk vonden er kleinere anti-clericale of hervormingsgezinde acties plaats. De magistraat bleef echter de situatie meester. Reeds in december 1565 werd te Hasselt bij de zusters van Sint-Katharina-Dal en bij de Augustijnen geklopt en geroepen en werden bedreigingen geuit. De pesterijen bleven aanhouden. In januari 1566 bleken „schandelicke ende fameuse brieven geschreven, [...] streckende ten groeten achterdeele ende schande vanden pater vanden suesteren op die Wolffken (Sint-Katherina-Dal), vorts op tgans cloester ende tot opruericheyt.”¹¹ In maart werden enkele ruiten bij de Augustijnen ingegoooid. Een maand later werd 's nachts het beeld van Sint-Nicolaas verplaatst van het gasthuis naar het raadhuis. Op 14 juli verstoorden getier, het stukslaan van (kruis)beelden en het gooien met schedels op het kerkhof de nachtrust.¹² Deze laatste overlast werd wel eens in verband gebracht met de thuisreis van enkele personen die in Sint-Truiden de bijeenkomst van de Compromis-edelen hadden bijgewoond.¹³ Daar zou over een eventuele beeldenstorm gesproken zijn,¹⁴ hetgeen de gebeurtenissen in Hasselt zou verklaren. Wat daarvan zij, het voorval in de nacht van 14 juli zou evenzeer een van de vele kleine incidenten in dat jaar in Hasselt kunnen zijn. Op 25 september werd buiten de stad achter het klooster van de zusters van Sint-Katherina-Dal voor het eerst een gereformeerde preek gehouden.¹⁵

Onderzoek naar de daders van deze schendingen van beelden en verstoringen van de nachtrust leverde geen verdachten op. De leden van de magistraat die het onderzoek uitvoerden, kan hierbij waarschijnlijk weinig verweten worden. De antwoorden van de ondervraagden waren te vaag om er conclusies aan te verbinden betreffende eventuele schuldigen. Ook schoot het stadsbestuur niet tekort bij het openbaar maken van de brieven van de prins-bisschop. Vanaf fe-

bruari werden herhaaldelijk plakkatens tegen wapenbezit, vreemdelingen, verdachte lieden en predikanten uitgevaardigd.¹⁶

Herman Moded

In de zomer van 1566 was in Hasselt de organisatie van de aanhangers van de nieuwe religie nog onvoldoende om de macht van magistraat en landsheer aan te tasten. Weliswaar werd het vermoeden uitgesproken dat er soms predikanten in de stad aanwezig waren die het volk onderrichtten. Ook was er sprake van enkele Maastrichtse bakkers, die in „die Roese” kwamen drinken en het middelpunt waren van verdachte discussies.¹⁷ In Hasselt waren de roerige elementen niet verder gekomen dan wat geschreeuw en enige kleinere vernielingen. En toen in oktober in de Nederlanden de beeldenstorm was uitgebraaid leek alle gevaar voor de stad geweken. Toch zouden nieuwe ontwikkelingen in Hasselt Gerard van Groesbeek nog voor zeer grote problemen plaatsen. Begin december arriveerde namelijk predikant Herman Moded in Hasselt. Hij gaf op de hem eigen wijze leiding aan de hervormingsgezinden.

Moded was omstreeks 1530 in Zwolle onder de naam Herman Strijker geboren uit arme ouders. Zijn belangrijkste vorming ontving hij in Keulen, waar hij eerst student en later hoogleraar was aan „het nieuwe croone Collegium”. In die stad werd hij domvicaris, maar hij werd er spoedig ontslagen vanwege zijn onrechtzinnigheid. Na een korte periode (1558-1559) als theologieprofessor aan de Lutherse universiteit te Kopenhagen en predikant aan het hof van de Deense koningen Christiaan III (1534-1559) en Frederik II (1559-1588) keerde hij naar de Nederlanden terug. Meer dan naar het doceren van theologie aan de universiteit in Kopenhagen ging zijn voorkeur uit naar de verspreiding van de reformatie onder het gewone volk in de Nederlanden. Spoedig was hij bij de hervormingsgezinden bekend om zijn vurige en aanstekelijke preken. Toen omstreeks 1563 de Nederlanden voor hem te onveilig werden door de verscherpte inquisitie, vertrok hij naar het Genève van Calvijn en Beza. Moded correspondeerde met Guido de Brès over diens *La Confession de foy* en had contacten met Franciscus Junius en Petrus Dathenus, allen zeer vooraanstaande ijverars voor de gereformeerde religie.

Zoals veel andere predikanten werd Herman Moded in 1566 weer

bijzonder actief in de Nederlanden. In het gebied bezuiden de grote rivieren hield hij legio gereformeerde preken. In juni en juli preekte Moded in Vlaanderen. Aanvankelijk trad hij voornamelijk op in de omgeving van Gent, waar hij preekte tegen de beelden- en heiligenverering en tegen de inhaligheid van de geestelijkheid. Hij riep op Spanjaarden, inquisiteurs en Jezuïeten te verjagen. Hij kon zich daarbij telkens in een bijzonder grote toeloop verheugen. Moded werd buiten de wet geplaatst en het Hof van Vlaanderen loofde honderd Vlaamse ponden uit voor zijn arrestatie. Onverschrokken zou hij zichzelf zijn gaan presenteren bij de voorzitter van het Hof van Vlaanderen. Toen deze de predikant niet durfde vastnemen zou Moded weer vertrokken zijn met de mededeling niet behandeld te willen worden als misdadiger of dief: op hún hoofden mocht wél een prijs worden gezet. Of dit voorval inderdaad heeft plaatsgevonden staat niet vast. Alleen al het verhaal heeft ongetwijfeld het prestige van de onverschrokken Moded zeer vergroot. Van Gent vertrok hij naar Antwerpen, waar hij op 17 augustus voor een groot gehoor van hervormingsgezinden en nieuwsgierigen preekte. Enkele dagen later brak er de beeldenstorm uit.¹⁸ Een ooggetuige uit de Scheldestad schreef over Herman Moded: „Overal waer wat stouts aen te grijpen is, dunckt mij, dat hij omtrent is” en „waer hij is daer gesciet gewelt”.¹⁹

In zijn apologie ontkent Moded pertinent de beeldenstorm te hebben georganiseerd. Ook zijn biograaf, de predikant G.J. Brutel de la Rivière, die Herman Moded wél kenschetst als „woelziek”, pleit hem vrij van de beschuldiging de vernielingen te hebben geregeld.²⁰ Schrijvers aan de kant van de katholieke reformatie, zoals de eerste bisschop van Roermond Wilhelmus Lindanus (1563-1588),²¹ zien in Herman Moded en andere predikanten juist wél de grote organisatoren van de beeldenstorm. Uit de gebeurtenissen in Antwerpen en Gent en de getuigenverklaringen daarover lijkt mij de constatering van G.J. Brutel de la Rivière gewettigd; Moded en ook andere voor-aanstaande predikanten zoals Junius, Taffin en Sylvanus zetten de beeldenstorm niet op touw, maar brachten door hun preken wel indirect de vernieling van heiligenbeelden op gang. Bij de plundering van kerken en kloosters gingen in een aantal gevallen wel predikanten vanuit het tweede echelon de opgehitste stormers voor.

Op 26 augustus kwam Willem van Oranje naar Antwerpen, ten

einde mee te helpen bij het herstel van de orde. Herman Moded had diens komst niet afgewacht en was opnieuw naar Gent vertrokken. Begin september verdedigde hij er de positie van de 'gereformeerden' tegenover de magistraat en Lamoraal graaf van Egmond die naar Gent was gekomen om er zijn gezag te doen gelden. Na de komst van Petrus Dathenus naar Gent eind september, ontviel Moded de leidende rol in die stad. Hij ging naar Antwerpen, waar in oktober een hervormde synode plaatsvond. Herman Moded en Franciscus Junius kregen daar opdracht activiteiten te ontplooiën in het prinsbisdom Luik.

Moded bezocht in oktober het Vlaamstalige deel van het prinsbisdom en preekte in of nabij Maastricht, Tongeren, Sint-Truiden, Hasselt en Maaseik.²² Tijdens zijn preken pochte hij spoedig in de kathedrale kerk van Sint-Lambertus in Luik te zullen preken.²³ Onder leiding van de gedreven predikant namen in oktober 'gereformeerden' te Maaseik de macht over.²⁴ In Hasselt werd op 6 november bij de kerk een kruisbeeld vernield en herhaalde zich op 9 november „het gesol” met schedels.²⁵ Een dag later probeerde de hervormingsgezinde brouwer Aert Bamps de sleutels van een stadpoort in handen van de 'gereformeerden' te spelen. Een onderneming die mislukte.²⁶ Vermoedelijk probeerden de aanhangers van de nieuwe leer in deze dagen te Hasselt het heft in handen te nemen en een predikant (Moded?) binnen te voeren, want op 11 november bedankte Gerard van Groesbeek de magistraat van Hasselt, omdat deze zo standvastig de betreffende gereformeerde predikant buiten de stad had gehouden.²⁷ De prins-bisschop zal hierbij vooral gedacht hebben aan Maastricht, waar de sympathisanten van de hervorming erin geslaagd waren, althans gedeeltelijk, de macht over te nemen, en aan Maaseik,²⁸ waar zij zelfs helemaal het bestuur aan zich hadden getrokken.

Herman Moded die tussen Maaseik, Maastricht en Hasselt bleef rondreizen,²⁹ kwam uiteindelijk 5 december Hasselt binnen. Hij werd begeleid door notaris Jacob Culman uit Maastricht en Jan de Vleminck, een tweede predikant die ook samen met Moded in Maastricht was. Tevens glipten nu steeds meer gewapende aanhangers van de reformatie uit de omliggende dorpen, maar ook uit Vlaanderen en West-Brabant – waar door het optreden van gezagsgetrouwe edelen de positie van de hervormden begon te wankelen – Hasselt binnen.³⁰ De psychologische invloed die uitging van de gebeurtenissen in

Maastricht en Maaseik en van de toestroom van 'gereformeerden' van buiten Hasselt, mag niet onderschat worden. De hervormingsgezinden kwamen nu tot hun eerste grote gecoördineerde daad. Op 6 december 1566 boden zij burgemeester Gilis Bormans een verzoekschrift aan: „Die Cristlicke ghemeynte ende versaemelinghe des heylighen evangelium Jhesu Christi deser stadt Hasselt” verzochten toegelaten te worden en predikanten te mogen hebben. Het rekest bevatte een verwijzing naar de Augsburgse Religievrede van 1555, die aan de Evangelischen in het Duitse Rijk wettige ontplooiingsmogelijkheden schonk. Waarschijnlijk was het de bedoeling van de aanhangers van de gereformeerde religie, om voor de inwilliging van hun verzoek – naar analogie van die Augsburgse Religievrede – een wettige basis aan te geven. Aangezien de rekestranten weet hadden van de geboden en verboden die de prins-bisschop de laatste maanden had laten uitvaardigen, verzekerden zij de magistraat dat zij geen opstand tegen de landsheer in zin hadden. Zij wilden enkel zo goed mogelijk de Heer dienen. Voor de prins-bisschop hadden zij „lyff, bloot en goet” veil.³¹

Waarschijnlijk verraste dit optreden van het groepje Hasselaren onder leiding van de Maastrichtse notaris Jacob Culman burgemeester Bormans. Deze poogde tijd te winnen door nog geen uitsluitsel te geven. Eerst de volgende dag zou de magistraat beslissen omtrent het verzoekschrift. Gesterkt door de weifelende houding van de burgemeester, trok de afvaardiging van de 'gereformeerden' met haar aanhang onder het zingen van psalmen naar de Grote Markt. Daar werd gepreekt door Herman Moded. Een delegatie van overheidswege, bestaande uit de edelen: Johan van Graver, heer van Diepenbeek, drost Nicolaus Passart, schout Steven Geloës, de twee burgemeesters en enkele magistraatsleden, ging naar de markt om een einde aan de preek te maken. Zij drong door tot bij de predikant. Toen die geen enkele commissie om te preken kon tonen, werd hij gesommeerd met de preek op te houden. De ervaren Moded week echter geen duimbreed; hij maakte zelfs misbaar met zijn hand. Spoedig ontstond commotie. Er werd geschoten en er werd geroepen: „Slaet doet, slaet doet.” De magistraatsleden en de gezagsgetrouwe edelen werden door de menigte, waarvan een deel bewapend was, teruggedrongen. Door in geval van een dreigende arrestatie het toegelopen volk aan te moedigen zich tegen de overheden te keren had Herman Mo-

ded zich ook in Vlaanderen herhaaldelijk uit een penibele situatie weten te redden. Op 7 december schreven de stadsbestuurders aan Gerard van Groesbeek dat zij „altsamen in groete perykelen geweest” waren. Enkele dienaren werden zelfs geslagen en waren gewond geraakt.³²

Van een zakelijke bespreking van het verzoekschrift van de 'gereformeerden' kwam de volgende dag dan ook weinig. Op de Grote Markt werd opnieuw gepreekt. Herman Moded en Jan de Vleminck werden daarbij bewaakt door gewapende mannen. De aanhang van de hervormingsgezinden groeide zienderogen. Van buiten Hasselt stroomde steeds meer nieuwsgierig volk toe om de nieuwe leermeesters te horen. Veel vreemden waren uit Zonhoven afkomstig. Daar zwaaide na het overlijden van haar man George van Elteren, in 1565, vanuit kasteel Vogelzang de hervormingsgezinde Catherina van Bronckhorst-Batenburg de scepter. Zij was een zuster van de bekende broers Dirk en Gijsbert van Bronckhorst-Batenburg. Beiden waren aanhangers van de nieuwe religie en ondertekenaars van het Compromis der Edelen.³³ Burgemeester Bormans schreef in zijn eerder genoemde brief van 7 december aan de prins-bisschop dat voorheen hooguit veertig sectariërs naar de stad toe kwamen, maar dat hun aantal nu zeer sterk toenam. Er waren mogelijk duizend vreemden in de stad; zelfs met honderd schutten zou deze beweging niet te stuiten zijn. Hij was volledig overrompeld en wist geen raad of middel om de situatie ten goede te keren; alleen de landsheer zou door het zenden van een deputatie van hoge Luikse functionarissen een halt aan de 'gereformeerden' kunnen toeroepen.³⁴

De magistraat had de greep op de gebeurtenissen verloren. Zonder het gevaar van een burgeroorlog kon de magistraat geen tegenacties ondernemen. De aanhangers van de nieuwe religie hadden zich op 7 december meester gemaakt van de sleutels van de stadspoorten en hielden de wacht.³⁵ Behalve op de markt werd er gepreekt op de schutterskamer,³⁶ hetgeen duidelijk aangeeft dat zeker een deel van de schutten voor de katholieke leden van de magistraat onbetrouwbaar was. Vijf van de achttien magistraatsleden: de gouverneurs Henrick van Eelsrack, Jan Joupen en Jan Wesemaels en de gezworenen Jan Schoefs en Michiel Greven, bleken de zijde van de 'gereformeerden' te hebben gekozen. Deze omstandigheid versterkte de positie van de hervormingsgezinden aanzienlijk. Deze stadsbe-

stuurders die de reformatie waren toegedaan, kwamen niet opdagen bij de verschillende besprekingen over de nieuwe situatie en bemoeilijkten zo de besluitvorming. De aanhangers van de nieuwe religie wendden zich veelal direkt tot de vijf hervormingsgezinde stadsbestuurders voor advies of met verzoeken.³⁷ Zo passeerden zij de katholieke magistraatsleden.

In hoeverre het tot een algehele organisatie van een gereformeerde gemeente kwam, is niet bekend. Wel werden volgens latere getuigenissen van de vroedvrouwen in de stad zeker tien pasgeborenen op de wijze van de nieuwe religie gedoopt.³⁸ Bij een van deze dopen op de Grote Markt van Hasselt waren de gereformeerde edelen en ondertekenaars van het Compromis der Edelen Hendrik van Brederode en Willem van der Marck-Lumey aanwezig. Willem van der Marck-Lumey en een aantal ruiters begeleidden Van Brederode die als peter van de dopeling optrad.³⁹ Hun aanwezigheid toont aan dat Hasselt stevig in gereformeerde handen was en openstond voor aanhangers van de nieuwe religie. Ten einde meer personen voor het nieuwe geloof te winnen werden broden uitgedeeld: „seggende ghy moet by ons aenhanghen.”⁴⁰ Althans zo interpreteerde de katholieke tegenpartij de uitdeling van voedsel. In de bedoeling van de gereformeerde voorgangers lag evenwel tevens de zorg voor de armen, die door deze uitdeling van broden gestalte kreeg.

Eerste tegenmaatregelen van Gerard van Groesbeek

Op de hoogte gesteld van de ontwikkelingen in Hasselt, besloot de prins-bisschop voor deze stad dezelfde maatregelen te treffen als voor Maastricht en Maaseik. Hij zond de deken van Sint-Lambertus, Wynand van den Wyngaerde, en de groot-meier van Luik, Henry de Berlaymont, vanuit Luik naar Hasselt. Zij zouden de magistraat en de katholieken tot steun moeten zijn en de onmiddellijke verwijdering van de predikanten moeten bewerken. Toen de twee op 13 december voor Hasselt arriveerden, bleken de poorten gesloten. De 'gereformeerden' lieten de twee hooggeplaatste gezanten een tijdlang wachten. Omdat zij – zogenaamd – de burgemeesters niet konden vinden, hadden ze eerst overlegd met de hervormingsgezinde gezworene Michiel Greven. Deze gaf opdracht de poort te openen en de gezanten van de prins-bisschop binnen te laten. Hiermee hadden

de deken en Henry de Berlaymont al meer bereikt dan in Maastricht en Maaseik, waar in deze periode delegaties van de landsheer de toegang tot de stad werd geweigerd.⁴¹

De volgende dag werd met de magistraat een vergadering belegd in herberg De Helm. Deze werd evenwel verstoord door aanhangers van de nieuwe religie, die met geroep duidelijk maakten dat de predikanten zouden blijven. In een uiterste poging Moded tot een aftocht te bewegen, zocht de katholieke partij contact met de predikant. De Luikse notaris Peter Vogels die het gezantschap begeleidde, de katholieke Jan van Beverst en de hervormingsgezinde Govardt Palmarts, werden daartoe naar diens logement gezonden. Aan de deur werden zij echter afgewezen met de brutale mededeling dat de predikant nog sliep en, indien hij wakker zou zijn, wel zeker niet met Vogels wilde praten. In herberg De Helm stemde gezworene Michiel Greven, die gereformeerde sympathieën koesterde, in met een openbaar gesprek tussen Moded en een katholieke geestelijke. Met dit voorstel vertrokken de drie (Peter Vogels, Jan van Beverst en Govardt Palmarts) een tweede maal naar de herberg van Moded. Echter ook nu weer werden zij afgewimpeld. 's Nachts werd bij het logement van de Luikse afvaardiging lawaai gemaakt en gezongen. De gezanten keerden reeds op 17 december onverrichter zake naar Luik terug. Daar adviseerde deken Wynand van den Wyngaerde aan Gerard van Groesbeek troepen tegen de stad in te zetten om deze tot de orde te roepen.⁴²

Gebleken was dat de 'gereformeerden' duidelijk de overhand hadden gekregen. Gezanten en magistraat durfden niet eens zelf naar Herman Moded te gaan om die uit de stad te verwijderen. Voorzichtig stuurden ze drie personen met geringe autoriteit naar de predikant om hem voor een onderhoud uit te nodigen. Erg dreigend was dat niet. De magistraat beschikte blijkbaar over geen enkel middel – geen enkele schut – om aan de eisen kracht bij te zetten.

Ondanks de brute afwijzing van de Luikse delegatie achtte Gerard van Groesbeek, de situatie nog niet rijp voor een militair ingrijpen. Een zeer ernstige vermaning met de dreiging eventueel zelfs gewapenderhand de orde te herstellen zou de burgers van Hasselt wel op andere gedachten brengen, meende hij.⁴³ Evenals in het geval van Maaseik was de prins-bisschop in dit opzicht ook voor Hasselt veel te optimistisch.

Opnieuw probeerde de prins-bisschop een oud middel: hij zond eind december de Jezuïet Franciscus Costerus naar Hasselt. Gerard van Groesbeek hoopte dat hij de mensen weer zou kunnen winnen voor het katholieke geloof. Deze provinciaal van Vlaanderen werd tijdens het preken echter zo belaagd en bespot dat hij het veiliger achtte maar weer uit Hasselt te vertrekken. Met een krachtiger gestelde beschermbrief en met nieuwe volmachten stuurde Gerard van Groesbeek hem weer terug. Deze tweede maal lieten de aanhangers van de nieuwe religie Costerus niet eens de stad binnen. De katholieke leden van de magistraat in Hasselt verontschuldigten zich hiervoor op 7 januari 1567 bij hun landsheer. Ze hadden niet geweten dat Costerus een tweede maal naar Hasselt was gestuurd. Twee dagen later werden opnieuw excuses aangeboden aan de prins-bisschop. Herhaalde pogingen om de Jezuïet binnen te voeren waren mislukt door het scherpe toezicht dat de 'gereformeerden' hielden bij de poorten.⁴⁴ De bisschop moet toen wel ingezien hebben dat alleen een harde hand de stad tot gehoorzaamheid zou kunnen brengen.

Beeldenstorm

Een relatief zeer late – maar daarom niet minder grondige beeldenstorm – heeft Gerard van Groesbeek wellicht nog meer gesterkt in die gedachte. Begin oktober was de beeldenstorm in de Nederlanden vrijwel uitgeraasd.⁴⁵ De laatste stad die door de beeldenstorm getroffen werd, was Hasselt. Moded wees de toehoorders erop dat heiligen- en beeldenverering uit den boze was. Onder aanvoering van de predikant Jan de Vleminck werd daarna op 19 januari 1567 gepoogd met een wagen de grote toegangsdeur van de kerk open te rammen. Dat mislukte, maar bij nacht kwamen de beeldenstormers terug en forceerden met een houten balk die zij als stormram gebruikten, een kleinere zijdeur. Bartel Kemels, Gielis Baert, Michiel Greven, Robert Motten en Lemmen Bloesen „liepen de deur open met een lanckhout.” Met een dommekracht werd de zijtoegang tot de Sint-Quintinuskerk verder opengebroken. Jan de Vleminck kon nu een aantal burgers voorgaan bij het breekwerk. Het sacramentshuis, de doopvont, het orgel en beelden moesten het ontgelden. Het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar, de altaren van Sint-Hubertus en Sint-Servaas en het Hoogaltaar werden omvergeworpen. Het neertrekken van

een bijzonder groot kruis veroorzaakte zo'n luchtverplaatsing dat een aantal kaarsen en toortsen uitging. Een deel van de aanwezigen werd bang en wilde de kerk ontluchten, maar Jan de Vleminck stelde hen gerust en moedigde hen aan door te gaan. Bartel Kemels raapte het geld op van een opengebroken offerblok; om het aan de armen te geven, zoals hij zei. Het was al tegen dageraad toen enkele wachten op de markt zich verstoutten naar de kerk te gaan om te bezien wat die nacht was aangericht. Spoedig kwam ook Herman Moded met ongeveer vijftig aanhangers het vernielde interieur van de kerk in ogenschouw nemen. Evenals in Antwerpen hield Moded zich ook in Hasselt persoonlijk afzijdig van het breekwerk. Predikant Jan de Vleminck mocht dat vuile werk opknappen. Wel was Herman na de beeldenstorm spoedig ter plaatse om de ravage in ogenschouw te nemen. Het houtwerk was zo gespaanderd dat de vrouw van Hans Wuchters (een van de beeldenstormers) het 's avonds als brandhout kon ophalen. Resten van beelden en interieur werden op de markt verbrand.⁴⁶

Andere godshuizen vielen eveneens aan de plunderingen ten prooi. Nadat de parochiekerk gebeeldstormd was, werden in de Onze-Lieve-Vrouwekapel vernielingen aangericht. In de kerk van de Augustijnen werden in de nacht van 21 januari beelden en altaar vernield. Uit kerk en sacristie werden kostbaarheden geroofd. De kapel van het Gasthuis en de Sint-Jacobskapel, gelegen op de hoek van de Demerstraat en de Paardsdemer werden eveneens geplunderd. In juni 1567 zou tijdens verhoren die door de magistraat werden afgenomen, blijken dat Johan van Meeuwen en zijn dochter verschillende kostbare boeken, vaatwerk, kelk en pateen, onderdelen van luchters, stukken van een schilderij op hout en zelfs de deuren van het portaal van de Sint-Jacobskapel naar hun huis aan de Varkensmarkt hadden gesleept. Bij het Franciscanessen klooster Sint-Katherina-Dal werd de kerk bestormd. De arme Cellebroeders die de pestlijders verzorgden, kwamen er relatief het genadigst vanaf. Bij hun klooster werden dreigingen uitgesproken en kleine vernielingen aangericht aan deur en ramen. Buiten Hasselt werden het Begijnhof en de Corneliskapel door de beeldenstormers bezocht en beelden kapot geslagen.⁴⁷

Onderwerping

Naar aanleiding van deze onlusten te Hasselt koos Gerard van Groesbeek als landsheer een formele weg. Hij was van mening dat eerst juridisch moest worden aangetoond dat de stad inderdaad tegen het wettige gezag in opstand was gekomen. Na zo'n besluit van de schepensbank van Luik zouden de Staten van Luik niet achter kunnen blijven in het fourneren van geld voor de gewapende onderwerping van Hasselt. De stad werd dan ook eerst aangeklaagd. Tijdens het proces getuigden de verschillende gedelegeerden van de prins-bisschop, die in Hasselt zo weinig succes hadden gehad, allen tegen de stad. Enkelen beschuldigden de magistraat van een slappe houding. De Luikse ondermeier De Latour deed verslag van de vernielingen die hij in Hasselt na de beeldenstorm in ogenschouw was gaan nemen. De afvaardiging van de stad, onder leiding van burgemeester Gilis Bormans en schepens Hendrik Munters, betoogde dat velen in Hasselt de prins-bisschop trouw waren gebleven. Ter ondersteuning van die bewering werd een lijst van meer dan driehonderd goed katholieke gezinshoofden overgelegd op een totaal van ruim duizend. Zij hadden de preken van Franciscus Costerus bijgewoond. Tijdens de acties van de 'gereformeerden' waren zij echter niet bij machte om daartegen afdoende tegenstand te bieden. Ter verontschuldiging werd verder aangevoerd dat de aanhangers van de nieuwe religie veel steun hadden ontvangen van buiten de stad. Hasselt werd begin februari 1567 door de schepensbank van Luik formeel schuldig bevonden in opstand te zijn gekomen tegen de prins-bisschop. Gerard van Groesbeek mocht naar eigen goeddunken tegen leven en goed van zijn veroordeelde onderdanen optreden. Een vergelijkbare procedure was tegen Maaseik gevolgd, dat 24 december 1566 veroordeeld werd.⁴⁸

De prins-bisschop kon na het vonnis tegen Maaseik nog niet direkt tegen die stad optrekken. Daarvoor beschikte hij over onvoldoende troepen. Wat hij aan soldaten had, kon in Luik zelf node gemist worden, omdat ook daar de hervormingsgezinden samenspannen. In Tongeren en Sint-Truiden waren de kleine garnizoenen eveneens noodzakelijk om de rust te bewaren. Gerard van Groesbeek gaf daarom in het begin van december 1566 aan Van Zwarzenborg, drost van Stokkem, opdracht zestig voetknechten te werven. Dit kleine vendel zou tegen Maaseik ingezet kunnen worden. De drost had echter wei-

nig vertrouwen in het welslagen van de plannen van zijn landsheer: er waren niet zoveel bereidwilligen om dienst te nemen. De prins-bisschop zegde vervolgens toe zestig manschappen vanuit Luik te sturen. Van Zwarzenborg zou die groep dan moeten aanvullen met twintig huursoldaten en vervolgens tegen Maaseik optrekken.

Wat van deze plannen uiteindelijk is uitgevoerd, blijft onduidelijk. Vermoedelijk kreeg de drost van Stokkem noch het vendel uit Luik, noch de twintig eigen huursoldaten. In deze periode was het werven van soldaten zeer moeilijk. In verschillende opstandige steden hadden de hervormingsgezinden namelijk reeds troepen aangenomen. De 'gereformeerden' in Maastricht beschikten aan het einde van 1566 over tweehonderd gewapende knechten, een aantal dat in maart 1567 zou aangroeien tot vier- à vijfhonderd. De hervormingsgezinden in Hasselt en Maaseik hadden eveneens voetknechten aangenomen. De aanhangers van de nieuwe religie in deze drie steden stonden door boodschappers in nauw contact met elkaar en met Antwerpen. Waar mogelijk ondersteunden de Maastrichtse 'gereformeerden' de aanhangers van de nieuwe religie in Maaseik en Hasselt met krijgsbenodigdheden.

De Gelderse stadhouder, Charles de Brimeu, graaf van Megen, klaagde in deze maanden herhaaldelijk bij landvoogdes Margaretha van Parma dat hij niet over het gewenste aantal troepen kon beschikken om Roermond op de geuzen te veroveren. Zij kon hem niet helpen: in het zuid-oosten van de Nederlanden waren slechts twee vendels aanwezig in Namen; Luxemburg had helemaal geen soldaten en Brimeu zelf had zijn troepen nodig in de drie noordelijke kwartieren van Gelder.⁴⁹

Onderwijl zagen de gezagsgetrouwe edelen Arenberg, Noircarmes, Megen, Mansfeld en ook Egmond kans in belangrijke delen van de Nederlanden steeds meer de orde te herstellen en greep te krijgen op de situatie. Bovendien was vanaf februari bekend dat Alva met een grote legermacht naar de Nederlanden zou komen. Gezien deze ontwikkelingen werd het steeds duidelijker, dat de nieuwe religie niet alleen met het woord gepropageerd, maar ook en vooral met wapens verdedigd moest worden.⁵⁰

In februari 1567 was de rust in het Luikse zover teruggekeerd, dat de prins-bisschop het aandurfde troepen uit Luik, Tongeren en Sint-Truiden te verzamelen om Hasselt te belegeren. Gerard van Groes-

beek zelf bracht de vendels en stukken geschut in stelling rond de stad. Hasselt werd afgesloten van de buitenwereld om de stad uit te putten. In de stad groeide de laatste week van februari de angst. De geworven huursoldaten – ongeveer tweehonderd in aantal –⁵¹ bleken niet erg betrouwbaar, want eind februari dreigden zij in de stad te gaan plunderen, als ze niet spoedig betaald zouden worden. De ambachten wisten deze dreiging af te wenden door geld in te zamelen om het krijgsvolk tevreden te stellen.⁵² Begin maart werd de toestand van de stad echter onhoudbaar. De hervormingsgezinden zagen om naar een bemiddelaar. Daarbij hadden juist zij eerdere bemiddelingspogingen, aangeboden door de magistraat van Tongeren,⁵³ hooghartig laten stranden door te weigeren met de landsheer tot een compromis te komen.

De 'gereformeerden' van Hasselt dachten een goede pleitbezorger gevonden te hebben in Filips van Montmorency, graaf van Horn, met wie ook de aanhangers van de nieuwe religie van Maaseik contact hadden gelegd.⁵⁴ De graaf van Horn verbleef na een slecht verlopen missie in Doornik weer ruim twee maanden op zijn kasteel te Weert. Hij was zo de hoogste edele in de buurt (met een oppositioneel verleden), van wie de sympathisanten van de reformatie steun verwachtten. Filips van Montmorency had in februari al eens tevergeefs bemiddeld bij een vredespoging voor Hasselt. Na enige aanloopmoeilijkheden, die het gevolg waren van slechte afspraken, kwamen de delegaties van de drie partijen op 11 maart in Weert tezamen. Behalve Jan Bogaerts als gedeputeerde van de hervormingsgezinden waren er Bormans en Usselincx, de twee burgemeesters van Hasselt, en de adellijke Aert van Mombeeck, die de katholieke partij te Hasselt vertegenwoordigden. Aert van Noorbeek representeerde de bisschop. Ondanks lang onderhandelen kwam het weer niet tot een overeenkomst. De graaf van Horn stuurde Wynandt van Oist mee naar Hasselt om bij eventuele nieuwe besprekingen in zijn plaats te bemiddelen. Filips van Montmorency was blijkbaar niet van plan aan Hasselt zijn vingers te branden. Voor de aanhangers van de reformatie gaf hij een brief mee met het advies zich omwille van 's lands vrede en welvaart aan Gerard van Groesbeek te onderwerpen. Aan de prins-bisschop vroeg hij vergevingsgezind te zijn.⁵⁵

Na het teleurstellende verloop van de onderhandelingen begonnen de belegeringstroepen met elf kanonnen de beschieting van Hasselt.

Spoedig was het Begijnhof vernield en was een bres in de stadsmuur geschoten.⁵⁶ Nu de stad stormrijp was, verzochten de ambachten, waarvan in december en januari nog een aantal achter de predikant stond,⁵⁷ nederig aan de landsheer onder bemiddeling van Wynandt van Oist een verdrag van overgave op te stellen.⁵⁸ Na nieuwe onderhandelingen op 13 maart 1567 gaf Hasselt zich over aan Gerard van Groesbeek. Het capitulatieverdrag bevatte zeer gematigde voorwaarden: 1) de ongeautoriseerde predikanten moesten de stad verlaten; 2) de krijgslieden in Hasselt mochten de eerstkomende zes maanden geen dienst nemen tegen het prinsbisdom; 3) de stad zou de poorten openen voor de prins-bisschop en zijn troepen; 4) niemand in Hasselt zou lijf, huis of goed verliezen; 5) de burgers van Hasselt moesten alle gemaakte onkosten aan hun landsheer vergoeden.⁵⁹

Na het afleggen van de eed dat ze „tegen den bisschop en zyn landt nyet dienen en souden” vertrokken de tweehonderd knechten die geworven waren door de hervormingsgezinden in Hasselt, naar Zonhoven. Daar werden ze enkele dagen door Catherina van Bronckhorst-Batenburg van voedsel voorzien. Burgemeester Usselincx namen ze als gijzelaar mee, omdat ze nog soldij tegoed hadden. Nadat het krijgsvolk de achterstallige soldij had gekregen, werd de burgemeester inderdaad op vrije voeten gesteld. Een groot aantal van de krijgsknechten hield zich niet aan de belofte gedurende een aantal maanden geen dienst te nemen tegen de prins-bisschop. Ongeveer tachtig van hen trokken naar Maastricht om daar nieuw emplooi te vinden. Een kleinere groep ging met hetzelfde doel naar Maaseik. Weer anderen voegden zich bij de geuzentropen van Dirk en Gijsbert van Bronckhorst-Batenburg, die in de nabijheid van Roermond lagen.⁶⁰

Over de vlucht of het vertrek van Herman Moded uit Hasselt gaan veel verhalen. Als boer verkleed, een koe voor zich uit drijvend, als monnik of in een hooiwagen zou hij een goed heenkomen hebben gezocht. Volgens ooggetuige Goart Gielkens vertrok deze predikant met de afgedankte soldaten uit Hasselt.⁶¹ Dit getuigeverslag bevat de meest aannemelijke gang van zaken, aangezien bij de onderhandelingen over het verdrag van overgave was overeengekomen dat de predikanten op normale wijze zouden vertrekken. Moded reisde onmiddellijk naar Antwerpen. Bij een eerder bezoek aan de Scheldestad had hij Hendrik van Brederode, heer van Vianen en (militair) leider van het Compromis der Edelen, verzocht diens geuzenleger naar

Hasselt te dirigeren om die stad te ontzetten. Opnieuw wilde Moded dat verzoek doen. Dezelfde 13 maart evenwel leden de geuzen onder leiding van Jan van Thoulouse, een van de commandanten onder Brederode, te Austruweel in de nabijheid van Antwerpen een gevoelige nederlaag. Militaire steun aan de 'gereformeerden' te Hasselt behoorde niet meer tot de mogelijkheden.⁶² De onvermoeibare predikant probeerde nog gebruik te maken van het grote ongenoegen dat bij veel gereformeerde Antwerpenaren was gerezen over het feit dat Willem van Oranje elke steun aan de geuzen buiten de stad onmogelijk had gemaakt en zette de hervormingsgezinden aan tot opstand. Toen het oproer mislukte en zeshonderd gulden waren uitgelooft op zijn hoofd, vluchtte Moded naar Gent om vervolgens in Engeland een veilig heenkomen te zoeken.⁶³

Gerard van Groesbeek werd na de onderwerping van Hasselt feestelijk ingehaald in Luik. Een ernstige kogelwonde die hij tijdens deze glorieuze intocht aan zijn voet opliep door het onverwacht afgaan van een pistool bij het afstijgen van zijn paard, betekende een domper op de grote feestvreugde. Heel zijn verdere leven zou de prins-bisschop ongemak blijven houden van die verwonding. Nadat Gerard van Groesbeek aan de Staten van Luik verslag had gedaan over de onderwerping van Hasselt, werd hem veel lof toegezwaaid. Hij mocht de opstandige stad op laten komen voor de kosten die bij het beleg waren gemaakt. De Staten lieten zelfs toe dat hij eerder gefourneerde gelden die nog niet waren aangewend, een andere bestemming zou geven, bijvoorbeeld ter onderwerping van de nog steeds opstandige steden Maastricht en Maaseik.⁶⁴

Het succes van Gerard van Groesbeek, de nederlaag van het geuzenleger te Austruweel bij Antwerpen (Gerard van Groesbeek schreef: „zekeren quaden hoep by Antwerpen”) en de val van Valenciennes, op 24 maart 1567, tastten de positie van de 'gereformeerden' in de Nederlanden danig aan. Veel hervormingsgezinden, onder wie Willem van Oranje, gingen in ballingschap. De prins-bisschop greep de geslaagde acties tegen Hasselt vervolgens aan om Maaseik tot onderwerping te manen. Maastricht en Maaseik bleven evenwel halsstarrig, doch door het oprukkende leger onder Filips van Noircarmes, dat vrij was gekomen door de verovering van Valenciennes en nu naar het oosten werd gedirigeerd, verslechterde de toestand voor de sympathisanten met de reformatie in het Maasdal steeds

meer. Begin april werden de predikanten gedwongen uit Maastricht te vertrekken en op 12 april gaf de stad zich zonder verzet over aan Noircarmes. Een dag later werd een garnizoen in de stad gelegd. Venlo en Roermond, waar de hervormingsgezinden eveneens tegen hun overheden in verzet waren gekomen, voelden zich nu ook bedreigd door de troepen van Noircarmes in hun directe nabijheid en keerden binnen enkele dagen terug onder het gezag van de Gelderse stadhouder Charles de Brimeu. In Weert kon Filips van Montmorency de positie van de katholieken aanzienlijk verbeteren door de burgers te onderwerpen aan een verdrag dat de vooraanstaande rol van de 'gereformeerden' sterk intoomde. In het Maasdal stond Maaseik er nu alleen voor. Wijselijk besloten de inwoners van de stad in onderhandeling te treden met hun landsheer en op 26 april ondertekende de stad de voorwaarden van overgave. In Maaseik werd, evenals in Hasselt, een klein garnizoen gelegerd.⁶⁵

Bestraffing

Voor Hasselt kon na de overgave de rekening worden opgemaakt. In totaal waren, naast kleine garnizoenen in Tongeren, Sint-Truiden en enkele kastelen van de prins-bisschop, in het Luikse land vijf vendels voetvolk en vier compagnieën Luikenaren ingezet om in 1566-1567 rust en orde te bewaren, of te herstellen. Ambroise Loets, de rekenmeester van Gerard van Groesbeek, becijferde de totale kosten op bijna f 100.000.⁶⁶ Omdat in het verdrag van overgave voor Hasselt was gestipuleerd dat de stad de kosten van het beleg zou dragen, werd de totale schuld van de stad vastgesteld. De schadeloosstelling werd bepaald op f 30.000. In verhouding met de krijgshandelingen rond Hasselt was de opgelegde straf laag. Om de betalingen te bespoedigen werden enkele Hasseltse burgers in Luik gevangen gehouden. De magistraat slaagde erin binnen enkele maanden ruim f 10.000 te lenen van burgers in Maastricht, Diest en Hasselt. In de loop van 1567 werden ruim f 20.000 aan de prins-bisschop betaald. Dit bedrag ging evenwel grotendeels op aan het onderhoud van het garnizoen dat in de stad was gelegd. Herhaaldelijk werd dan ook door burgers geklaagd over de enorme kosten die de ingekwartierde krijgslieden met zich meebrachten. Zij waren naar hun mening nog desastreuzer voor de stad dan de feitelijke straf.

In april werd Henry Conrard, als commissaris vanwege de prins-bisschop, naar Hasselt gezonden om de stad „te waeren, reynieren ende in vrede ende in pollicie te houden.” Hij moest tevens, in goed overleg met de magistraat, de straf ten uitvoer leggen.⁶⁷ Eerder gevelde vonnissen jegens opstandelingen tegen de landsheer werden overeenkomstig het verdrag van overgave niet ten uitvoer gelegd. Evenals in Maaseik kregen in Hasselt de burgers, van wie de huizen en goederen onteigend waren, hun bezittingen terug.⁶⁸ Dit betrof ruim dertig personen. Na onderhandelingen over de betaling van de som gelds, werd in september besloten dat Hasselt nog in 1567 f 8.000 zou betalen en dat het resterende bedrag in twaalf jaarlijkse termijnen van f 1250 te voldoen zou zijn. Ter betaling van deze termijnen legde de prins-bisschop, in overleg met de magistraat aan de 'gereformeerden' een extra belasting op. Deze werd verdeeld over de opstandige burgers, naar gelang de ernst van hun handelen en de betrokkenheid bij de gebeurtenissen in 1566-1567, zoals die gebleken was tijdens verhoren die in de zomermaanden door de magistraat waren afgenomen. De magistraat nam slechts een klein aantal verhoren af, met name van personen die katholiek waren gebleven, maar gebeurtenissen, zoals de beeldenstorm of de doop van kinderen volgens de wijze van de hervormingsgezinden, van nabij hadden meegemaakt. Gerard van Groesbeek liet het stadsbestuur bij dit onderzoek en de verdeling van de boete geheel de vrije hand. De 'goede' burgers mochten de opstandige burgers helpen bij de betaling van de extra belasting, hetgeen echter slechts sporadisch gebeurde.⁶⁹ Onder de burgers die niet opstandig waren geweest, heerste vrij algemeen de opvatting dat de hervormingsgezinden zelf maar moesten betalen. De schade die zij de stad hadden berokkend, was ernstig genoeg.⁷⁰

Gestrafte personen kwamen herhaaldelijk met verzoekschriften of klachten naar de magistraat. De meesten van hen vonden dat zij veel te zwaar belast waren. Anderen betwijfelden of de jaarlijkse straf van f 1250 wel juist verdeeld was. Er werd zelfs gesuggereerd dat de magistraat te veel boetes zou innen om zo de stadskas te spekken.⁷¹ De bedoeling van dit geklaag is duidelijk. De straf moest verminderd worden. De prins-bisschop en de magistraat stonden echter geen strafverlaging toe; de landsheer niet, omdat de betrokkenen als rebellen moesten boeten en de magistraat niet, omdat anders de stad, ook de goede burgers, voor de tekorten moesten opdraaien. De ge-

vangenen die als gijzelaars dienden om de betalingen los te krijgen, verzochten om vrijlating. Hun families dreigden totaal te verarmen, nu zij niet meer voor inkomsten konden zorgen.⁷² Veel stedelingen zagen de stad tot armoede gebracht door de zware lasten die het garnizoen met zich meebracht. In deze aangelegenheid bleven commissaris Henry Conrard en de prins-bisschop nochtans onverbiddelijk; hoe sneller de straf betaald werd, des te eerder zouden de gevangenen burgers vrijgelaten en zou het garnizoen teruggeroepen worden.⁷³

Ondanks de klachten stelden bijna veertig voorheen hervormingsgezinden zich nu weer gedwee onder het prins-bisschoppelijk gezag. Om die nieuwe gehoorzaamheid kenbaar te maken, legden zij een eed van trouw af. Enkelen maakten daarbij wel duidelijk dat dit niet moest worden opgevat als een onderwerping aan de rooms-katholieke leer.⁷⁴ Zij schikten zich dus wel in het wereldlijk gezag, maar bleven in hun hart de gereformeerde religie toegedaan. Die gedurfde openlijke verklaring geeft extra aan dat de repressie van de nieuwe religie door Gerard van Groesbeek in wezen mild was.

Lange nasleep

De kerken en altaren werden spoedig weer hersteld door burgers en ambachten.⁷⁵ Gregorio Silvio, de Luikse suffragaan-bisschop kwam 5 juni 1567 bij de Augustijnen de kerk en drie altaren herwijden.⁷⁶ Of toen ook reeds de Sint-Quintinuskerk opnieuw werd ingewijd is niet bekend. De Sint-Jacobskapel was zo geschonden en verwaarloosd, dat in 1586 prins-bisschop Ernst van Beieren toestemming gaf de resten af te breken.⁷⁷ Gerard van Groesbeek gaf in 1568 toestemming het verwoeste Begijnhof, buiten de Truiderpoort, binnen de stadsmuren te herbouwen. Reeds in 1571 kon het nieuwe Begijnhof op een terrein aan de Nieuwe Demer officieel in gebruik worden genomen.⁷⁸ Henrick van Hinsberg, die na de onderwerping van Hasselt gedurende enkele jaren in de stad kwam preken en extra H. Missen opdroeg, kreeg een steeds groter gehoor en herwon velen voor het katholieke geloof. De prior van de Augustijnen toonde zich op dit gebied eveneens zeer verdienstelijk.⁷⁹

Ogenschijnlijk leek in de stad de oude situatie hersteld, maar ondergronds bleef het broeien en onrustig. Het diep gewortelde ongenoegen kwam vooral op de betaaldagen van de strafbelasting naar

boven. Dan gingen sommige betalingsplichtigen op de markt staan, terwijl ze spottend duidelijk maakten dat zij niet zouden betalen. In herbergen binnen en buiten de stad kwamen ex-rebellen vrijwel dagelijks bij elkaar om te disputeren over het nieuwe geloof. Nog steeds werden „dutsche psalmen” gezongen. De spanningen liepen hoog op, als uitwijkelingen of 'gereformeerden' uit Zonhoven onder bescherming van Catherina van Bronckhorst-Batenburg, de vrouwe van Vogelzang, in de stad verschenen. Na de val van Hasselt herbergde zij vluchtelingen uit de stad. Catherina van Bronckhorst-Batenburg kwam nu zelfs in de stad om zich met de verdeling van de strafquotisatie te bemoeien. Poortwachters werden uitgescholden en geslagen. De magistraat had grote moeite met het vergaren van de resterende gelden en bleef in 1567 dan ook f 3600 schuldig. De gegijzelde burgers bleven tot in januari 1568 gevangen.⁸⁰ Nadat bij de eerste termijn van de extra belasting nauwelijks mensen waren komen betalen,⁸¹ deed de magistraat zijn beklag bij Gerard van Groesbeek. Deze oordeelde dat de commissaris en drost hierop streng toezicht moesten houden.⁸² Drost Nicolaas Blitterswyck en schout Jan Geloes lieten nu alsnog beslag leggen op een aantal huizen.⁸³ Dit bleek een zeer goede remedie, want bij de volgende inningen van de strafbelasting rezen minder moeilijkheden.⁸⁴

De magistraat had tijdens de opstand, bij gebrek aan betrouwbare schutten, geen verweer geboden tegen de 'gereformeerden' onder leiding van Herman Moded. Om bij volgende calamiteiten niet zo onthand te zijn, werd de band tussen de magistraat en de schutterij aangehaald. Reeds in 1567 werd geld beschikbaar gesteld voor een maaltijd met schutten en soldaten van het garnizoen. De schutten werden extra ingeschakeld bij de wachtdiensten. Voor feesten en onderhoud kregen de kloveniers in december 1567 een stuk grond toegewezen.⁸⁵

Hoe belangrijk een goede relatie met de schutterij was, bleek vooral toen Alva zich in 1568 opmaakte om naar het oosten van de Nederlanden te trekken, Willem van Oranje tegemoet. Zovél sympathisanten met de hervorming zochten binnen Hasselt bescherming, dat de magistraat bij de prins-bisschop troepen vorderde om de rust in de stad te handhaven.⁸⁶ In 1572, toen troepen van Willem van Oranje Hasselt passeerden, verzocht de magistraat eveneens om een klein garnizoen. Aangezien de prins-bisschop niet voor elke stad honder-

den manschappen kon werven, was het gunstig over een groot aantal betrouwbare schutten te kunnen beschikken.⁸⁷

Een duidelijk symptoom van een minder stabiele situatie vormt de omstandigheid dat de magistraatsverkiezingen vanaf 1567 werden gehouden onder toezicht van commissarissen van de prinsbisschop. In 1572 kwam Gerard van Groesbeek persoonlijk naar de stad om erop toe te zien dat goed betrouwbare burgers in de magistraat gekozen werden.⁸⁸ Zijn komst naar Hasselt was zeker gerechtvaardigd in het licht van de inname van Den Briel door de geuzen op 1 april 1572 en militaire acties, die vanuit Franse en Duitse gebieden verwacht werden.

Evaluatie Hasselt, Luik en Brussel

Met betrekking tot Hasselt zijn geen duidelijke eigentijdse uitspraken gevonden die ons kunnen inlichten over de onderliggende oorzaken van de beeldenstorm. Daarom moeten wij aannemen dat een complex van factoren en omstandigheden, zoals het ongenoegen met bepaalde toestanden in de rooms-katholieke kerk en een zekere aversie tegen het prins-bisschoppelijke gezag, alsmede het dalende bevolkingscijfer, de neergang in de economie en de slechte voedselsituatie in 1565-1566, wel de sfeer hebben geschapen waarin een beeldenstorm in Hasselt mogelijk werd.

Toen Herman Moded begin december 1566 in de stad verscheen en met zijn agitatie begon, werd de situatie zowel door de delegaties van de prins-bisschop, als door de magistraat onderschat.⁸⁹ Zij traden te voorzichtig op om de aanhangers van de reformatie in te tomen. Het behoedzaam manoeuvreren zonder gebruik van machtsmiddelen, vergrootte juist het zelfvertrouwen van de hervormingsgezinden. Zij hadden zich kunnen bewapenen, terwijl de katholieke leden van de magistraat niet meer konden vertrouwen op de schutten. In Hasselt waren de schutterijen niet inzetbaar tegen de opstandige burgers, want die burgers waren in de kleine gemeenschap voor de schutten niet anoniem. Daarenboven bevonden zich ook in de schutterijen leden die de reformatie waren toegedaan. De hervormingsgezinden in Hasselt werden evenmin tot matiging gedwongen door een garnizoen. In Luik, Tongeren en Sint-Truiden had de aanwezigheid van landsheerlijke soldaten de 'gereformeerden' van al te stoutmoedig

optreden kunnen weerhouden. Voor Hasselt en Maaseik schoten echter geen troepen over. Aldus stond de katholieke partij in Hasselt machteloos en hadden Herman Moded en zijn helpers de vrije hand. Zij gaven aan de hervormingsgezinden de nodige moed om uiteindelijk toch nog te beeldstormen.

De 'gereformeerden' werden in de kaart gespeeld door verdeeldheid in de magistraat, waarvan vijf leden de partij van de nieuwe religie kozen. De ambachten veroordeelden in 1568, bij een verzoek om leniging van de zware lasten,⁹⁰ het zwakke optreden van sommige magistraatsleden (enkel waren zelfs uit de stad gevlucht). Het lijkt erop dat de ambachten daarmee het stadsbestuur wilden opzadelen met de schuld aan het uit de hand lopen van de situatie in 1566-1567. Deze voorstelling van zaken door de ambachten in 1568 is evenwel onjuist. Zijzelf lieten na de katholieke leden van de magistraat te steunen in hun optreden tegen de sympathisanten van de reformatie. Zowel binnen de ambachten als tussen de ambachten onderling moet evenwel verdeeldheid hebben bestaan over de te volgen politiek. Volgens Daris waren het juist afgevaardigden van ambachten, die aan de delegatie van de prins-bisschop duidelijk maakten dat ze de predikant wilden behouden.⁹¹ Een aantal ambachten keurde tijdens de belegering door de troepen van de landsheer in februari en maart 1567 de bemiddelingsvoorstellen van de magistraat van Tongeren en Filips van Montmorency af. Pas nadat de belegeringstroepen een bres in de stadsmuur hadden geschoten – en om aan een bloedbad te ontkomen alleen nog maar overgave restte – werd overleg met Gerard van Groesbeek ingewilligd.⁹² Van de burgers konden de katholieke magistraatsleden al evenmin veel verwachten. Ruim driehonderd gezinshoofden hadden op enige wijze voor de nieuwe religie gekozen. Eenzelfde aantal betuigde vast te houden aan de oude moederkerk door de preken van Costerus bij te wonen. Deze driehonderd getrouwe katholieken ondernamen evenwel niets tegen de hervormingsgezinden. De resterende vierhonderd vijftig gezinshoofden die een behoedzame afwachtende houding aannamen en waarschijnlijk nog twijfelden tussen de katholieke of gereformeerde religie, steunden de katholieke leden van de magistraat al evenmin.

De bestraffing van Hasselt en Maaseik door Gerard van Groesbeek mag mild worden genoemd, zeker tegen de achtergrond van de repressieve politiek van Filips II jegens de beeldenstormers en de 'ge-

reformeerden'. De prins-bisschop accepteerde in het verdrag van overgave dat niemand in Hasselt lijf, huis of goed verliezen zou. Hieraan hield hij zich. Van Groesbeek liet geconfisqueerde huizen teruggeven en legde het opstandige Hasselt een gematigde boete op in vergelijking met de kosten die hij bij de pacificatie van de stad had moeten maken. Van het daadwerkelijk opzeggen van rechten en privileges kwam in de praktijk niet veel terecht: Hasselt en Maaseik mochten ze behouden of werden spoedig in hun privileges hersteld.⁹³ Na de collectieve straf achtte de prins-bisschop het niet nodig met uitgebreide onderzoeken door een speciale rechtbank de ware achtergronden en de hoofdschuldigen te achterhalen. De schepenbank van Luik had Hasselt veroordeeld. De magistraat van Hasselt kon, wanneer daar behoefte aan was voor het vaststellen van de juiste verdeling van de straf, personen ondervragen. Deze opstelling van de Luikse landsheer was zelfs gematigder dan hetgeen de Staten van Luik in 1541 aan Cornelis van Bergen hadden toegestaan; namelijk de confiscatie van de helft van alle bezittingen van andersgelovigen. Evenmin buitte Gerard van Groesbeek alle mogelijkheden uit van het naar eigen welgevallen kunnen optreden tegen leven en goed van de opstandelingen, zoals hem in februari 1567 door de Staten van Luik was toegestaan. Zo leerden de Luikse onderdanen hun bisschop weer als een milde vaderlijke vorst accepteren.

Filips II, de heer der Nederlanden, probeerde met strenge represailles in de Nederlanden het particularisme en de drang naar gewetensvrijheid te onderdrukken. Hij zou met het sturen van Alva en met zijn onverzettelijkheid inzake de betreffing via de apart hiervoor opgerichte Raad van Beroerten (de 'Bloedraad') juist de opstandelingen in hun streven doen volharden.

Aanvankelijk was Margaretha van Parma te Brussel zeer tevreden over het succes dat Gerard van Groesbeek behaald had. Zij toonde zich zeer bezorgd over de kogelwond die de prins-bisschop per ongeluk aan zijn voet had opgelopen tijdens de glorieuze intocht te Luik na de val van Hasselt.⁹⁴ De goede sfeer werd echter aangetast door het gemor van Maximiliaan Morillon, vicaris-generaal van Mechelen en informant van Granvelle, over de naar zijn mening veel te zachte straf voor de opstandelingen in Hasselt.⁹⁵ Waarschijnlijk heeft Alva na zijn aankomst in Brussel (augustus 1567) daar nog het zijne toe bijgedragen. Onder druk van deze veldheer stuurde Margaretha toen

secretaris van staat Baptiste de Berty op missie naar Luik om de prins-bisschop – onder het mom van grote bezorgdheid over de gevaarlijke toestand – eens stevig aan de tand te voelen. In Luik, Hoei en Sint-Truiden waren reeds vóór de troebelen veel personen gesignaleerd die het nieuwe geloof waren toegedaan. Wat was daartegen gedaan? Realiseerde Van Groesbeek zich wel dat een aantal adellijke personen uit het prinsbisdom was toegetreden tot het Compromis der edelen? Waarom hadden zo weinig edelen deelgenomen aan de onderwerping van Hasselt? Was het waar dat in Hasselt en Maaseik de rust nog steeds niet was teruggekeerd? Hoe zat het met die vrouwe van Vogelzang?

Gerard van Groesbeek stelde met diplomatieke antwoorden De Berty gerust, verklaarde de koning in Spanje zeer toegenegen te zijn en gaf voor zich door God te laten leiden bij het bepalen van zijn politiek.⁹⁶ De prins-bisschop had de bedoeling van de missie van De Berty begrepen en maakte in bedekte termen duidelijk dat hij zich niet de les wenste te laten lezen. In hoeverre De Berty, Margaretha van Parma en Alva dit doorzien hebben is moeilijk na te gaan. In elk geval bleef Gerard van Groesbeek in de volgende jaren zijn eigen, voorzichtige koers varen, met een eigen politiek, laverend tussen de wensen en ambities van de landsheren in Spanje en de Nederlanden, in het Duitse Rijk en van de Luikse Staten.⁹⁷

Noten

- 1 Gachard, *Analectes*, I, 174-208, 265-295.
- 2 AEL, *Conseil Privé, Dépêches* 101, f298r-v.
- 3 AEL, *Conseil Privé, Dépêches* 101, f95r, f302r-v, f303r.
- 4 Gachard, *Analectes*, I, 176-183.
- 5 Gachard, *Analectes*, I, 182-183.
- 6 Gachard, *Analectes*, I, 183, 187; Venner, *Landen van Overmaas*.
- 7 AEL, *Conseil Privé, Dépêches* 101, f296v, f303r, f305r-306v; Daris, *Notices historiques*, 44-45; Bax, *Protestantisme*, II, 269.
- 8 Gachard, *Analectes*, I, 182-208; Bax, *Protestantisme*, II, 107-121; Geurts, *Maastricht*, 300-303.
- 9 Daris, *Histoire diocèse*, 399-400, 403.
- 10 Le Roy, *Groesbeck*, 329-330; Daris, *Histoire diocèse*, 259-260; Halkin, *De la Marck*, 187.
- 11 Grauwels, *Kroniek*, 48.
- 12 Hansay, *Documents*, 226-227.
- 13 Van Neuss, *Notice historique*, 9-10; Daris, *Histoire diocèse*, 400; Bax, *Protestantisme*, II, 209.
- 14 Roelink, *Herdenking wonderjaar*, 287-288.
- 15 Gauwels, *Kroniek*, 50; Mantelius, *Kroniek*, 63.
- 16 RH, OAH, 72, I, f156, f159, f160, f165v, f166, f167v, f169v; RH, OAH, 1230, 9-11-1566.
- 17 RH, OAH, 1230, 9-11-1566.
- 18 Bax, *Protestantisme*, II, 134-135.
- 19 Rahlenbeek, *Moded*, 909-913; Brutel de la Rivière, *Hermannus Moded*, 7-37; Van Roosbroeck, *Van Haecht Kroniek Antwerpen*, I, 173, 188.
- 20 Brutel de la Rivière, *Hermannus Moded*, 45-57. De apologie staat afgedrukt in een bijlage bij Brutel de la Rivière; 61-62.
- 21 Lindanus, *De fugiendis*, 130-131; Willemsen, *Beredeneerd Bibliografisch Overzicht*, 57-58, 172.
- 22 Rahlenbeek, *Moded*, 912-914; Brutel de la Rivière, *Hermannus Moded*, 57-68.
- 23 Daris, *Histoire diocèse*, 401; Le Roy, *Groesbeck*, 332; Rahlenbeek, *Moded*, 915.
- 24 Venner, *Maaseik*, 220-222.
- 25 Grauwels, *Kroniek*, 50; RH, OAH, 1230, 9-11-1566; Hansay, *Documents*, 227.
- 26 RH, OAH, 1230.
- 27 RH, OAH, 1230, 11-11-1566; Daris, *Histoire diocèse*, 400.
- 28 Venner, *Maaseik*, 220.
- 29 Rahlenbeek, *Moded*, 914; Le Roy, *Groesbeck*, 332; Bax, *Protestantisme*, II, 134-138, 146, 150, 152, 163, 167-168, 198, 227.
- 30 Le Roy, *Groesbeck*, 332; Daris, *Histoire diocèse*, 401.
- 31 RH, OAH, 1230, 7-12-1566; Bax, *Protestantisme*, II, 211-213.
- 32 RH, OAH, 1230, 7-12-1566; Van Neuss, *Notice historique*, 13-16; Daris,

- Histoire diocèse, 400-401; Bax, Protestantisme, II, 210-214.
- 33 Daris, Histoire diocèse, 417-418; Bax, Protestantisme, II, 135, 230; Munsters, Gerard van Groesbeek en Catherina van Bronckhorst-Batenburg.
 - 34 Van Neuss, Notice historique, 17; Bax, Protestantisme, II, 214.
 - 35 RH, OAH, 1231, 4-8-1567, 5-8-1567; Van Neuss, Notice Historique, 17; Bax, Protestantisme, II, 221, 401.
 - 36 RH, OAH, 1231.
 - 37 RH, OAH, 1231, Rapport van onderzoekingen.
 - 38 RH, OAH, 1231, 27-11-1567.
 - 39 Bax, Protestantisme, II, 122.
 - 40 RH, OAH, 1231, 5-8-1567.
 - 41 Gachard, Analectes, I, 268-269, Venner, Maaseik, 222.
 - 42 AEL, Conseil Privé, Dépêches, 101, f322v; RH, OAH, 1231, Rapport van onderzoekingen; Van Neuss, Lettres, 153-155; Van Neuss, Notice historique, 17-18; Bax, Protestantisme, II, 214-215.
 - 43 AEL, Conseil Privé, Dépêches, 101, f315, f318, f323v-324v; Van Neuss, Lettres, 154-157.
 - 44 RH, OAH, 1231, 1-1-1567, 7-1-1567, 9-1-1567.
 - 45 Scheerder, Beeldenstorm, 117-120; Groenveld, Kogel, 75; Wouters, Limburgse Maasdal, 145.
 - 46 RH, OAH, 1231, 4-8-1567, 8-8-1567, 29-8-1567; RH, HA, Linnenwevers en strodekkers, 74, rekening 1567-1568; RH, Hasselt Hoofdkerk, 121; Van Neuss, Notice historique, 19-22; Hansay, Sac Saint-Quintin, 165-177; Daris, Histoire Diocèse, 401-402; Bax, protestantisme, II, 215-216.
 - 47 RH, OAH, 1230, 25-1-1567; RH, OAH, 1305, f55r; Mantelius, Kroniek, 64-65; Hansay, Chapelle Sainte Jacques, 18-20; Hansay, Documents, 228, 236-237; Bax, Protestantisme, II, 216-217; Grauwels, Kroniek, 51-52.
 - 48 RH, OAH, 1231, rapport van onderzoekingen; Daris, Histoire diocèse, 398-399, 402-403; Bax, Protestantisme, II, 214-215, 220-222, 238-239; Venner, Maaseik, 223.
 - 49 AEL, Conseil Privé, Dépêches, 101, f315r-316r, f323v-325r; Van Veen, Briefwisseling, 327-328, 330-331, 333-334, 342, 345.
 - 50 RH, OAH, 600; RH, OAH, 1231; RH, HA, Smeden, 8, f41r. Gachard, Analectes, I, 191; Venner, Maaseik, 219-221; Bax, Protestantisme, II, 121-123, 134-135, 143, 150-152, 163, 167-168, 195, 238, 582; Daris, Histoire Diocèse, 397; Harsin, Etudes critiques, 189.
 - 51 Bax, Protestantisme, II, 190.
 - 52 RH, HA, Smeden, 8, f41r.
 - 53 RH, OAH, 1230, 7-3-1567.
 - 54 Venner, Maaseik, 222-223.
 - 55 RH, OAH, 1230, Verslag van de bemiddeling; RH, OAH, 1230, 10-2-1567, 7-3-1567; RH, OAH, 1231, 9-3-1567, 10-3-1567, 11-3-1567; RH, OAH, 164, 11-3-1567; Van Neuss, Notice historique, 23-24; Bax, Protestantisme, II, 222-223.
 - 56 Grauwels, Kroniek, 52; Lambrechts, Begijnhof, 13; Pouillet, Correspondance Granvelle, II, 298.
 - 57 Daris, Histoire diocèse, 402.
 - 58 RH, OAH, 1231, 13-3-1567; Bax, Protestantisme, II, 223-224.
 - 59 RH, OAH, 1231, Verdrag met de bisschop 13-3-1567; Van Neuss, Notice historique, 30-31.
 - 60 RH, OAH, 1231; Daris, Histoire diocèse, 671; Bax, Protestantisme, II, 190-

- 191; Venner, Maaseik, 226; Venner, Roermond, 80-81.
- 61 RH, OAH, 1230, 22-7-1567; Bax, Protestantisme, II, 227.
- 62 Brutel de la Rivière, Hermannus Moded, 73; Bax, Protestantisme, II, 147, 152, 163.
- 63 Brutel de la Rivière, Hermannus Moded, 74-79.
- 64 RH, OAH, 1231, 18-3-1567; AEL, Etat Noble, 3, f85v-87v; Fairon, Analyses sommaires, 326-327.
- 65 Geurts, Maastricht, 304-305; Venner, Roermond, 80-82; Venner, Weert Wessem, 274-275; Venner, Maaseik, 225-226.
- 66 Paquay, Répression, 36-37.
- 67 AEL, Conseil Privé, Dépêches, 101, f377v-378r; RH, OAH, 1231, 14-9-1567.
- 68 AEL, Conseil Privé, Dépêches, 101, f382v.; RH, Schepenbank, Luiks Recht 61, f56.; RH, OAH, 1231, 21-7-1567, 29-7-1567, 31-7-1567, 2-8-1567, 5-8-1567, 9-8-1567.
- 69 RH, OAH, 1232; RH, OAH, 212.
- 70 RH, OAH, 89, f81r-86r.
- 71 RH, OAH, 1230, 26-8-1567, 23-11-1567; RH, OAH, 1232, 2-1-1568, 10-2-1568, 24-5-1568.
- 72 Habets, Suppliques, 61-63.
- 73 RH, OAH, 1231, 20-7-1567, 10-10-1567.
- 74 RH, OAH, 1231, 10-7-1567, 11-7-1567, 13-7-1567, 15-7-1567; RH, OAH, 1232, 2-1-1568.
- 75 RH, HA, Linnenwevers en strodekkers, 74, rekeningen 1566-1567 en 1567-1568.
- 76 Grauwels, Kroniek, 52; Hansay, Documents, 237.
- 77 Hansay, Chapelle Sainte Jacques, 18-20.
- 78 Grauwels, Kroniek, 53; Lambrechts, Begijnhof, 13.
- 79 RH, OAH, 1231, 2-5-1567; RH, OAH, 148, 5-5-1567; RH, OAH, 601, 602.
- 80 RH, Hasselt Schepenbank, Luiks Recht, 61, f81v-82r.
- 81 RH, OAH, 1231, 30-9-1567; RH, OAH, 148, 24-10-1567.
- 82 RH, OAH, 1231, 25-7-1567, 26-7-1567, 22-8-1567, 23-8-1567, 19-9-1567, 4-11-1567, 12-12-1567, 17-12-1567, 27-12-1567; Hansay, Documents, 228-235; Hansay, Dame de Vogelzang, 178-183; Bax, Protestantisme, II, 230-235; Munsters, Gerard van Groesbeek en Catharina van Bronckhorst-Batenburg, 23-24.
- 83 RH, OAH, 1231, 4-10-1567, 20-11-1567, 10-12-1567.
- 84 RH, OAH, 212.
- 85 RH, OAH, 1231, 9-7-1567, 11-7-1567, 19-7-1567, 14-12-1567.
- 86 RH, OAH, 1232, 1-11-1568; Van Neuss, Lettres, 167.
- 87 RH, OAH, 148, 16-8-1568, 7-10-1568, 13-10-1568, 27-10-1568, 12-11-1568; RH, OAH, 1264, 24-7-1572, 25-7-1572; Van Neuss, Lettres, 160-165, 171-172.
- 88 Van Neuss, Lettres, 171.
- 89 Van Neuss, Notice historique, 24-25.
- 90 RH, OAH, 1231.
- 91 Daris, Histoire diocèse, 402.
- 92 RH, OAH, 1231, 13-3-1567.
- 93 AEL, Conseil Privé, Dépêches, 101, f393r; Wouters, Limburgse Maasdal, 147; Bamps Geraets, Organisation, 20-21; Polain, Recueil, 382-401.
- 94 Gachard, Analectes, 286-295.

- 95 Poulet, *Correspondance*, II, 558; Harsin, *Etudes critiques*, 201.
96 Gachard, *Analectes*, III, 395-407.
97 Lonchay, *Attitude*, 148-159.

VI Bestuurlijke elite

De gebeurtenissen in 1566 werden in een aantal Nederlandse steden door bepaalde groepen van burgers aangegrepen om politieke macht te verwerven in het stadsbestuur.¹ Of dit ook in Hasselt gebeurde, kan duidelijk worden wanneer de bestuurlijke loopbaan van leden van de magistraat nader wordt onderzocht (Zie schema 1). Daarbij moet dan tevens aandacht worden besteed aan de aanloop naar zo'n bestuursfunctie, bijvoorbeeld het meesterschap in een ambacht of het vervullen van een baan voor de stad. Vooral valt te denken aan armenmeesters en bouwmeesters.

Bij dit eerste oriënterende onderzoek – als voorbereiding op hoofdstuk VIII – beperk ik mij tot de 'normale gang van zaken'. De invloed van de opstand in 1567 en de herformulering van de privileges van Hasselt in 1577 op het verloop van een carrière van een magistraat, zullen in hoofdstuk VIII aan de orde komen. Het onderzoek richt zich in eerste instantie op de carrière-patronen die zijn te onderkennen. Daarna wordt ingegaan op de ambachten en hun invloed in de magistraat. Tenslotte komen de families en de individuele personen aan bod.

Bronnen

Bij het onderzoek naar het verloop van een carrière in het bestuur van Hasselt is ernaar gestreefd voor de periode 1525-1584 zoveel mogelijk gegevens van magistraatsleden, schepenen, twaalfmannen, meesters van de ambachten en functionarissen van de stad te achterhalen. Deze periode is zo ruim genomen, omdat dan de verschillende ontwikkelingen binnen het stadsbestuur reeds van ver vóór 1567 – het jaar van de beeldenstorm in Hasselt – onderzocht kunnen worden. De uitloop-periode omvat de zeventien jaar na de rebellie tegen de prins-bisschop, waarin opgenomen de zeven jaar na de herformulering van de privileges van Hasselt in 1577.

De lijsten van de burgemeesters, gezworenen en gouverneurs voor de jaren 1525-1584 zijn compleet. Zij werden uitgegeven door A.

Heysse, die ook de bouwmeesters van de betreffende jaren vermeldde. J. Grauwels kon de namen van een aantal schepenen terugvinden.²

Na 1567 werd gedurende tien jaren niet het volle aantal gouverneurs en gezworenen gekozen en aangesteld. Bij de schepenen en bij de armenmeesters bleven de functionarissen voor enkele jaren onbekend. De namen van de armenmeesters zijn vanaf 1525 teruggevonden in de archieven van de Grote en Kleine Armentafel. Uit die archieven zijn ook de namen van de Twaalfmannen afkomstig.³ De namen van de andere functionarissen van de stad – buiten de bouwmeesters – zijn slechts overgeleverd uit de jaren 1568-1580 en dan ook nog maar zeer fragmentarisch.⁴ In totaal werden 525 verschillende personen opgespoord voor de periode 1525-1584.

Aanvankelijk traden de twaalf ambachten tijdens de magistraatsverkiezingen telkens volgens een vaste volgorde op. Na 1567 werd van deze regel afgeweken. In verband met de keuze van betrouwbare bestuurders na de gebeurtenissen van 1566-1567 werd in het belang van de landsheer minder gelet op de rechten van de ambachten. Evenmin was er nu een vaste volgorde van gouverneurs. Sommige ambachten hadden geen gouverneur, andere hadden er twee, soms zelfs drie. Met behulp van de leden- en meesterlijsten van de verschillende ambachten en met de vaststelling dat in de periode 1525-1567 de gouverneurs in een vaste volgorde werden genoemd, kon van 498 van de 525 Hasseltse bestuurders het ambacht worden vastgesteld.

Voor de zestiende eeuw vertonen de archieven van de twaalf Hasseltse ambachten enkele ernstige lacunes, zodat slechts de namen van de meesters van de smeden (1520-1539 en 1559-1584), van de kleermakers (1519-1584), van de lakenmakers (1535-1584), van de schoenmakers (1566-1577 en 1580) en van de linnenwevers (1520-1584) konden worden opgespoord.⁵ Ledenlijsten zijn aanwezig van de smeden, de bakkers, de lakenmakers, de kleermakers, de vollers en de linnenwevers.⁶ De lijsten van de bakkers en de vollers beginnen niet vroeg genoeg om alle leden uit de periode 1525-1584 te achterhalen. Ook Hasselaren van buiten de stadsmuren konden lid worden van een ambacht. Enkele – meestal aanzienlijke – burgers waren, in strijd met de privileges van 1539, zelfs lid van verscheidene ambachten. Voor het navolgende onderzoek zijn zij geplaatst in het ambacht dat door hun hoofdberoep werd bepaald. Daarvan werden zij meest-

al het eerste lid en via dat ambacht ontwikkelden ze hun politieke loopbaan. Aangezien zowel van grote (smeden, kremers, kleermakers, lakenmakers en linnenwevers), als van enkele kleine ambachten gegevens bekend zijn, kan ten aanzien van de politieke carrière van een ambachtsslid toch een naar verhouding evenwichtig beeld worden geschetst.

Eerste lijn in de carrière

In onderstaande tabel 4 zijn de gegevens verwerkt van het 'eerste lijn-onderzoek' voor de periode 1525-1584. Daarbij is als uitgangspunt genomen de vraag: welke was de eerstvolgende functie die iemand bekleedde? In de kolom 'totaal' staat het totaal aantal personen dat het tijdvak 1525-1584 ooit eens meester, armenmeester of burgemeester, et cetera was. De cijfers daarachter geven vervolgens aan hoeveel personen uit die groep bepaalde volgende functies bekleedden. Het opnieuw vervullen van eerder doorlopen functies is niet opgenomen om vertekening van de cijfers te voorkomen, van-

Tabel 4. Volgende bestuursfunctie in 'de eerste lijn' te Hasselt (1525-1584).

Volgende functie →	Totaal	Meester	Armenmeester	Burgemeester	Gedwongen	Gedwongen	Burgemeester	Twaalfman	Schepen
Eerste functie	l	r	e	r	r	r	e	r	n
Meester	250		10	7	5	44	5	1	2
Stadsfunctie	61			1	1	12			1
Armenmeester	58		1		5	10	2		6
Bouwmeester	48	2	1	4		17	1	5	
Gouverneur	263	6	4	13	10		50	21	21
Gezworene	111	6	2	6	3	22		15	8
Burgemeester	51	1	1	1	1	6	33		8
Twaalfman	67	1		3	2	7	1	1	
Schepen	12							2	1

daar 'de eerste lijn'. Wel zijn de lagere ambten – die de functionaris op zich nam nadat hij een hoger ambt vervulde – in de tabel genoemd. Die lagere functie mocht dan niet eerder vervuld zijn. Zo zijn er twaalf schepenen bekend; daarvan werden er vervolgens twee burgemeester en één Twaalfman. Uiteindelijk kan ook worden nagegaan langs welke weg het burgemeesterschap werd bereikt.

Van de 250 meesters kregen 74 personen een volgende functie. Het meesterschap blijkt dus slechts voor 29,6% van de gevallen te leiden tot een volgende stap in de carrière. Aangezien slechts één gezworene van het lakenambacht een hoger ambt, namelijk een functie in dienst van de stad bekleedde, kan worden gesteld dat in het ambacht van de lakenmakers de gezworenen een duidelijk ondergeschikte rol speelden ten opzichte van de meesters.

Het meesterschap in een ambacht, maar ook een stadsfunctie, (zoals de gewichtenijker, de volmeesters en de brodenmeesters; zie schema 1) en de werkzaamheden als armenmeester en bouwmeester dienden als opstapje voor de magistraat. Hierbij moet evenwel worden opgemerkt dat dit zeker geen regel was. Bij de meesters, de stadsfunctionarissen en de armenmeesters gold namelijk een percentage van 20%. Bij de bouwmeesters was de kans in de magistraat te geraken 47,9%.

In tegenstelling tot hetgeen M. Bussels opmerkte over de Twaalfmannen – het zouden meestal personen op leeftijd zijn, die de hele magistraat doorlopen hadden⁷ – blijkt het ambt van Twaalfman een 'open' functie te zijn geweest. Van de 67 bekende Twaalfmannen in deze periode kwamen er 37 direkt uit de magistraat. Van die 37 waren er slechts acht burgemeester geweest. Een lagere functie in het stadsbestuur was blijkbaar voldoende om Twaalfman te worden. Ook armenmeesters werden wel eens Twaalfman. Dit hangt natuurlijk nauw samen met de werkzaamheden van beide instellingen voor de armenzorg. Gezien de gissingen van M. Bussels aangaande hun ouderdom is het des te opvallender dat zoveel Twaalfmannen vervolgens nog een ander ambt aanvaardden dat naar zijn mening 'lager' gewaardeerd werd: 15 van de 67 personen. Blijkbaar werden ook jongere burgers van Hasselt Twaalfman. Negen personen begonnen juist via het ambt van Twaalfman een loopbaan in de magistraat.

De gegevens bij de armenmeesters, de bouwmeesters, de gouverneurs en de gezworenen maken duidelijk dat het niet nodig was eerst

deze hele weg te bewandelen om vervolgens burgemeester te worden. Alle vier de functies openden de weg naar het burgemeestersambt. Dit geldt in een enkel geval zelfs voor het meesterschap in een ambacht en voor het ambt van Twaalfman. De burgemeesters werden vervolgens gezworene; dat was zo bepaald. Hieruit is het grote aantal gezworenen te verklaren dat eerst burgemeester was.

Bij de keuze van de twee nieuwe gezworenen kwamen ook jongere kandidaten aan bod. Die jonge gezworenen konden zich dan, onder de hoede van de ex-burgemeesters, in het bestuur bekwamen. Bij de burgemeesters werd min of meer hetzelfde gepraktiseerd: naast een burgemeester die voor het eerst dit werk op zich moest nemen, werd meestal een ervaren bestuurder gekozen. Gezien het verloop van een carrière bij een deel van de gouverneurs en de Twaalfmannen – een aantal neemt vervolgens een 'lagere' functie – mag ook hier vermoed worden dat een aantal van hen vrij jong was, toen ze voor de eerste maal het ambt van gouverneur of Twaalfman aanvaardden.

Van de twaalf schepenen waren er zes eerst magistraat. Omgekeerd vervulden slechts enkele schepenen vervolgens een ambt in het stadsbestuur of als Twaalfman. Zo werden de schepenen Jan Croel en Herman Horion respectievelijk vier- en eenmaal burgemeester. Mogelijk waren dat schepenen die bij een moeilijk verlopen burgemeesterskeuze naar voren werden geschoven, omdat voor andere kandidaten geen meerderheid gevonden kon worden. Hetzelfde kan gelden voor de adellijke Steven Geloës, telg van de schoutenfamilie, die in de periode 1525-1537 driemaal burgemeester en vervolgens gezworene werd, zonder ooit andere functies op zich te nemen. De eveneens adellijke Gherit Cortenbach werd in 1548 burgemeester, zonder andere ambten te hebben bekleed of te gaan bekleden. Misschien zou hieruit kunnen blijken dat de schout en schepenen die bij de magistraatsverkiezing aanwezig waren, kandidaten konden voorstellen en konden bemiddelen wanneer een verkiezingsprocedure dreigde te verzanden.

Ambachten en bestuursfuncties

De invloed van een ambacht in het stadsbestuur kan blijken uit het aantal personen van een ambacht dat in de magistraat doordrong. Ook het bekleden van functies als die van armenmeester, bouwmeester en Twaalfman geeft aanwijzingen ten aanzien van de invloed van

Tabel 5. Hasseltse ambachten in de bestuursfuncties (1525-1584).

	A r m e n m e e s t e r	B o u w m e e r	G o u v e r r e	G e z w o r e	B u r g e m e e r	T w a a l f m a n	T o t a a l
Smeden	5	6	27	13	8	6	65
Bakkers	2	2	21	7	–	6	38
Brouwers	1	1	19	9	4	4	38
Vleeshouwers	1	2	21	8	3	7	42
Kremers	9	13	29	15	9	7	82
Kleermakers	6	7	23	7	3	6	52
Lakenmakers	12	6	26	13	7	9	73
Vollers	–	–	14	5	–	2	21
Scheerders	9	4	18	8	5	5	49
Leerlooiers	4	1	10	6	4	5	30
Schoenmakers	–	–	22	7	–	4	33
Linnenwevers	4	3	24	9	3	6	49
Ambacht onbekend	5	3	9	4	5	–	26

een ambacht in het gehele stadsgebeuren. De schepenen werden door de prins-bisschop benoemd. Hun lidmaatschap van een bepaald ambacht is derhalve niet maatgevend voor de betekenis van dat ambacht in Hasselt. In bovenstaande tabel staat het aantal personen uit een ambacht in een bepaalde functie. Eenzelfde persoon kan in verschillende kolommen zijn opgenomen, omdat hij verschillende functies vervulde. Het totaal van 65 bij de smeden werd bijvoorbeeld vervuld door 34 personen.

De kremers en vervolgens de lakenmakers en de smeden hebben de overhand zowel in het totaaloverzicht als waar het de magistraat betreft. Deze ambachten leverden in verhouding veel functionarissen en hadden veel bestuurlijke invloed in de stad. De bakkers, de schoenmakers en de vollers hadden duidelijk minder bestuurlijke zeggenschap. Zij leverden zelfs geen enkele burgemeester.

Tabel 6. Functie jaren per ambacht in Hasselt (1525-1584).

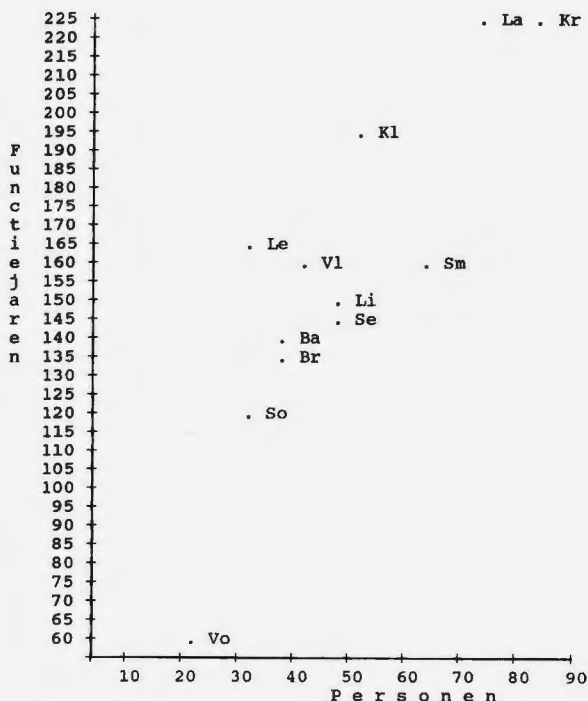
	A r m e n m e e s t e r	B o u w m e s t e r	G u v e r e r	G e z w o n e r	B u r g e m e s t e r	T w a a l f m a n	T o t a l
Smeden	7	8	61	25	19	42	162
Bakkers	2	2	59	8	—	68	139
Brouwers	2	2	52	12	4	61	133
Vleeshouwers	4	3	58	16	6	74	161
Kremers	17	17	58	31	20	81	224
Kleermakers	12	9	59	22	14	78	194
Lakenmakers	22	7	67	33	24	72	225
Vollers	—	—	44	8	—	9	61
Scheerders	19	4	55	21	14	33	146
Leerlooiers	13	2	43	14	9	84	165
Schoenmakers	—	—	59	9	—	50	118
Linnenwevers	5	4	60	13	4	64	150
Ambacht onbekend	7	3	10	5	6	—	31

Bepaalde functionarissen vervulden gedurende een groot aantal jaren een ambt (Tabel 6), zodat een ambacht toch meer invloed had dan in tabel 5 tot uiting komt.

In vergelijking met tabel 5 valt op dat de kleermakers eveneens een groot aandeel hadden in het stadsbestuur. Zij bleven met het aantal personen achter bij de smeden, maar met betrekking tot het aantal functie jaren overtroffen zij dat ambacht ruimschoots.

Indien de gegevens van beide tabellen in een overzicht bij elkaar worden gebracht, komt duidelijk naar voren welke ambachten veel invloed hadden.

Regel bij het lezen van dit schema is: hoe hoger en hoe verder naar rechts, des te invloedrijker in de stad. Er zijn aldus drie groepen te onderkennen. De lakenmakers, kremers en de kleermakers waren toonaangevend. In het stadsbestuur hadden de schoenmakers gerin-

Grafiek 3. Functiejaren en personen per ambacht te Hasselt (1525-1584). Vo = Vollers, So = Schoenmakers, Br = Brouwers, Ba = Bakkers, Se = Scheerders, Li = Linnenwevers, Vl = Vleeshouwers, Le = Leerlooiers, Sm = Smeden, Kl = Kleermakers, Kr = Kremers, La = Lakenmakers

ge macht, om van de vollers maar niet te spreken. De andere ambachten vormden dan een grote middengroep.

De tabellen 5 en 6 werpen weer een nieuw licht op het ambt van Twaalfman. M. Bussels stelde dat de benoeming plaatsvond per ambacht. Zo zou er dus elk moment van elk ambacht een persoon Twaalfman zijn geweest.⁸ Gezien de cijfers van bijvoorbeeld de vollers: twee Twaalfmannen die in totaal slechts negen functiejaren hebben gehad, is dat onmogelijk. De coöptatie leidde ertoe dat bepaalde ambachten meer Twaalfmannen konden leveren dan andere.

De namen van de Twaalfmannen zijn per ambacht bekend uit de protocollen van de Twaalfmannen.⁹ Bij het overlijden of terugtreden van een persoon werd een nieuwe Twaalfman aangesteld. Dit zou per ambacht moeten gebeuren. Bij de smeden bijvoorbeeld waren achtereenvolgens Twaalfman: Bartholomeus Blasen (1527-1539) Jan

Clercx (1539-1552) Aert Sionkeren (1552-1562) Anthonis Beerts (1562-1574) en Gielis Witten (1574-1587). Uit deze gegevens zou gemakkelijk opgemaakt kunnen worden dat al deze personen uit het smedenambacht afkomstig waren. Uit andere bronnen – lijsten van de magistraat en meesters van de ambachten – blijkt dat alléén Gielis Witten inderdaad uit het smedenambacht was. Clercx was uit het leerlooiersambacht, Blasen uit dat van de vleeshouwers en Sionkeren en Beerts waren lakenmakers. De plaatsen van de twaalf ambachten werden door de verschillende Twaalfmannen alleen nog in naam voor een bepaald ambacht ingenomen. Dat sommige rijke burgers tegen de privileges in lid waren van verschillende ambachten, doet aan deze constatering nauwelijks afbreuk, aangezien het fenomeen van dubbel lidmaatschap, voor zover kon worden nagegaan, slechts twee uitzonderingen betrof. Het is aldus heel goed mogelijk dat op een gegeven moment verschillende personen uit één ambacht Twaalfman waren, terwijl een ander ambacht niet vertegenwoordigd was.

De verschillende Hasseltse ambachten waren natuurlijk niet even groot. Het smedenambacht omvatte een zeer groot aantal beroepen en personen, terwijl in het bakkersambacht alleen bakkers georganiseerd waren. Het aantal functiejaren dat in de periode 1525-1584 door een ambacht werd bekleed, zegt alleen iets over de werkelijke getalsmatige macht van een ambacht in het stadsbestuur. In verhouding met de omvang kan een ambacht met veel leden toch weinig bestuurlijke macht hebben bezeten, omdat het slechts enkele functiejaren meer vervulde dan een ambacht met een gering aantal leden. Hoe deze verhoudingen lagen is nader te onderzoeken met behulp van de lijst van personen over de jaren 1565-1569 (Zie bijlage 2). Deze lijst telt 1083 personen waarvan 55 vrouwen en geestelijken, die in de regel niet bij een ambacht waren aangesloten. Van 636 van de resterende 1028 personen is het ambacht bekend. Gezien de beschikbare ambachtsboeken en ledenlijsten zullen de smeden, de bakkers, de kremers, de kleermakers, de lakenmakers en de linnenwevers nagenoeg allen bekend zijn. Bij de andere ambachten is dat niet steeds het geval.

Om de relatieve 'macht' van een ambacht te onderzoeken zijn in tabel 7 de aantallen van de personenlijst van 1565-1569 opgenomen.

Tabel 7. Relatieve bestuurlijke macht 'V' van de ambachten in Hasselt (1525-1584).

	Personen 1565-1569		Functie jaren 1525-1584		V % functie jaren % personen
	totaal	%	totaal	%	
Smeden	191	18,6	162	8,5	0,46
Bakkers	34	3,3	139	7,3	2,21
Brouwers	18	1,8	133	7,0	3,89
Vleeshouwers	17	1,7	161	8,4	4,94
Kremers	72	7,0	224	11,7	1,67
Kleermakers	102	9,9	194	10,2	1,03
Lakenmakers	63	6,1	225	11,8	1,93
Vollers	16	1,6	61	3,2	2,00
Scheerders	19	1,9	146	7,6	4,00
Leerlooiers	8	0,8	165	8,6	10,75
Schoenmakers	21	2,0	118	6,2	3,10
Linnenwevers	75	7,3	150	7,9	1,08
Onbekend	392	38,1	31	1,6	0,04
Totaal	1028	100,1	1909	100,0	1,00

In de tweede kolom volgen de procenten ten opzichte van de bevolking, daarbij uitgaand van het totaal van 1028 mannelijke gezinshoofden. Daarna staan per ambacht de functie jaren en ook weer de procenten ten opzichte van het totale aantal functie jaren. Door de procenten van de functie jaren te delen door het percentage van de bevolking krijgen wij de verhouding 'V'. Deze 'V' geeft een indicatie voor de relatieve politieke macht per ambacht. Hoe hoger de waarde 'V' des te groter was de relatieve politieke macht van het betreffende ambacht.

Een onzekere factor bij deze beoordeling is dat van bijna 40% van de burgers geen ambacht bekend is. Een verdere verdeling van de resterende personen lijkt mij evenwel té speculatief, temeer daar onbekend is hoe hoog de organisatiegraad was. Waarschijnlijk kon een deel van de arme burgers zich geen lidmaatschap van een ambacht veroorloven wegens de daaraan verbonden kosten. Een ambacht moest namelijk gekocht worden. Die onbemiddelde personen hadden diensengevolge geen enkele invloed op het stadsbestuur. Gezien het geringe aantal leerlooiers en – in veel mindere mate – brouwers, vleeshouwers, vollers, scheerders en schoenmakers en de daaruit

voortvloeiende hoge cijfers bij de relatieve politieke macht kan het vermoeden worden uitgesproken dat die ambachten inderdaad omvangrijker kunnen zijn geweest. Hun politieke macht was dan kleiner dan in de tabel staat aangegeven, maar bleef, met uitzondering van de vollers, ruim boven de politieke invloed van de grotere ambachten.

Overzien wij de resultaten in deze tabel, dan kunnen wij constateren dat drie ambachten met bijzonder veel leden, namelijk de smeden, de kleermakers en de linnenwevers, in verhouding een zeer geringe politieke macht hadden. De lakenmakers en de kremers hielden ook verhoudingsgewijs een redelijk aandeel in het stadsbestuur. De ambachten met een beperkt aantal leden hadden naar verhouding een grote politieke invloed. Deze situatie van een min of meer onder de ambachten verdeelde politieke invloed – zonder een buitensporige machtsconcentratie bij één of enkele ambachten – werd mede in de hand gewerkt doordat elk ambacht ieder jaar een gouverneur en elke zes jaar een gezworene kon kiezen. Via de ambachten garandeerde dit aan alle georganiseerde burgers van Hasselt een zekere mate van invloed in het stadsbestuur.

Tenslotte gaat onze aandacht uit naar de vraag hoe de invloed – de belangrijkheid – van een ambacht in het stadsbestuur in de periode 1525-1584 veranderde. Ten einde hierop zicht te krijgen, volgen twaalf grafieken, één per ambacht, met per jaar de vervulde functies. Ruim de helft van de personen van wie geen ambacht bekend is, vervulden hun functie in de periode 1577-1584.

Overzien wij de schommelingen in deze grafieken, dan kan de gehele periode globaal genomen in drie fasen verdeeld worden: 1525-1567, 1567-1577, 1577-1584. In de eerste periode tot 1567 komen in vergelijking met de tweede periode alleen kleinere fluctuaties voor ten aanzien van het aantal functie jaren van een ambacht. Daarna doen zich tot 1577 enkele opmerkelijke verschuivingen voor in de machtsconstellatie der verschillende ambachten. Na 1577 wordt de machtstoename van enkele ambachten teniet gedaan. De rebellie tegen de prins-bisschop (1567) en de herformulering van de privileges van Hasselt (1577) zullen aan die verschuivingen niet geheel vreemd zijn geweest. De mogelijkheid tot indeling van de gehele periode in drie fasen met breekpunten rond de twee genoemde jaren duidt daarop.

In de eerste fase hebben de bakkers en de linnenwevers weliswaar veel Twaalfmannen, maar het ontbreekt hun aan grote invloed in het stadsbestuur. De kleermakers en de leerlooiers hebben eveneens veel Twaalfmannen. Daarnaast zijn ze nog korte periodes met veel personen in de magistraat vertegenwoordigd. Onregelmatige invloed in het stadsbestuur valt waar te nemen bij de smeden, de kremers, de lakenmakers en de scheerders.

In de tweede fase daalt het aantal functies bij de smeden, de brouwers, de bakkers (na 1570), de vleeshouwers, de kleermakers en de scheerders. Bij de smeden treedt vervolgens een snel en gelijkmatig herstel op. De andere ambachten moeten daar enkele jaren langer op wachten, terwijl bij de scheerders eigenlijk van een echt herstel geen sprake is. De vollers en de schoenmakers komen enkele jaren zelfs helemaal niet voor in de magistraat. De vollers kennen na 1572 een kort herstel tot 1581. De schoenmakers komen na 1576 weer helemaal tot hun oude aanzien. De kremers en lakenmakers vertonen in de twee laatste fasen een gelijke ontwikkeling: na een sterke stijging van hun invloed vanaf 1567, treedt in de derde fase een sterke daling op van hun invloed in het stadsbestuur. Hun plaats wordt dan ingenomen door de bakkers, de kleermakers, de schoenmakers, de linnenwevers en – in geringe mate – door de vleeshouwers. De verzorgende beroepen met een lokale marktfunctie namen in deze fase de rol over van de lakenmakers en de kremers. Vooral de lakenmakers hadden in de periode 1567-1577 tegen de economische ontwikkeling in – hun ambacht bewoog in neergaande lijn – meer invloed in de magistraat kunnen verwerven. Na 1577 werd dit rechtgezet.

Families in de magistraat

Bij het onderzoek naar het aandeel van families in het bestuur van de stad werd ik geconfronteerd met een gebrek aan genealogische gegevens, zodat ik ervan uit moest gaan dat alle personen met dezelfde achternaam tot één familie behoren. Nadrukkelijk zij erop gewezen dat sommige familienamen in de periode 1525-1584 zijn veranderd en dat personen een andere achternaam dan die van hun vader kunnen hebben aangenomen. Bovendien is het mogelijk dat tussen mensen met dezelfde achternaam geen directe verwantschap bestond. Indien die tamelijk gebrekkige definitie van 'familie' toch nog acceptabel is,

Tabel 8. Leden van Hasseltse magistraatsfamilies en hun ambacht (1525-1584).

	E e l s r a c k v a n	G i e k e n s	G r e v e n	H i l s t v a n	M i l l e n a n	S q u a d e n	T o t a l
Smeden	1		1	3			5
Bakkers	2					1	3
Brouwers	2		2	1		3	8
Vleeshouwers		5				1	6
Kremers	6	1	1	3	2	1	14
Kleermakers			2	2	3	1	8
Lakenmakers	3	6		1	5	1	16
Vollers							
Scheerders	1				1		2
Leerlooiers			2				2
Schoenmakers							
Linnenwevers			1	1	1		3
Onbekend			1			1	2
Totaal	15	12	10	11	12	9	

dan hadden in de periode 1525-1584 zes Hasseltse families meer dan acht personen in bestuurlijke functies. Zij vervulden meer dan vijftig functie jaren. Hoe die invloed per familie verdeeld was over de verschillende ambachten, de verschillende functies of de verschillende jaren wordt hierna onderzocht. Daarmee kan aan het licht komen of enkele families het stadsbestuur beheersten. Uit bovenstaande tabel blijkt in welke ambachten de verschillende personen actief waren.

Bij enkele families zijn duidelijke zwaartepunten op te merken, wanneer gelet wordt op het ambacht. De Van Eelsracks hebben zes personen bij de kremers, de Gielkens' vijf bij de vleeshouwers en zes bij de lakenmakers. Van dat laatste ambacht waren tevens vijf leden van de familie Van Millen lid. Vanuit de verschillende ambachten be-

Tabel 9. Leden van Hasseltse magistraatsfamilies en hun functie jaren (1525-1584).

	M	F u n c t i e s t e r d	A r m e m e s t e r	B o w m e r	G o u v e n r	G e w e n e	B u r g e r s t e n	T w a l f m a n n	T o t a l
Eelsrack v	3	5	4	2	15	8	3	17	57
Gielkens	10	8		4	18	7	2	27	76
Greven	8		6	2	6	6	5	43	76
Hilst v	8		5	8	17	17	13	15	83
Millen v	18	3	5	5	33	13	9	36	122
Squaden	2	1	10	4	26	5	2	39	89

keken ontbreken vertegenwoordigers bij de weinig invloedrijke schoenmakers en vollers. De te onderscheiden families zijn het best vertegenwoordigd bij de belangrijke kremers en lakenmakers.

In bovenstaande tabel zijn per familie de functie jaren in de magistraat én als meester in een ambacht of als functionaris voor de stad opgenomen.

Ten opzichte van het totale aantal functie jaren in dit onderzoek – magistraat, Twaalfmannen, meesters en functionarissen –, namelijk ongeveer 2750, is de machtsconcentratie bij deze families niet buitensporig groot. De familie Van Millen met 122 functie jaren neemt bijna 4,5% in van het totaal aantal functie jaren. De andere families komen tot twee à drie procent van het geheel. In enkele gevallen wordt dat percentage zelfs gehaald door individuele personen, zoals in de volgende paragraaf zal blijken. De zes families met in totaal 69 personen beslaan slechts 13% van het totaal aantal opgespoorde personen, en 18% van het totaal aan functie jaren. Van een echte monopolisering van de macht bij een of enkele families is dan ook geen sprake.

De lijst van personen voor de periode 1565-1569 (Zie bijlage 2)

Tabel 10. Grote families en hun functiejaren in verhouding (V) tot hun aandeel in de Hasseltse bevolking (1525-1584).

	Personen		Functiejaren		V
	Totaal	%	Totaal	%	% functiejaren % personen
Bamps	13	1,20	12	0,44	0,37
Beckers	8	0,74	12	0,44	0,59
Beverst v	9	0,83	40	1,45	1,75
Bormans	6	0,55	47	1,71	3,11
Brants	7	0,65	17	0,62	0,95
Duyfkens	8	0,74	24	0,87	1,18
Eelsrack v	11	1,02	57	2,07	2,03
Gielis	10	0,92	41	1,49	1,62
Gielkens	9	0,83	76	2,76	3,33
Goetbloets	6	0,55	31	1,13	2,05
Greven	12	1,11	76	2,76	2,49
Grommen	6	0,55	40	1,45	2,64
Hansen	6	0,55	0	0,00	0,00
Hauben	10	0,92	4	0,15	0,16
Hilst v	12	1,11	83	3,02	2,72
Joupen	8	0,74	43	1,56	2,11
Kemels	8	0,74	35	1,27	1,72
Lantmeters	8	0,74	45	1,64	2,22
Millen v	11	1,02	122	4,44	4,35
Rouben	6	0,55	0	0,00	0,00
Squaden	10	0,92	89	3,24	3,52
Vuskens	7	0,65	39	1,42	2,18
Hasselt	1083	100	2750	100	1

stelt ons in staat de omvang van de zes families te relateren aan de totale grootte van de Hasseltse bevolking. 1083 personen staan dan bekend als aangeslagenen in de belastingen of anderszins. De zes grote families zijn in de jaren 1565-1569 elk met negen à dertien personen vertegenwoordigd. In tabel 10 staan de 22 grotere families die met meer dan vijf gezinshoofden met dezelfde familienaam bekend staan. Van elke familie wordt het aantal personen in 1565-1569 gegeven (absoluut en in procenten) en het aantal functiejaren in de periode 1525-1584 (absoluut en in procenten). Door deze percentages te delen 'V' blijkt welke familie, in verhouding met het aandeel in de bevolking, veel en welke weinig invloed had.

Aangezien 16 van de 22 families een waarde boven 1,00 halen is de conclusie gewettigd dat het bij verkiezingen voordelig was tot een

grote familie te behoren. Vier families bekleedden bijna geen bestuursfuncties. Alle vier: Bamps, Hansen, Hauben en Rouben waren vooral buiten de stadsmuren woonachtig. De buitenburgers traden in geringere mate toe tot de ambachten dan de burgers binnen de stadsmuren. Bijgevolg hadden ze minder invloed in het stadsbestuur. Dat de mensen van het buitengebied van Hasselt sterk ondervertegenwoordigd waren, verklaart bovendien gedeeltelijk de hoge waarden voor de families van binnen de stadsmuren. Duidelijk komt aan het licht dat er grote verschillen bestonden tussen de afzonderlijke grote families. De families Bormans, Gielkens, Van Millen en Squaden hadden in verhouding veel invloed.

De veranderende rol van de verschillende families in de loop van de periode 1525-1584 wordt duidelijk, als per jaar wordt onderzocht welke functies door een familie bekleed werden. De weergave van dit onderzoek geschiedt zoals dat per ambacht werd gedaan.

Volgens deze gegevens blijkt voor de familie Squaden reeds omstreeks 1560 aan een periode van invloed in het stadsbestuur een einde te komen. Het herstel treedt voor de Squadens pas op in 1577. De familie Greven blijft over de gehele periode overheidspersonen leveren. De vier andere families kennen een duidelijke inzinking van hun macht na 1566. De familie Van Hilst herwint haar oude bestuurlijke invloed niet meer. De Van Eelsracks, de Gielkens en de Van Millens kennen wel enig herstel. Machtsverhoudingen of machtverschuivingen tussen de ambachten – voor zover daarvan hierboven sprake was – zijn bij deze (familie)ontwikkelingen niet aantoonbaar. De toe- of afname van de invloed van een ambacht op het stadsbestuur lijkt evenmin gevolgen te hebben gehad voor de bestuurlijke macht van een familie. Eerder hebben zaken als toevallige speciale bestuurlijke bekwaamheid of ambities van een of enkele personen uit één familie een rol gespeeld.

Personen in bestuur en rechtspraak

Dat niet speciaal een familieband nodig was om tot een bestuurlijke of rechterlijke taak geroepen te worden, valt op te maken als de gegevens van personen die meer dan 25 functiejaren vervulden, op rij worden gezet. In totaal zestien Hasselaren voldoen aan die voorwaarde. Slechts drie van hen kwamen uit de zes bovenbesproken fa-

Tabel 11. Hasseltse bestuurders en hun functiejaren (1525-1584).

	M	F	A	B	G	G	B	T	S	T
	e	u	r	o	o	e	u	w	c	o
	s	n	m	w	u	w	r	a	e	t
	t	c	n	v	e	e	m	l	p	a
	e	t	e	e	e	e	e	e	e	a
	r	d	r	r	r	e	r	n	n	l
Bormans G				1	3	6	6	13	9	38
Cauwelille D				1	3	5	4	30	20	63
Croel J						4	4		21	29
Greven H			2	2	2	2	1	24		33
Grommen T	11	1			3	6	5	10		36
Herck v J			2	2	5	4	4	9		26
Hilst v J	1		1	3	4	8	5	10		31
Hoelen J					3	2	2	16	6	29
Honinx L								26		26
Horion v W									28	28
Loerendorps H		25			4			16		45
Millen v R	4		2	1	9	7	5	33		61
Viltre d N								6	31	37
Wendelen G			5		12	4	2	31		54
Wezemaels J	6				9	1		18		34
Zieghers J	2	11			6	2	1	32		54

door de prins-bisschop en was daardoor niet medebepalend voor de rol van een ambacht, terwijl ze wel het aanzien van een persoon vergrootte.

Deze gegevens ondersteunen ondubbelzinnig de conclusies die getrokken werden bij het 'eerste-lijn-onderzoek'. Het was niet nodig achtereenvolgens alle functies te doorlopen ten einde het hoogste ambt te bereiken. Jan Croel werd zonder meer burgemeester en Lambert Honinx werd zonder aanloop Twaalfman. Zoals in de paragraaf „Families in de magistratuur” reeds is opgemerkt, kan één persoon bijzonder grote verdiensten voor de stad hebben. Dionisius van Cauwelille, Renier van Millen, Goert Wendelen en Jan Zieghers vervulden in eigen persoon ongeveer evenveel functiejaren als de familie Van Eelsrack. De bestuurlijke bekwaamheid van de verschillende

personen is derhalve van groot belang geweest bij het verwerven van bestuurs- of schepenplaatsen. Het behoren tot een familie speelde waarschijnlijk een geringere rol dan de resultaten van tabel 10 deden vermoeden.

Evaluatie

Overzien wij dit hoofdstuk, dan mag geconcludeerd worden dat de kremers en de lakenmakers de invloedrijkste ambachten waren, terwijl de vollers en de schoenmakers slechts geringe politieke macht hadden in Hasselt. In verhouding tot het ledental van de kleinere ambachten – bakkers, brouwers, vleeshouwers, scheerders en leerlooiers – was hun invloed op het stadsbestuur redelijk groot. Bij de ambachten en soms ook bij de grotere families die leden in de magistratuur hadden, vallen bij 1567 en 1577 duidelijke cesuren waar te nemen waar het hun invloed in de stad betreft. Alleen de familie Van Millen kan een magistraatsfamilie genoemd worden, gezien de nagenoeg voortdurende invloed in het stadsbestuur in de bestudeerde periode 1525-1584. Het aantal verschillende personen dat ooit eens in bestuurlijke functies gekozen werd, was groot. Van de 1028 mannelijke personen die bekend zijn in de jaren 1565-1569 werden er 50 armenmeester of bouwmeester, 40 personen werden schepen of Twaalfman en 143 personen drongen door in de magistratuur. In totaal betreft het hier 159 personen, 15,5 % van de mannelijke bevolking. Dit hoge percentage werd vooral veroorzaakt door de wijze van verkiezing van de magistratuur, waardoor zowel naar ambachten of naar families geen extreem grote concentraties van bestuurlijke functies ontstonden.

Wanneer wij deze resultaten afzetten tegen de beschikbare gegevens van andere steden in de Nederlanden, dan valt het in verhouding 'democratische' bestuur eveneens op, waarmee gezegd wil zijn dat in Hasselt het kiessysteem aan relatief veel mensen de mogelijkheid bood in het bestuur te participeren. Om dit te illustreren volgen een lijst van het aantal functiejaren per bestuurder in een aantal steden, een overzicht van de frequentie van ambten per carrière alsmede een lijst van plaatsen met het daar aangetroffen aantal families, die tot de magistratuur wisten door te dringen. Het zijn gegevens uit verschillende periodes in de vijftiende en zestiende eeuw.

Uit tabel 13 blijkt dat in Hasselt het aantal personen met een gering

Tabel 12. Gemiddeld aantal functiejaren per carrière in verschillende steden in de Nederlanden (15e-16e eeuw).

Stad	Gemiddelde aantal functiejaren per carrière. ¹⁰
Gent	3,3
Hasselt	4,1
Dordrecht	5,0
Amersfoort	12,9
Rotterdam	14,0
Zierikzee	15,9
Amsterdam	16,9
Zutphen	17,6

Tabel 13. Personen met een bepaald aantal functiejaren als percentage van het totaal aantal magistraten (Hasselt, Dordrecht en Rotterdam; 15e-16e eeuw).

Aantal functie- jaren	Hasselt		Dordrecht		Rotterdam	
	Personen	%	Personen	%	Personen	% ¹¹
1	41	28,7	160	27,4	97	27,2
2	26	18,2	97	16,6	50	14,0
3- 5	42	29,4	137	23,5	88	24,7
6-10	21	14,7	114	19,5	60	16,9
11-20	12	8,4	66	11,3	43	12,1
>20	1	0,7	10	1,7	18	5,1
Totaal	143	100,1	584	100,0	356	100,0

aantal aanstellingen een groter aandeel heeft aan het totaal aantal der magistraten dan in Dordrecht en Rotterdam. De cijfers van tabel 12 deden een dergelijk resultaat reeds verwachten, aangezien voor de twee Hollandse steden een groter aantal functiejaren per stadsbestuurder werd berekend.

In de jaren 1565-1569 waren er in Hasselt 1028 mannelijke gezinshoofden. Zij maakten deel uit van 581 families. Van deze families drongen er 98 door in de magistratuur. Voor andere steden in de Nederlanden is het totaal aantal families niet bekend, wel echter het aantal inwoners en het aantal magistraatsfamilies. Derhalve is in tabel 14 voor een aantal steden de verhouding gegeven tussen het aantal fami-

Tabel 14. Verhouding tussen het aantal magistraatsfamilies, het inwonertal en de lengte van de bestudeerde periode in een aantal steden in de Nederlanden (15e-16e eeuw).

Stad	Families in de magistraat	Inwoners	Lengte onderzochte periode	Verhouding Fam/Inw/Lengte
Hasselt	169	4600	60	0,0006123
Kortrijk	81	5300	25	0,0006113
Ninove	31	1700	50	0,0003647
Dordrecht	287	10000	150	0,0001913
Brussel	143	30000	25	0,0001906
Gent	223	56000	25	0,0001592
Leuven	59	15000	25	0,0001573

lies dat in de magistraat doordrong, het inwonertal en de periode waarover het onderzoek naar de magistraat zich uitstreckte. Daarbij geeft een hoge uitkomst een indicatie voor een grotere kans door te dringen tot de magistraat. De inwonertallen passen bij de periodes, waarover het aantal magistraatsfamilies bekend is. Dat de bestudeerde periodes van de verschillende steden verspreid liggen over de vijftiende en zestiende eeuw, vormt een factor die de vergelijking minder secuur maakt.¹²

Hasselt schaart zich aldus duidelijk onder de steden met een voor de vijftiende en zestiende eeuw uitgesproken 'democratisch' karakter. De stad past daardoor zeer goed bij de andere Luikse steden, waar het patriciaat nagenoeg uit de magistraat was verdrongen en de ambachten een zeer belangrijke rol speelden in het stadsbestuur.¹³ In tabel 12 staat Hasselt op de tweede plaats en in tabel 14 zelfs op de eerste, hetgeen de naar verhouding grote volksinvloed op het stadsbestuur onderstreept. Bij de laatste tabel valt op dat in kleine steden in verhouding meer families betrokken waren bij het stadsbestuur dan in grote steden. Een grotere proletarisering in de bevolkingsrijke steden kan daarbij een rol hebben gespeeld. Belangrijker was evenwel de manier waarop de leden van het stadsbestuur werden gekozen. In de Luikse steden bestond wat dit betreft een grote invloed van de ambachten. Tevens speelde mee dat de magistraat in de kleine steden omvangrijk was in verhouding met het inwonertal.

Noten

- 1 Decavele, Historiografie, 24-27; Van der Wee, Economie als factor, 25-31; Van der Wee, Réforme protestante, 312-314.
- 2 Heyse, Administration; Bamps Geraets, Liste bourgemestres; Grauwels, Hasseltse schepenen.
- 3 RH, Hasselt Armentafel, 3, 193-214, 230-235.
- 4 RH, OAH, 63; RH, HA, Bakkers 19.
- 5 RH, HA, Smeden 6, 8, 9; Kleermakers 44; Lakenmakers 47; Schoenmakers 63; Linnenwevers 71.
- 6 RH, HA, Smeden, 1; Kremers, 37; Kleermakers, 44; Lakenmakers, 47; Vollers, 53; Linnenwevers, 71; RH, OAH, 89, 1106, 1108.
- 7 Bussels, Twaalfmannen, 226.
- 8 Bussels, Twaalfmannen, 226-227.
- 9 RH, HA, 3.
- 10 Blockmans, Mobiliteit, 240, 259-260.
- 11 Blockmans, Mobiliteit, 241.
- 12 Van Uytven, Plutokratie, 382, 386, 402-403; Pauwelijn, Gegoede burgerij Kortrijk, 165. Blockmans, Mobiliteit, 247.
- 13 Van Uytven, Plutokratie, 373-376.

VII Sociale stratificatie 1482-1629

Bronnen

Het vraagstuk van de maatschappelijke positie van personen in de zestiende eeuw wordt, bij gebrek aan bronnen, veelal beperkt geïnterpreteerd. In de gunstigste gevallen wordt aandacht besteed aan twee hoofdonderwerpen: gegoedheid en werkzaamheden. Onder maatschappelijke positie moet echter ook de sociale status begrepen worden. De afkomst uit een magistratenfamilie, het vervullen van ambten in de stad of in een gilde en het lidmaatschap van bepaalde godsdienstige, culturele of militaire verenigingen, zoals een broederschap, een rederijkerskamer of een schutterij, zijn bij het bepalen van het aanzien van een persoon van groot gewicht.

Het onderzoek naar de maatschappelijke achtergronden van burgers in de negentiende eeuw heeft een hogere vlucht genomen. Dit houdt verband met de vraag naar de gevolgen van de Industriële Revolutie voor de maatschappij. Voor de negentiende eeuw is daarbij trouwens een rijkdom aan seriële bronnen beschikbaar, die onontbeerlijk is voor zo'n onderzoek. Vooral onderzoekers van de sociale geschiedenis van de negentiende eeuw hebben gepoogd klassen, lagen en groepen nader te definiëren. Maar zij slaagden er niet in andere 'concurrerende' wetenschappers van de juistheid van de indeling te overtuigen. Zo werd naar voren gebracht dat zij bepaalde aspecten zouden hebben verwaarloosd, dat het beeld te statisch zou zijn, dat aan bronnen te argeloos geloof zou zijn gehecht.¹

Voor het onderzoek naar de maatschappelijke positie van de Hasselaren in de zestiende eeuw voldoet geen van die voor de negentiende eeuw ontwikkelde modellen. Hasselt kende in de zestiende eeuw geen klassen zoals die in de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwamen. De Middeleeuwse maatschappij met een globale indeling in vier geledingen: geestelijkheid, adel, burgerij en plattelandsbevolking, had nog haar volle geldigheid. In de steden hadden de gilden nog een grote, zij het tanende, macht. J. Elliot merkte dienaangaande op: „Het is niet te verwachten dat een maatschappij die verdeeld

is in gilden, die weer onderverdeeld zijn in rangen en verticaal verbonden door sterke familiebanden en hiërarchische verhoudingen, zich op dezelfde wijze gedraagt als een maatschappij die verdeeld is in klassen.”²

Voor de sociale geleding van de Hasseltse bevolking in de zestiende eeuw zal aangesloten worden bij de maatschappelijke verhoudingen zoals die voor de tijdgenoten golden. Op basis van functies, rechten en aanzien is een eerste onderscheid naar vier standen de meest voor de hand liggende. Gezien de situatie in Hasselt, mede gelet op de plichten die de mensen hadden ten aanzien van de belastingbijdrage in de stadskas, mag hieruit geen geheel gefixeerde vierdeling verondersteld worden. Adellijken en geestelijken – regulier en seculier – die in de stad woonden, droegen een deel van de onkosten die door de stad werden gemaakt. In dat opzicht waren ook zij burgers. Agrariërs die binnen de stadsmuren woonden, en zij die in feite buiten de stad, maar binnen het Loonse rechtsgebied van Hasselt woonachtig waren, droegen als burgers eveneens bij in de uitgaven.

De heffing van de belasting over de bevolking van Hasselt verliep volgens een quotisatiesysteem naar financiële draagkracht waarbij, ongeacht de stand, gelet werd op het vermogen en het inkomen van de betreffende personen. Door de zeer fijne verdeling van de quotisatie, in 1565 variërend van vrijstelling tot de betaling van vijftien gulden, kunnen wij de bevolking nauwkeurig, naar de mate van welstand indelen.

Naast deze indelingen in standen en op basis van belastinggroepen kunnen vijf gradaties in sociaal aanzien worden onderscheiden. De laagste groep wordt gevormd door de arme burgers die financieel zo weinig armslag hadden dat ze niet in staat waren het lidmaatschap van een ambacht te kopen. In tegenstelling tot de hiernavolgende groepen ontbrak het hen geheel aan invloed op de samenstelling van het stedelijke bestuur. De burgers die wel lid waren van een ambacht doch daarin geen functie vervulden, vormen de volgende groep. Burgers die met de meestertitel werden aangeduid vormen groep drie. De vierde groep bestaat uit de meesters die de ambachten bestuurden. Hierbij zij opgemerkt dat het aanzien van de ambachten onderling nogal verschilde. Via de ambachten bepaalden deze drie groepen grotendeels de samenstelling van de magistratuur. De vijfde groep omvat de leden van het stadsbestuur, de Twaalfmannen en de schepe-

nen. Ook hierbinnen bestonden weer statusverschillen.

J. de Belder heeft historici verweten dat zij het omvangrijke werk, dat met een onderzoek naar de maatschappelijke positie van alle personen in een gemeenschap gepaard gaat, uit de weg zouden gaan. Naar zijn mening zijn er voldoende gegevens aanwezig om geboorte, huwelijk, gezin, opleiding, beroep, sociaal aanzien en onderlinge relaties van de verschillende personen te onderzoeken. Hij noemt voor de negentiende eeuw het kadaster en bevolkingsregisters als vindplaatsen van de nodige bronnen.³ De door hem voor nader onderzoek aangewezen bronnen ontbreken echter voor de zestiende eeuw. Derhalve zal het onderzoek, zoals ook D.J. Roorda dat aanduidt,⁴ bij gebrek aan notariële archieven, uniforme overdrachtsbeschrijvingen van onroerend goed (gichten), doop- en trouwregisters, voor Hasselt drastisch beperkt moeten blijven. Desondanks is het mogelijk verschillende aspecten die voor de maatschappelijke positie van belang waren, in dit onderzoek te betrekken.⁵

Financieel

De financieel-economische situatie van de burgers van Hasselt is, in vergelijking met andere steden in de Nederlanden, goed bekend door de zes eerder besproken quotisatielijsten, die de periode 1482-1629 bestrijken.⁶ De heffingen werden opgelegd na een schatting van het inkomen en vermogen door de 'belastingzetter' en de aangeslagene zelf. Voor een aantal steden in het Duitse Rijk staat vast dat deze manier een gebruikelijke procedure was om tot een hoofdelijke omslag van de belasting te komen.⁷ Het belastingpercentage per quotisatie is voor Hasselt onbekend. Evenmin is bekend of er met een variërende belasting per vermogens- of inkomstengroep werd gewerkt. Dit manco is bepaald niet uitzonderlijk omdat, evenals elders, nauwelijks iets op schrift is vastgelegd over de besluitvorming die leidde tot de belasting.⁸ Het belastingtarief in Hasselt werd in feite zo hoog gesteld dat ongeveer de uiteindelijk vereiste som bijeen werd gebracht. De belastinggrondslag voor Hasselt verschilde van die van steden waar heffingen over het vermogen, over de geschatte huurwaarde van de huizen, over het aantal ramen in een huis,⁹ et cetera gebruikelijk waren.

De zes genoemde quotisatielijsten voor Hasselt zijn vrijwel gelijk

van opzet, zodat ze onderling zeer goed te vergelijken zijn.¹⁰ In de lijsten zijn de gegevens volgens een vast schema gerangschikt. Eerst staan voor de stad per straat de burgers en vervolgens worden per buurtschap de buitenburgers genoemd. Aldus is het mogelijk eventuele verschuivingen op financieel gebied in de stad, per straat of familie waar te nemen. De lijst van 1575 vermeldt alleen personen en bedragen. Voor 1629 ontbreken de personen van buiten Hasselt. Enkele straatnamen veranderden in de loop van de periode 1482-1629. Zij werden in overeenstemming gebracht met de gegevens van 1565-1569 aangezien naar die jaren onze grootste aandacht uitgaat. Omdat in enkele lijsten bepaalde combinaties van straten genoemd worden, was het nodig enkele straten samen te voegen.¹¹ In de lijsten van 1482, 1520 en 1575 worden de burgers die vanwege hun geringe vermogen of inkomsten geen quote kregen opgelegd, niet genoemd. Voor de drie andere jaren: 1565, 1569 en 1629, zijn de van belasting vrijgestelde personen wel bekend. De aantallen burgers met belastingonthefving in 1482, 1520 en 1575 werden berekend¹² en, naar rato met het aantal vrijgestelden van belasting per straat in de lijsten van 1565, 1569 en 1629, toegevoegd aan de verschillende straten. Een vertekening van de aantallen bewoners van een straat kon zo tot een minimum worden gereduceerd.

Beroep en status

Voor de jaren 1565-1569 is van ruim 60% van de Hasselaren het ambacht bekend. Dit betekent niet dat van hen ook het werkelijke beroep vaststaat, want in de meeste ambachten waren verschillende beroepen verenigd. Het aanzien van de verschillende ambachten verschilde en ook hadden personen binnen zo'n organisatie weer verschillende status, door hun inkomsten, bedrijfsomvang of functie daarin. De belangrijke personen in een ambacht, onder wie de bestuurders, werden in de bronnen met „meester” aangeduid, hetgeen ons de mogelijkheid biedt een verder onderscheid te maken binnen een ambacht.

In hoofdstuk VI over de bestuurlijke elite is er reeds op gewezen dat naar verhouding veel personen in de magistraat konden doordringen door het kiesstelsel dat in Hasselt gold. Naast het stadsbestuur waren belangrijke ambten te vervullen als armenmeester,

bouwmeester en Twaalfman. Dat hierbij ook weer statusverschillen bestonden, is duidelijk.

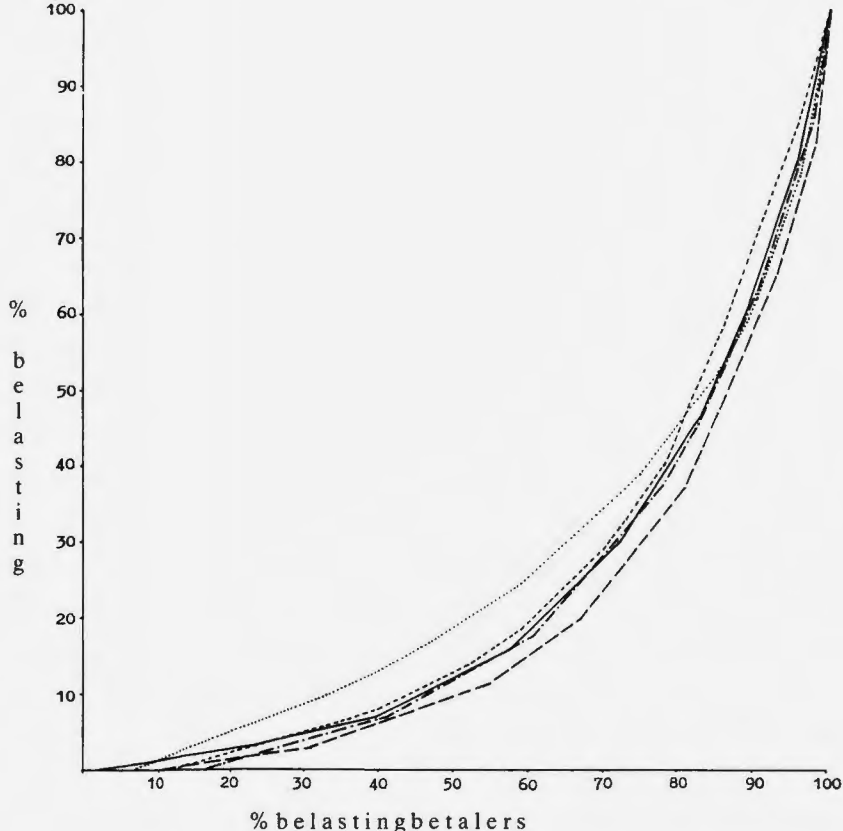
Behalve de ambachten en het stadsbestuur waren er nog minstens vier organisaties waaruit een zeker aanzien zou kunnen worden afgeleid. Hasselt kende namelijk drie schutterijen, die zowel een defensieve als sociale functie hadden: de Handboogschutterij, de Kloveniers en de Jonggezellen. De Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw was op de eerste plaats religieus van aard, maar had tevens een sociale betekenis.

De namen van de personen in de verschillende ambachten, de magistraat, de belangrijke stadsfuncties en de vier verschillende verenigingen werden met behulp van ledenlijsten achterhaald.¹³ Het onderzoek concentreerde zich daarbij, gezien het hoofdonderwerp – de beeldenstorm – op de jaren 1565-1569, zodat een belangrijk deel van het onderzoek naar de sociale stratificatie tot 1569 loopt.

De massa armer, de aanzienlijken rijker

Bij de zes quotisaties werden door de burgers van Hasselt de volgende bedragen opgebracht: 1482, 884 gezinnen f 966,15; 1520, 741 gezinnen f 731,60; 1565, 1040 gezinnen f 1954,40; 1569, 1026 gezinnen f 1493,75; 1575, 933 gezinnen f 1342,45 en 1629, 953 gezinnen f 2795,75. Aangezien in andere studies over de verhoudingen tussen arm en rijk alleen gegevens van de steden, en bij uitzondering van plattelandsgebieden behandeld zijn, is het, om een goede vergelijking mogelijk te maken, noodzakelijk de gegevens voor Hasselt uit te splitsen in belastingen opgebracht door de burgers binnen de stadsmuren en belastingen geïnd bij de buitenburgers.

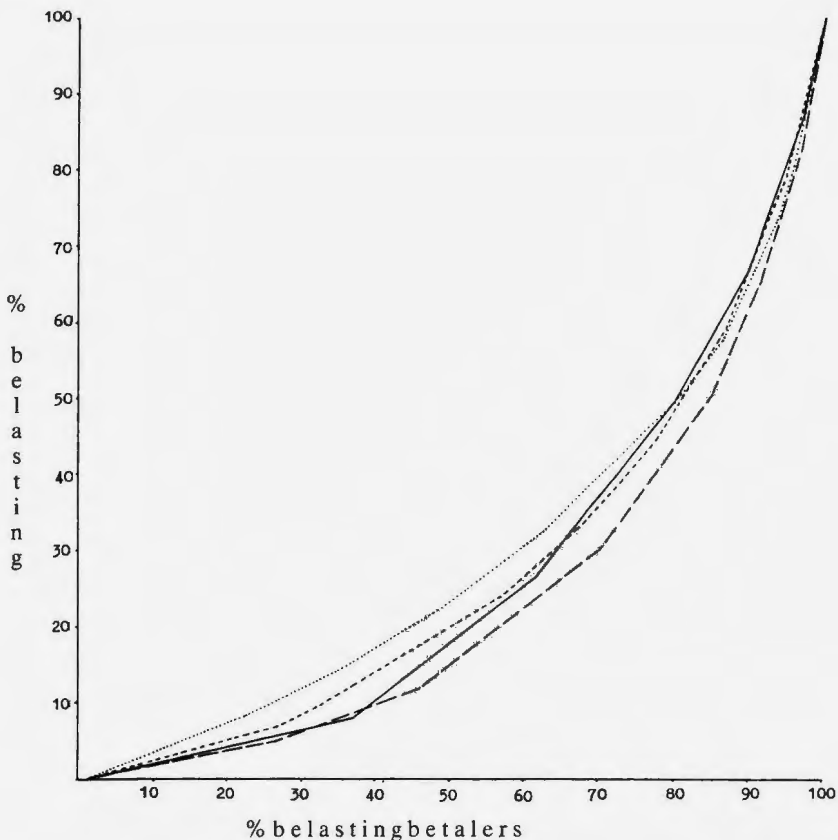
De belastinggegevens zijn verwerkt tot een aantal Lorenz-curven (Grafiek 6 en 7), waarin aangegeven wordt welk deel van de bevolking een bepaald percentage van de totale belastingsom opbracht. Bij deze cumulatieve voorstelling van de belastingverdeling wordt zowel het aantal gezinshoofden (horizontale x-as) als de totale belasting (verticale y-as) op honderd procent gesteld. Zo ontstaat een grafiek, waaruit bijvoorbeeld is af te lezen dat 30% van de bevolking – het armste deel – slechts 10% van de belasting opbracht, en dat 5% van de bevolking – de groep meest vermogenden – 25% van de totale belasting betaalde. Voor dergelijke grafieken geldt: hoe holler de

Grafiek 6. Lorenz-curve als verdelingsindices van het belastingkapitaal voor Hasselt binnen de muren: = 1482, ---- = 1520, — = 1565, — — = 1575, - . - = 1629.

curve is en hoe meer ze afwijkt van de rechte diagonaal, des te groter zijn de verschillen tussen arm en rijk. Bij een diepe curve brengt namelijk slechts een klein deel van de bevolking een groot bedrag aan belasting op, terwijl een zeer groot deel van de bevolking nauwelijks een bijdrage levert. Uit de verdeling van de geïnde belastinggelden kan aldus de bevolkingsopbouw op financieel-economisch gebied worden benaderd.

De Lorenz-curve van de belasting- of welstandsverdeling op een bepaald moment in een stad leent zich vanwege de standaardisatie goed ter vergelijking met curve van andere tijdstippen of andere gemeenschappen. De verschillen in belastingheffing of in tarief zijn door deze presentatie van de belastingontvangsten namelijk geëlimi-

Grafiek 7. Lorenz-curve als verdelingsindices van het belastingkapitaal voor de buitengebieden van Hasselt: = 1482, ---- = 1520, — = 1565, — — = 1575.

neerd. Aan de mogelijkheid dat de tarieven voor de verschillende vermogensgroepen in een stad konden variëren, wordt door weergave met behulp van een Lorenz-curve geen aandacht besteed. Deze factor van 'onvergelijkbaarheid' is bij gebrek aan gegevens niet uit te schakelen. Maar hij mag er niet van weerhouden – met inachtnahme van de bovengenoemde reserve – de schaarse belastinggegevens uit de veertiende tot zestiende eeuw voor afzonderlijke steden met elkaar te vergelijken om aldus enig idee in waarschijnlijke inkomens- en vermogensverhoudingen te verkrijgen.¹⁴

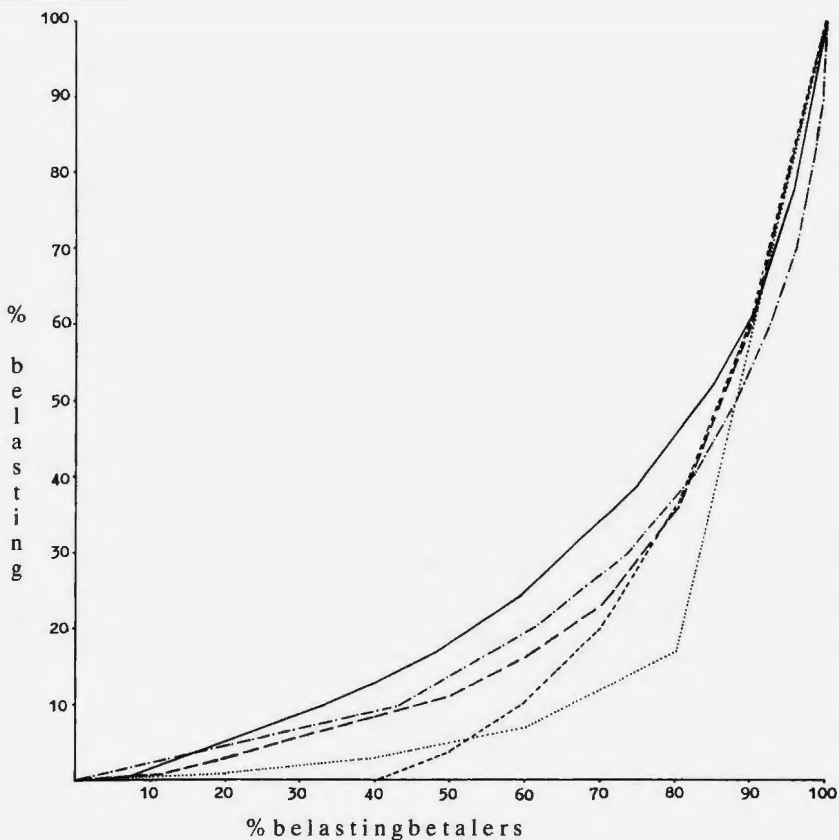
In elk onderzocht jaar waren de verschillen tussen arm en rijk in de stad Hasselt groter dan die in de buitenijen. Bezien wij de ontwikkeling voor Hasselt binnen de stadsmuren, dan valt op dat vanaf 1482

tot 1575 de grafieken holler worden. De discrepantie tussen arm en rijk nam in die periode gestaag toe, althans als de tarieven dezelfde bleven. In de laatste periode, die van 1575 tot 1629, bleef een grote groep zeer arm, maar het vermogen van de middengroep groeide. Op het platteland van Hasselt nam het verschil tussen arm en rijk in de periode 1482-1575 eveneens toe.

Ter vergelijking met de Hasseltse buitenijen staan voor de Zuidelijke Nederlanden de gegevens van het Dudzele-ambacht bij Brugge ter beschikking,¹⁵ voor de Noordelijke Nederlanden enkele Gelderse plattelandsgebieden: Sevenum (1469), het scholtambt Barneveldt (1470) en de Waaldorpjes Echteld, IJzendoorn en Ochten (1470).¹⁶ Aan het einde van de vijftiende eeuw was het verschil tussen arm en rijk in de Hasseltse buitenijen minder groot dan in die andere plattelandsgebieden.

Mogelijk is een groot of groeiend verschil tussen arm en rijk een verklaringfactor voor de beeldenstorm in 1567. Vergelijken wij Hasselt met een aantal andere steden, waarvan voor de laatste helft van de vijftiende eeuw gegevens bekend zijn,¹⁷ dan blijkt de vermogensverdeling van Hasselt ongeveer overeen te komen met die van de Sint-Jacobsparochie te Gent. Echter Luxemburg, Brugge, Venlo, Zutphen, Doetinchem en vooral Leiden kenden een extremer verschil tussen arm en rijk. Voor het midden van de zestiende eeuw zijn van minder steden gegevens ter vergelijking bekend. De curve van Hasselt ligt dan onder die van belastingheffingen in Haarlem en Groenlo met een financieel-economisch evenwichtigere opbouw van de bevolking (Grafiek 8 - 10).

Van de genoemde steden werden Gent, Leiden, Venlo en Hasselt geconfronteerd met een beeldenstorm. Luxemburg, Brugge, Zutphen en Doetinchem, steden met, volgens de bovenstaande beperkte vergelijking, waarschijnlijk extremere verschillen tussen arm en rijk dan Hasselt, en Haarlem en Groenlo met een mogelijk evenwichtigere opbouw van de vermogens der burgers, kenden geen beeldenstorm.¹⁸ Vooral de situatie in Luxemburg, Brugge, Zutphen en Doetinchem doet ons vermoeden dat de verschillen tussen arm en rijk toch niet bepalend waren voor het uitbreken van een beeldenstorm. E. Kuttner probeerde juist het tegengestelde te bewijzen, namelijk dat beeldenstorm voortkwam uit „geweldige feitelijke tegenstellingen”, met name op economisch gebied.¹⁹ Of de toename van de

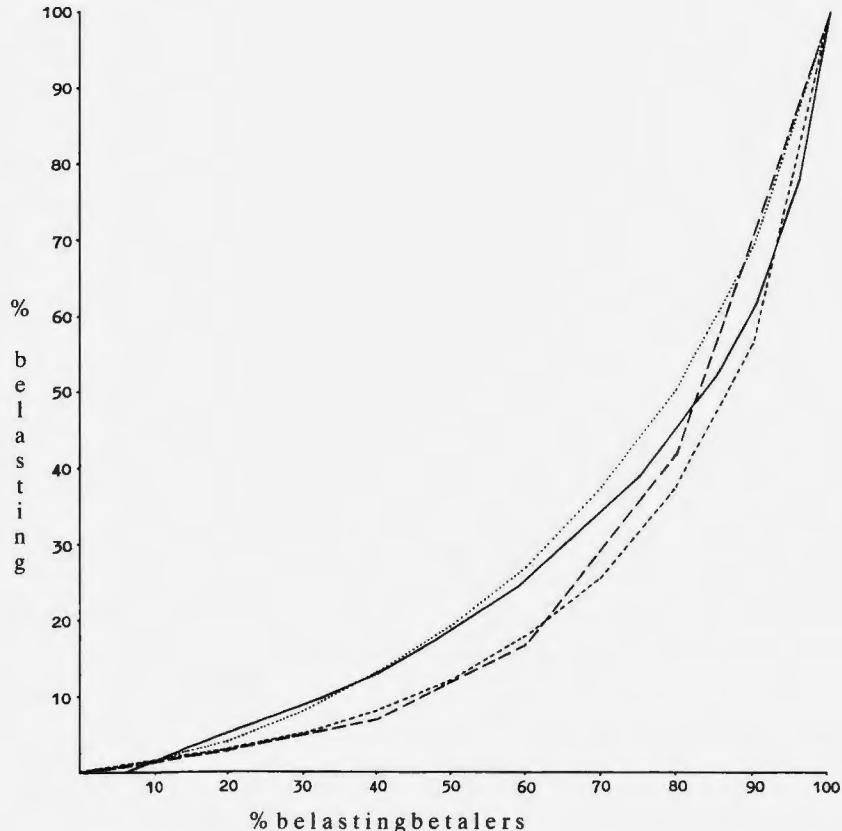

Grafiek 8. Lorenz-curve als verdelingsindices van het belastingkapitaal: — = Hasselt (1482), -.- = Venlo (1475), --- = Zutphen (1498), ---- = Doetinchem (1470), = Leiden (1498).

discrepancie tussen arm en rijk in het algemeen een oorzaak voor de beeldenstorm is geweest, kan niet worden nagegaan, daar alleen voor Hasselt de vereiste veelheid van gegevens aanwezig is om de bedoelde ontwikkeling te bestuderen.

Ongelijkmatige groei

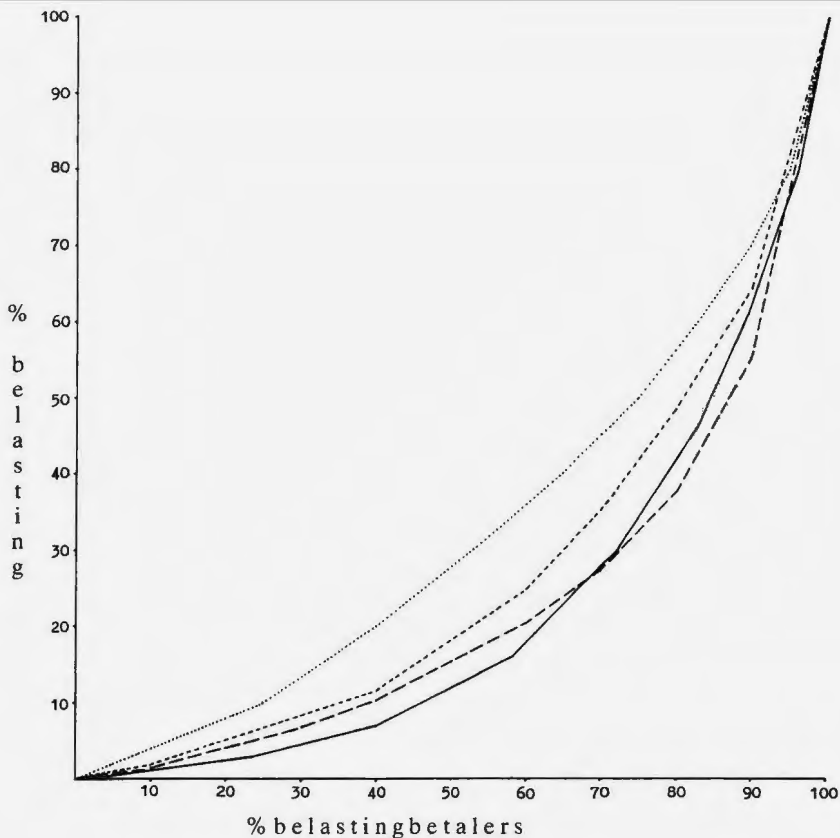
In het hoofdstuk IV over de economie werd al aangetoond dat het bevolkingscijfer van Hasselt tussen 1482 en 1629 aanzienlijk is gestegen. Deze bevolkingstoename was evenwel niet gelijkmatig. Omstreeks 1500-1520 en gedurende een periode na 1563 daalde het inwonertal. Niet alleen in dit opzicht was de groei van Hasselt ongelijkmatig. Wanneer wij de toename van het aantal gezinnen per straat

Grafiek 9. Lorenz-curven als verdelingsindices van het belastingkapitaal: = Gent (1492), — = Hasselt (1482), ---- = Brugge (1490), — — = Luxemburg (1482).

nemen, dan kunnen wij duidelijk straten onderscheiden met een geringe of met een sterke uitbreiding van het bewonertal. Met behulp van tabel 15 met voor verscheidene jaren de aantallen gezinnen per straat kunnen de verschillen in ontwikkeling zichtbaar worden gemaakt tussen straten die al vroeg met behuizingen waren volgebouwd en straten waar nog veel plaats was voor nieuwe bouwactiviteiten. Vervolgens kan worden nagegaan welke 'oude' of 'nieuwe' straten meer of minder aanzien genoten, en bij welke daarvan juist geen sprake was.

Voor het stedelijke gebied van Hasselt valt in de periode 1482-1629 een sterke groei waar te nemen in de gebieden tussen het oude centrum en de stadsmuren. De Varkensmarkt, Den Hert, de Waalpot-

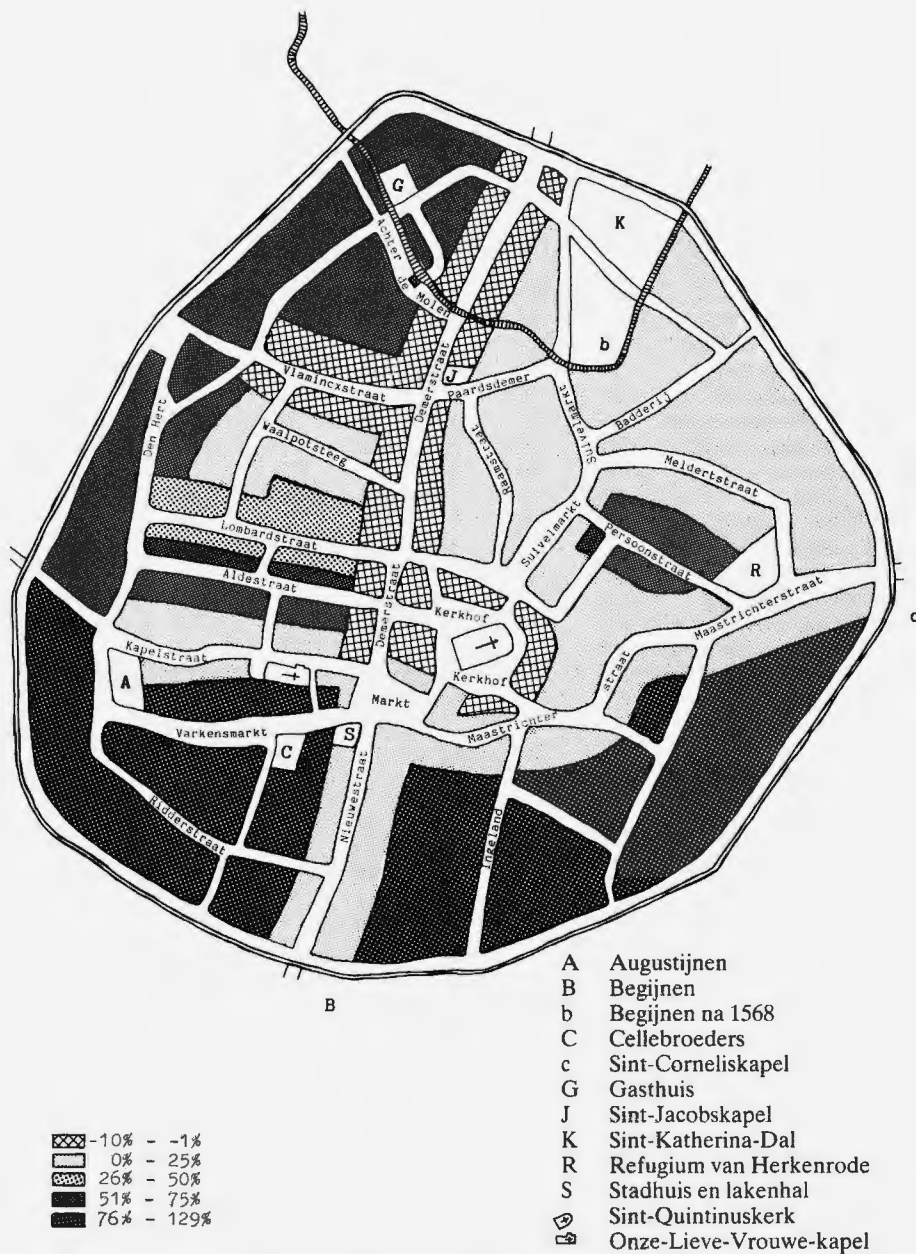

Grafiek 10. Lorenz-curve als verdelingsindices van het belastingkapitaal: = Haarlem (1543), ---- = Groenlo (1541), — — = Lochem (1541), — = Hasselt (1565).

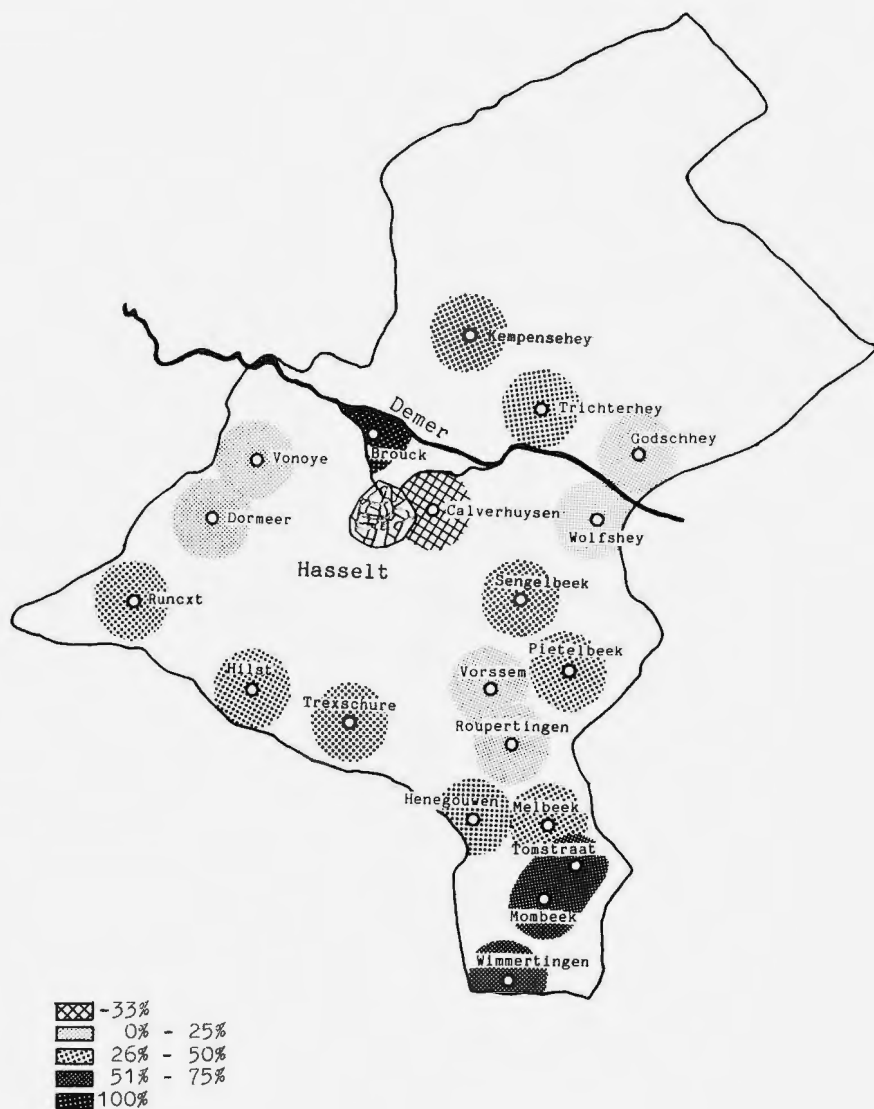
steeg, de Vlaminxstraat, Achter de Molen, de Persoonstraat en Ingeland waren straten en gebieden met veel bouwactiviteiten. In de Waalpotsteeg en de Vlaminxstraat zette deze ontwikkeling pas na 1569 in. De Aldestraat zag haar aantal gezinnen ook sterk groeien. Gezien de lengte van de Aldestraat bestaat de mogelijkheid dat er omstreeks 1500 nog niet alle bouwplaatsen waren benut, ondanks het feit dat deze straat, mede gezien de benaming en de ligging meer in het hart van de stad, al vroeg bewoond moet zijn geweest. Op de Markt en de Suivelmarkt nam het aantal gezinnen na 1565 af. Waarschijnlijk werden daar huizen die eerst door twee families werden bewoond, nu door één gezin bezet, of werden twee huizen afgebroken om één groot nieuw huis te bouwen.

Tabel 15. Gezinnen per straat in Hasselt (1482-1629).

STAD	Gezinnen					groei %	
	1482	1520	1565	1569	1629	1482-1565	1565-1629
Markt	30	25	36	37	30	20	-17
Nieuwestraat	51	40	53	55	52	4	-2
Kapelstraat	50	49	52	52	70	4	35
Varkensmarkt	33	37	63	64	90	91	43
Aldestraat	11	9	19	18	33	73	74
Den Hert	17	14	29	29	33	71	14
Meldertstraat	25	20	25	25	34	0	36
Lombardstraat	24	21	33	33	34	38	3
Waalpotsteeg	12	6	12	12	22	0	83
Demerstraat	107	75	103	100	114	-4	11
Achter de Molen	23	35	35	33	39	52	11
Vlaminxstraat	21	14	20	18	35	-5	75
Paardsdemer	58	42	61	60	79	5	30
Badderij	19	13	22	21	25	16	14
Suivelmarkt	24	17	27	26	16	13	-41
Kerkhof	20	15	18	17	20	-10	11
Raamstraat	21	12	22	19	19	5	-14
Persoonstraat	18	10	29	27	45	61	55
Ingeland	17	15	39	40	49	129	26
Maastrichterstraat	94	90	117	115	114	24	-3
Totaal	675	559	815	801	953	21	17
BUITENGEBIED							
Calverhuysen	70	51	47	47		-33	
Kempensehey	16	17	22	19		38	
Trichterhey	7	7	10	11		43	
Godschhey	19	19	22	21		16	
Wolfshey	12	12	12	12		0	
Pietelbeeck	7	8	9	9		29	
Vonoye	7	9	7	6		0	
Sengelbeek	3	3	4	3		33	
Roupertingen	8	7	8	8		0	
Tomstraat	13	12	21	22		62	
Henegouwen	21	16	27	28		29	
Runcxt	12	11	18	18		50	
Brouck	4	4	8	11		100	
Dormeer	10	6	10	10		0	
Totaal	209	182	225	225		8	

Kaart 9. Toename van het aantal huishoudens in Hasselt (1482-1565).

Kaart 10. Toename van het aantal huishoudens in de buitengebieden van Hasselt (1482-1565).

In de buitenijen valt in de jaren 1482-1569 een sterke daling van de bevolking onmiddellijk ten oosten van Hasselt (Calverhuysen) op. Mogelijk woonden er aanvankelijk handwerkslieden naast agrariërs. Dat in Calverhuysen alle gezinnen van de landbouw leefden, is namelijk onwaarschijnlijk gezien het grote aantal gezinnen (70 in 1482) op zo'n klein gebied. De niet-agrariërs die er aanvankelijk een huisje gebouwd hadden, vonden het nadien toch veiliger binnen de stadsmuren te wonen. In de meeste andere gebieden rond de stad vond een ruime bevolkingstoename plaats, zowel op de zanderige gronden ten noorden van de stad als in de vruchtbaardere gebieden ten zuiden ervan.

Rijke straten, arme straten

Of de hierboven opgemerkte verarming of vernieuwing van straten inderdaad heeft plaatsgevonden, kan worden gecontroleerd door per straat de gemiddelde belastingsom te vergelijken voor de achtereenvolgende belastingjaren. Aangezien het totale belastingkapitaal, het aantal gezinnen en daardoor ook de gemiddelde aanslag per gezin, in de vijf 'peiljaren' anders was, wordt niet van de absolute bedragen per straat uitgegaan. De gemiddelde belastingaanslag per straat wordt in vergelijking tot het gemiddelde van de gehele stad geïnde-xeerd. Zo brachten in 1482 de 884 gezinnen van geheel Hasselt in totaal f 966,15 op, wat neerkomt op f 1,09 per gezin. Dit gemiddelde voor 1482 is op 100 gesteld en daaraan zijn nu de gemiddelde belastingen per straat gerelateerd:

$$\frac{\text{Gemiddelde aanslag per gezin in een bepaalde straat} \times 100}{\text{Gemiddelde aanslag per gezin in geheel Hasselt}}$$

De gemiddelde aanslagen per gezin in de andere jaren (1520 f 0,99; 1565 f 1,88; 1569 f 1,46 en 1629 f 2,93) werden eveneens op 100 gesteld. Zo is er een maatstaf welke straten arm of rijk waren én welke straten armer of rijker werden. De gemiddelden per straat zijn hierdoor onderling, voor een-en-hetzelfde jaar, maar ook in de tijd, te vergelijken. De indices op zich geven de relatieve plaats van een straat op een bepaald tijdstip aan. De verschillen tussen de opeenvolgende jaren, zoals in de tweede helft van de tabel staan gegeven,

maken verschuivingen in rijkdom en aanzien van de desbetreffende straten of gebieden duidelijk.

Gezien deze cijfers mag duidelijk zijn dat per straat nogal verschillende ontwikkelingen konden plaatsvinden, waarbij geen vast patroon te ontdekken valt. Zo stegen én daalden tussen 1565 en 1569 de indices in zowel rijke als arme woongebieden. De belastingcijfers van 1520 geven voor de Aldestraat, Den Hert en Ingeland een opvallende stijging, terwijl vervolgens de gemiddelde opbrengst van die straten weer sterk afneemt. Waarschijnlijk werden in deze gebieden in de eerste helft van de zestiende eeuw naast oudere huizen – aanzienlijke boerderijen – nieuwe kleine arbeidershuizen gebouwd. Mogelijk waren die armere burgers in de slechte jaren rond 1520 vertrokken of hoefden zij geen belasting te betalen, zodat alleen een kapitaalkrachtige kern van oud-ingezetenen overbleef, die in 1520 een hogere gemiddelde belastingaanslag veroorzaakte. Omstreeks 1565 waren deze straten (weer) door armere mensen bewoond, die wel belasting moesten betalen. Dat drukte het belastinggemiddelde voor die straten. Alle gebieden waarvan opgemerkt werd dat er een ongekende toename van de bevolking plaatsvond, vertonen een lage belastingindex. Hieruit mag worden geconcludeerd dat de stad in periodes van groei vooral arme arbeiders aantrok. Een deel van deze aanwas ging hoogstwaarschijnlijk ten koste van Calverhuyzen, ten oosten van de stad. In dit gebied vond namelijk tussen 1482 en 1565 een aanzienlijke bevolkingsdaling plaats (Zie tabel 15).

Ondanks de grote schommelingen die de belastingindexen te zien geven, kunnen nog enkele duidelijke veranderingen opgemerkt worden waar het de gemiddelde rijkdom per straat betreft. De Markt en de Suivelmarkt gaven na 1569 een duidelijke statusverhoging te zien. Daarbij werd de Markt bij uitstek het woondomein voor de rijkere burgers. Dit laatste gold, weliswaar in mindere mate, ook voor de Nieuwestraat, de Kapelstraat, de Lombardstraat, de Demerstraat en de Maastrichterstraat. De Lombardstraat raakte in de tweede helft van de zestiende eeuw langzaam uit de gratie van de meer gegoede burgers.

Naast belastingindices, kunnen de percentages bestuurders, ten opzichte van het aantal gezinnen in een straat, indicaties geven voor rijke of arme woongebieden. Van alle 159 bestuurders in de jaren 1565-1569 kon de straat waarin zij woonden, worden opgespoord. Op

Tabel 16. Indexen van de belastingopbrengst per straat in Hasselt (1482-1629). (Index 1482 100 = f 1,09; 1520 100 = f 0,99; 1565 100 = f 1,88; 1569 100 = f 1,46; 1629 100 = f 2,93).

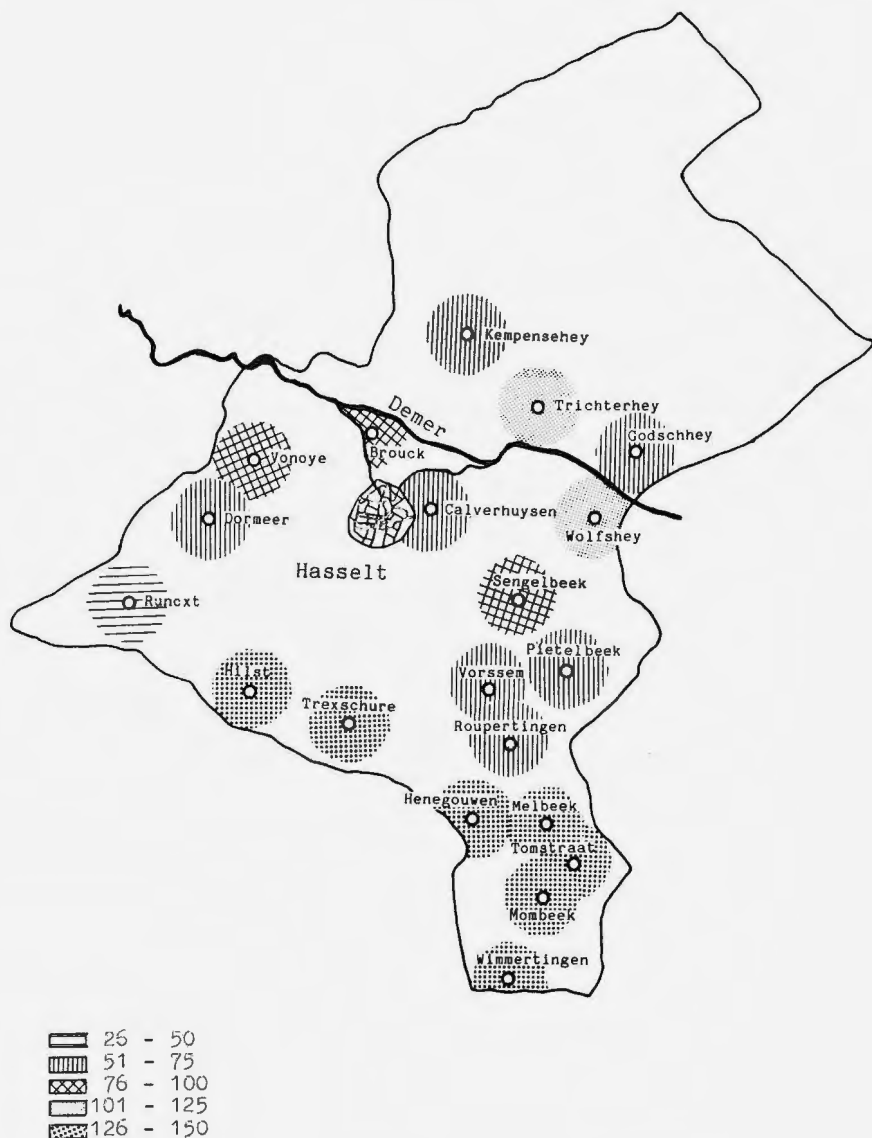
STAD	Belastingindex per straat					Verschillen			
						1482	1565	1520	1569
	1482	1520	1565	1569	1629	1520	1565		1569
Markt	139	113	190	176	246	-26	77	-14	70
Nieuwestraat	114	101	142	147	166	-13	41	5	19
Kapelstraat	151	113	130	124	117	-38	17	-6	-7
Varkensmarkt	100	85	109	107	95	-15	24	-2	-12
Aldestraat	82	104	63	67	66	22	-41	4	-1
Den Hert	105	133	81	69	73	28	-52	-12	4
Meldertstraat	131	107	45	46	42	-24	-62	1	-4
Lombardstraat	128	118	149	160	102	-10	31	11	-58
Waalpotsteeg	70	55	66	68	45	-15	11	2	-23
Demerstraat	112	122	148	141	137	10	26	-7	-4
Achter de Molen	52	61	22	21	27	9	-39	-1	6
Vlaminckxstraat	103	96	58	70	55	-7	-38	12	-15
Paardsdemer	91	106	102	127	103	15	-4	25	-24
Badderij	86	66	31	29	40	-20	-35	-2	11
Suivelmarkt	108	77	91	95	121	-31	14	4	26
Kerkhof	59	69	60	63	80	10	-9	3	17
Raamstraat	109	119	62	68	73	10	-57	6	5
Persoonstraat	84	66	61	58	64	-18	-5	-3	6
Ingeland	62	115	33	40	35	53	-82	7	-5
Maastrichterstraat	79	109	119	104	131	30	10	-15	27
BUITENGEBIED									
Calverhuysen	64	62	66	69	-2	4	3		
Kempensehey	119	94	75	91	-25	-19	16		
Trichterhey	50	49	114	86	-1	65	-28		
Godschhey	124	118	63	51	-6	-55	-12		
Wolfshey	139	108	104	112	-31	-4	8		
Pietelbeeck	70	101	68	86	31	-33	18		
Vonoye	105	69	80	71	-36	11	-9		
Sengelbeek	92	73	87	103	-19	14	16		
Rouperdingen	99	152	73	68	53	-79	-5		
Tomstraat	77	101	148	150	24	47	2		
Henegouwen	165	158	143	143	-7	-15	0		
Runcxt	87	61	46	41	-26	-15	-5		
Brouck	64	51	90	79	-13	39	-11		
Dormeer	87	51	53	48	-36	2	-5		

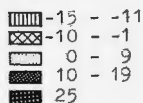
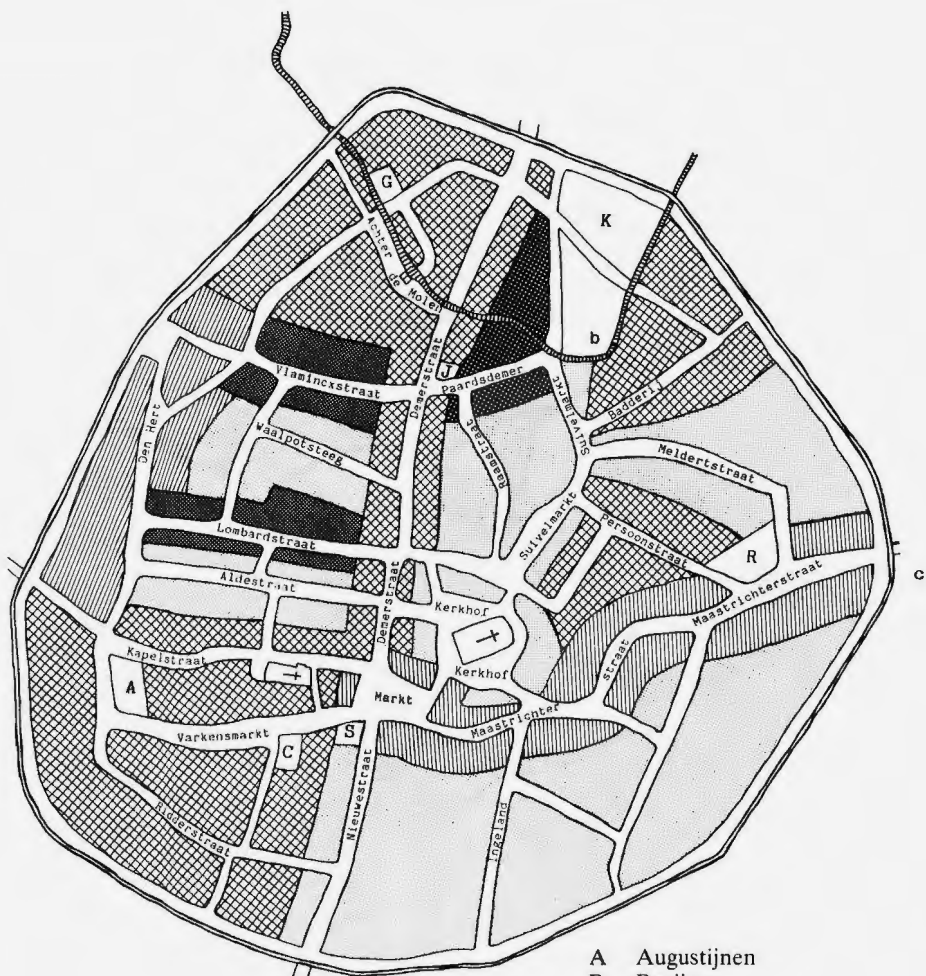
	22
	26 - 50
	51 - 75
	76 - 100
	101 - 125
	126 - 150
	190

- A Augustijnen
- B Begijnen
- b Begijnen na 1568
- C Cellebroeders
- c Sint-Corneliskapel
- G Gasthuis
- J Sint-Jacobskapel
- K Sint-Katherina-Dal
- R Refugium van Herkenrode
- S Stadhuis en lakenhal
- Sint-Quintinuskerk
- Onze-Lieve-Vrouwe-kapel

Kaart 11. Belastingindex in Hasselt 1565.

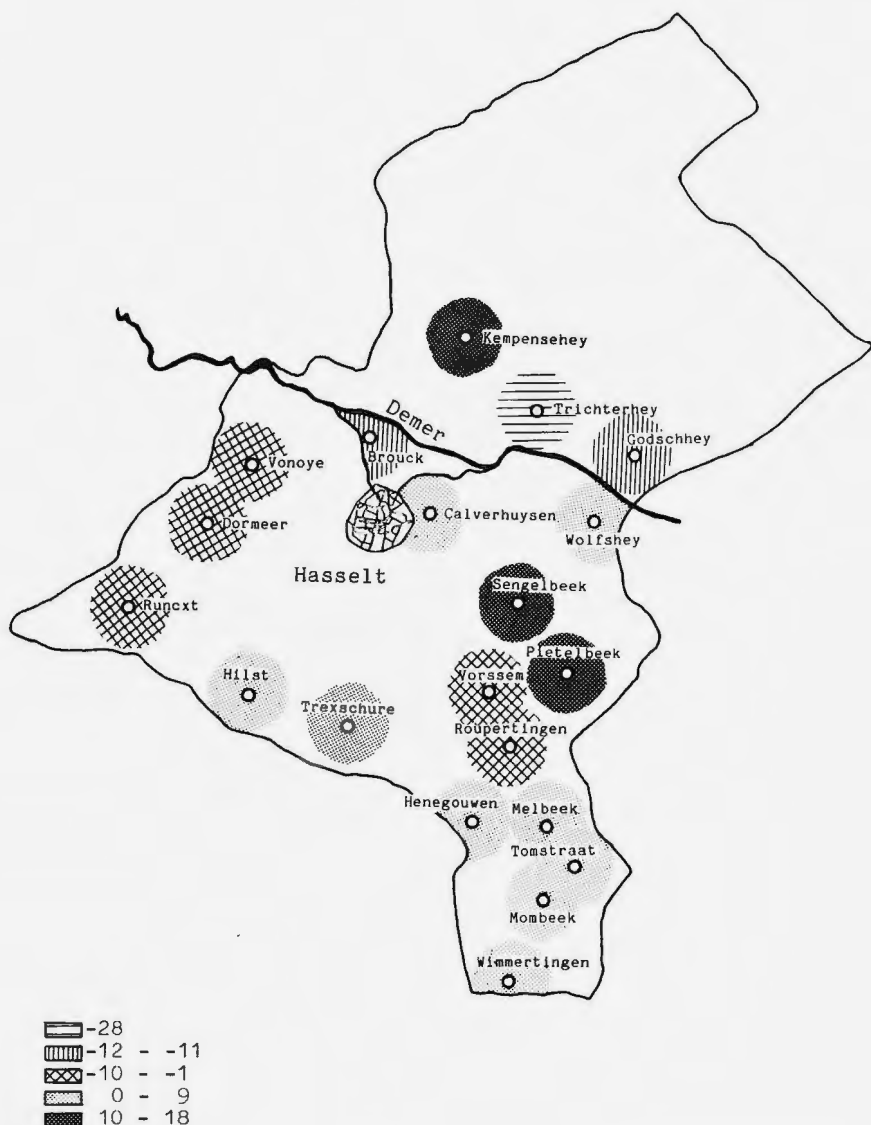

Kaart 12. Belastingindex in de buitengebieden van Hasselt 1565.

- A Augustijnen
- B Begijnen
- b Begijnen na 1568
- C Cellebroeders
- c Sint-Corneliskapel
- G Gasthuis
- J Sint-Jacobskapel
- K Sint-Katherina-Dal
- R Refugium van Herkenrode
- S Stadhuis en lakenhal
- ☞ Sint-Quintinuskerk
- ☞ Onze-Lieve-Vrouwe-kapel

Kaart 13. Verschillen tussen de belastingindexen van 1565 en 1569 in Hasselt.

Kaart 14. Verschillen tussen de belastingindexen van 1565 en 1569 in de buitengebieden van Hasselt.

basis van bijlage 5 zijn de navolgende kaarten ontworpen met per woongebied het percentage bestuurders.

Het is niet verwonderlijk dat uit de rijkere straten doorgaans ook het hoogste percentage bestuurders werd geleverd. De Markt en de Demerstraat waren daarbij met 31% en 38% echt de toppers. Gelet op de bovengenoemde rijkdom van de Kapelstraat, zijn haar bewoners politiek ondervertegenwoordigd. Gezien de lage belastingindex in de Aldestraat en – minder geprofileerd – in de Vlaemincxstraat woonden daar naar verhouding veel bestuurders. Mogelijk is de verklaring hiervoor wat eerder reeds voor de Aldestraat is opgemerkt, namelijk dat er waarschijnlijk naast enkele rijke (agrarische) behuizingen veel armere onderkomens stonden.

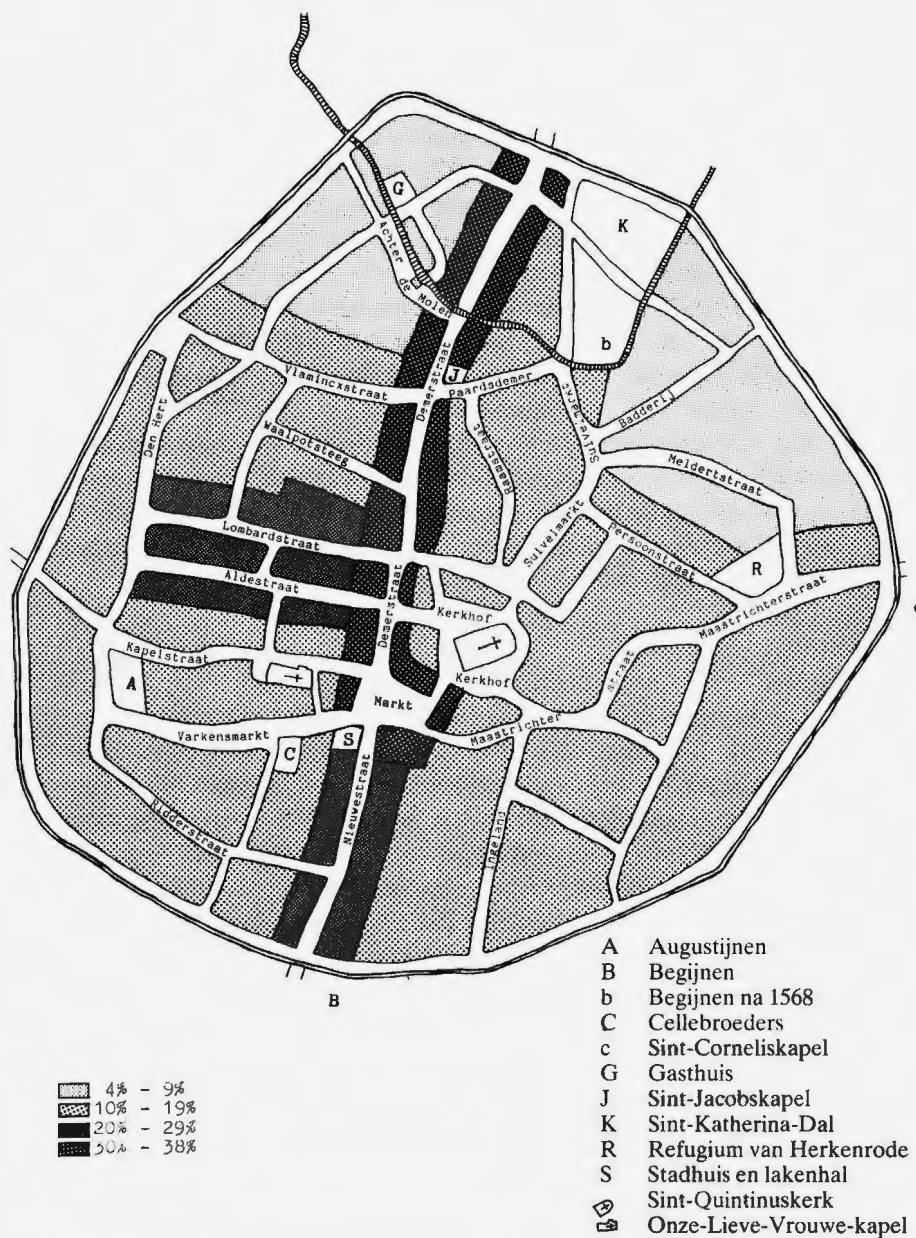
De buitengebieden van Hasselt waren bestuurlijk slecht vertegenwoordigd. De voornaamste reden hiervoor zal wel zijn dat de overwegend agrarische bevolking nauwelijks bij de Hasseltse ambachten was betrokken, waardoor het voor hen vrijwel onmogelijk was in het bestuurlijke kader van de stad door te dringen.

Ambachten

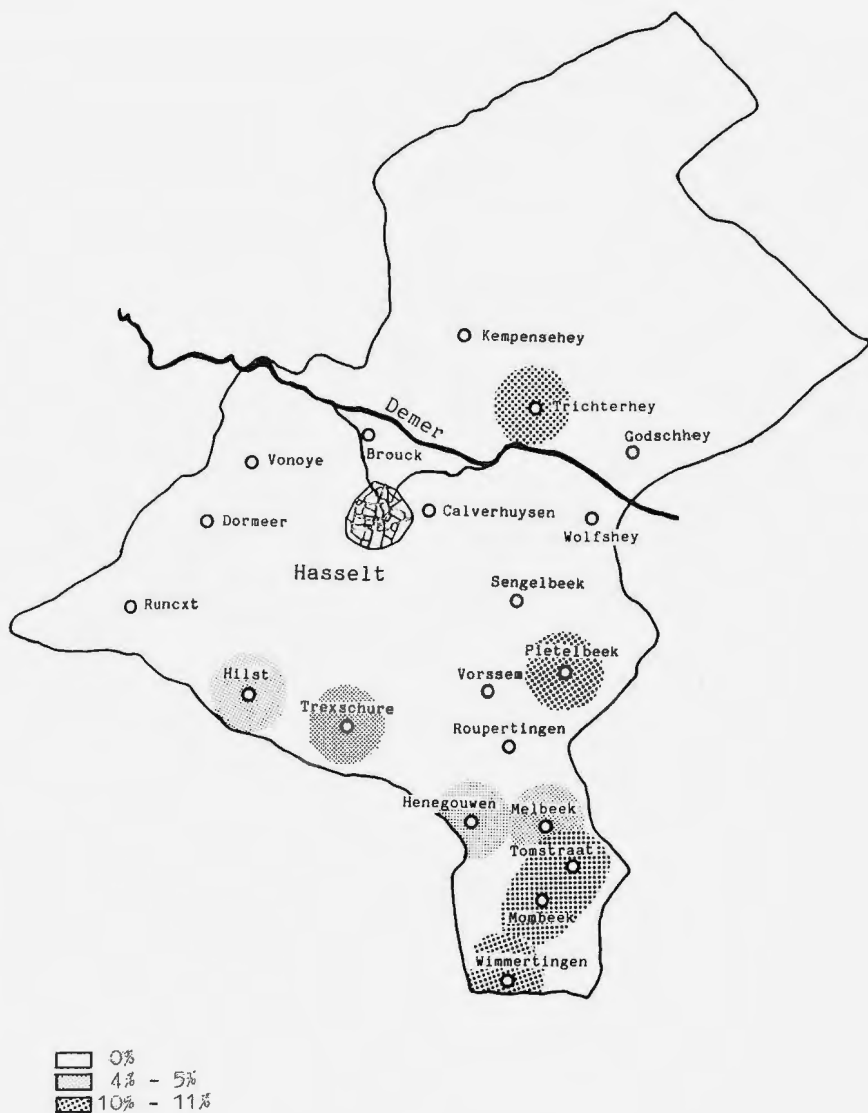
Met behulp van de quotisaties van 1565 en 1569 kan worden nagegaan welke ambachten in verhouding rijke leden kenden en dus meer status hadden, en welke ambachten arm waren. Evenals bij de straten zijn de financiële gegevens hier omgewerkt tot een index, door het gemiddelde belastingbedrag per ambacht te delen door de gemiddelde aanslag voor het betreffende jaar. De ambachten kunnen zo onderling, voor de verschillende jaren en met gegevens van andere groepen, zoals magistraatsleden of leden van de schutterijen, worden vergeleken.

In het hoofdstuk IV over de economie is reeds opgemerkt dat een deel van de armere burgers van de stad waarschijnlijk geen ambacht kon kopen. Uit de financiële staat van diegenen, van wie het ambacht onbekend is, blijkt dat dit inderdaad een groep van minder draagkrachtige personen is, hetgeen de eerder verkondigde opvatting ondersteunt.

Uit tabel 17 blijkt dat de leerlooiers, de brouwers en de kremers de drie ambachten waren met de meest kapitaalkrachtige leden. Voor de brouwers met hun kapitaal-intensieve bedrijven en de kremers is

Kaart 15. Percentage bestuurders in verhouding tot het aantal gezinnen in Hasselt 1565.

Kaart 16. Percentage bestuurders in verhouding tot het aantal gezinnen in de buitengebieden van Hasselt 1565-1569.

Tabel 17. Index van de belastingopbrengst per ambacht in Hasselt (1565-1569).

Ambacht	Leden	Index van de belasting.		+/-
	Totaal 1565 (100=f 1,88)	1569 (100=f 1,88)		
Smeden	191	97	94	-3
Bakkers	34	107	105	-2
Brouwers	18	238	213	-25
Vleeshouwers	17	162	160	-2
Kremers	72	188	218	30
Kleermakers	102	76	79	3
Lakenmakers	63	126	132	6
Vollers	16	52	62	10
Scheerders	19	130	180	50
Leerlooiers	8	259	255	-4
Schoenmakers	21	89	86	-3
Linnenwevers	75	114	115	1
Geen ambacht of ambacht onbekend	447	81	84	3

dat niet verwonderlijk. Het leerlooiersbedrijf vereiste eveneens veel kapitaal wegens de lange duur van het productieproces en de noodzaak een zekere hoeveelheid grondstoffen in voorraad te hebben. Ten aanzien van de leerlooiers kan vermoed worden dat in Hasselt een ontwikkeling heeft plaatsgevonden die leidde tot grotere bedrijven met enkele knechten. Het aantal looiers was namelijk klein, terwijl hun financiële staat aanzienlijk was.

De vleeshouwers, de scheerders, de lakenmakers en de linnenwevers zaten met hun belasting ruim boven het gemiddelde. Het geringe verschil tussen de linnenwevers en de lakenmakers geeft aan dat het eerstgenoemde ambacht op economisch gebied reeds een aanzienlijke positie had verworven. De hoge belastingindex van de scheerders kan – evenals bij de leerlooiers – wijzen op een zekere concentratie van deze bedrijfstak in enkele grotere bedrijven. Schoenmakers, kleermakers en vollers waren ambachten van gering aanzien.

De verschillen tussen de gegevens van 1565 en 1569 onderstrepen dat de brouwers een moeilijke periode doormaakten. Bij de behandeling van de economische ontwikkeling te Hasselt in de zestiende eeuw is hier al op gewezen. Met de personen, werkzaam in de textiel-

sector, ging het financieel bezien, naar verhouding met de verzorgende beroepen en ondanks de crisis in de Zuidelijke Nederlanden en in Hasselt, toch nog redelijk goed. De kremers en scheerders zijn in de korte periode opvallend snel vooruit gegaan. Ten aanzien van de kremers mag aangenomen worden dat er redelijk tot goed verdiend werd door de sterke opwaartse prijsbewegingen tijdens de periode 1565-1569 met haar graantekort en militaire onrust.

De lakenmakers vormden niet de kapitaalkrachtigste groep, zoals dat elders wél het geval was. Met name voor de vijftiende eeuw zijn van deze tak van bedrijvigheid voor de steden Leiden, Ninove, Brugge en Kortrijk berekeningen gemaakt van de gemiddelde belasting of van het vermogen.²⁰ In deze vier steden staken de lakenmakers duidelijk als de vermogendste bevolkingsgroep af tegen de rest van de burgers. Dat dit in Hasselt in de zestiende eeuw niet het geval was, kan een indicatie zijn voor de neergang van het lakenambacht. Een mogelijke andere verklaring is, dat de lakenmakers er nooit zo'n aanzien hebben bereikt als in andere steden, doordat er in Hasselt geen zeer grote lakenmakers waren.

In de ambachten stonden de meesters het hoogste in aanzien. Voor de jaren 1565-1569 zijn 187 personen met de titel van meester opgespoord. Daarbij bestond in het smedenambacht het onderscheid tussen meesters van het hout en meesters van het vuur. Van zes in 1565 relatief welgestelde smedenmeesters is dit onderscheid in bedrijf niet bekend.

Van vijf meesters is het ambacht niet bekend. Aangezien van enkele ambachten maar een gering aantal meesters bekend is, moeten de gegevens van tabel 18 zeer voorzichtig geïnterpreteerd worden. Dit geldt met name voor de bakkers, de vollers en de leerlooiers, waarvan – zo blijkt bij vergelijking van tabel 17 met tabel 18 – de meesters gemiddeld armer zouden zijn geweest dan de gewone leden. De 187 meesters behoorden, gezien de belastingen, over het algemeen tot de rijkere burgers. Voor de groep als geheel, verbeterde de positie in de jaren 1565-1569. De meesters in het smeden-, het bakkers-, het kleermakers-, het vollers- en het schoenmakersambacht waren minder welgesteld dan de andere meesters. Vooral in de verzorgende sector ondervonden de meesters een achteruitgang. In de periode 1565-1569 gingen namelijk de meesters van de bakkers, de brouwers, de vleeshouwers, de leerlooiers, de schoenmakers, de linnenwevers en

Tabel 18. Index van de belastingen der meesters in Hasselt (1565-1569).

Ambacht	Meesters Totaal	Index van de belasting.		+/-
		1565 (f 1,88= 100)	1569 (f 1,46= 100)	
Smeden	41	143	133	-10
waarvan				
Meester vuur	16	112	86	-26
Meester hout	19	131	154	23
Bakkers	4	96	74	-22
Brouwers	4	239	205	-34
Vleeshouwers	7	266	240	-26
Kremers	8	412	569	157
Kleermakers	33	118	127	9
Lakenmakers	38	156	166	10
Vollers	1	13	17	4
Scheerders	3	302	320	18
Leerlooiers	4	180	158	-22
Schoenmakers	10	88	75	-13
Linnenwevers	29	166	162	-4
Totaal	187	163	169	6

de smeden, met name de meesters van het vuur, er financieel op achteruit. Vier van deze ambachten hoorden toch al tot de groep, waarvan de meesters een gering vermogen hadden. De meesters van de kleermakers en lakenmakers, de vollers en de scheerders kenden een tegengestelde ontwikkeling: zij konden – evenals de gewone leden van hun ambacht – in de jaren 1565-1569 hun positie versterken. Blijkbaar was de toestand in de lakennijverheid van Hasselt toch niet zo ernstig als de klachten in de jaren 1560-1565 doen vermoeden. Of er vond na 1567 een korte opleving van de bedrijvigheid plaats.

Vergelijken wij de toestand van de leden van een ambacht (Tabel 17) met die van zijn meesters (Tabel 18), dan valt op dat bij de smeden, de bakkers, de brouwers, de vleeshouwers, de leerlooiers en de schoenmakers de meesters sterker achteruit zijn gegaan dan de leden van het ambacht. Bij de meesters van de kremers constateren wij een zeer grote vooruitgang. Dit gegeven kan echter zijn vertekend door het zeer geringe aantal meesters dat van dit ambacht bekend is.

Tabel 19. Belastingindexen van Hasseltse functionarissen (1525-1584).

Functie	Aantal personen	Index 1565 (f 1,88=100)
Magistraat	143	203
waarvan:		
Gouverneur	137	196
Gezworene	57	244
Burgemeester	25	347
Armenmeester	36	258
Bouwmeester	27	328
Twaalfman	38	262
Schepen	8	253

Magistraat

Als referentiegroep voor deze paragraaf zijn de bestuurders genomen, die in de jaren 1565-1569 als burger genoemd worden. Hun functies vervulden zij in de periode 1525-1584. Hiertoe behoren dus ook personen, van wie de carrière reeds ten einde was, maar ook degenen die met hun bestuurlijke loopbaan nog moesten beginnen. Ook functionarissen die niet tot de magistraat behoorden, zoals armenmeesters, bouwmeesters, Twaalfmannen en schepenen, worden behandeld. Door de financiële gegevens te koppelen aan die van bestuursmacht of rechterlijke macht wordt een dimensie toegevoegd aan de persoonlijke status. Hiertoe staan in tabel 19 de verschillende functies, het aantal bekleders en hun financiële staat, uitgedrukt in de index van de quotisatie van 1565. Drie jongere stadsbestuurders werden pas in 1569 voor het eerst aangeslagen in de quotisatie. Zij zijn meegeteld met de belasting van 1569.

Duidelijk blijkt dat vooral de vermogenden doordrongen tot rechterlijke en bestuurlijke functies. De lagere index bij de gouverneurs wordt veroorzaakt, doordat het kiessysteem van de magistraat soms dwong tot het kiezen van niet zo rijke personen tot gouverneur. Een persoon mocht namelijk nooit twee op elkaar volgende jaren in dezelfde functie gekozen worden. Na de burgemeesters vormden de bouwmeesters de rijkste groep. Dit is te verklaren uit de aard van hun ambt. Zij moesten namelijk de inkomsten en uitgaven van de stad regelen. De bouwmeesters waren daarbij aansprakelijk voor eventuele

Tabel 20. Index van de belasting bij verschillende aantallen der functiejaren van Hasseltse magistraten (1525-1584).

Jaren in functie	Aantal magistraten	Index 1565 (f 1,88=100)
1	41	180
2	26	186
3	21	194
4	10	145
5	11	209
6	8	256
7	7	207
8	2	319
9	1	638
10	3	106
11	3	288
12	1	319
13	2	319
14	4	299
15	1	160
17	1	638
21	1	106

fouten of mislukte transacties. Het was dus veiliger een zeer rijke burger tot bouwmeester te kiezen, omdat bij hem in geval van nood inderdaad wat te halen viel.

Om na te gaan of er een relatie bestaat tussen rijkdom en het vervullen van een groot of klein aantal functies, staan in tabel 20 de magistraten gegroepeerd naar het aantal functiejaren. Daarachter volgt weer de belastingindex van 1565.

Hierboven is er op gewezen, dat door het kiessysteem, waarbij de ambachten een belangrijke rol speelden, ook personen die niet tot de rijkste groep hoorden, in de magistraat gekozen werden. Dit verklaart de lagere index bij 4 functiejaren. 'Armere' ambachten moesten bij de verkiezingen herhaaldelijk terugvallen op minder welvarende personen. Sommigen van hen waren niettemin gewaardeerd om hun bestuurlijke kwaliteiten. De lage indices bij 10, 15 en 21 functiejaren zijn te verklaren uit de omstandigheid dat het hier telkens oudere personen betreft, die zeer grote bestuurlijke ervaring hadden. Mogelijk waren ze minder vermogend, omdat ze hun bedrijf aan een zoon hadden overgedragen en niet meer ten volle deelnamen aan het arbeidsproces.

Tabel 21. Magistraten te Hasselt per belastinggroep in 1565.

Belasting 1565	Personen in Hasselt	%	Magistraten in Hasselt	%
<i>f</i> 0,00- <i>f</i> 0,99	403	38,8	16	11,2
<i>f</i> 1,00- <i>f</i> 1,99	216	20,8	16	11,2
<i>f</i> 2,00- <i>f</i> 2,99	150	14,4	25	17,5
<i>f</i> 3,00- <i>f</i> 3,99	108	10,4	29	20,3
<i>f</i> 4,00- <i>f</i> 4,99	66	6,3	17	11,9
<i>f</i> 5,00	22	2,1	4	2,8
<i>f</i> 6,00	38	3,7	16	11,2
<i>f</i> 7,00	9	0,9	5	3,5
<i>f</i> 8,00	10	1,0	4	2,8
<i>f</i> 10,00	3	0,3	1	0,7
<i>f</i> 12,00	12	1,2	8	5,6
<i>f</i> 15,00	3	0,3	2	1,4
Totaal	1040	100,2	143	100,1

Voor een vergelijking van de financiële positie van de magistraten te Hasselt met die van andere steden, is het dienstig na te gaan welk deel van de bestuurders inderdaad uit de rijkste lagen van de bevolking kwam en welk deel uit minder vermogende groepen. De quotitie van 1565, met de toen gebruikte indeling in belastinggroepen (Zie tabel 21), werd bij dit onderzoek als uitgangspunt genomen.

Omdat voor Hasselt geen percentages over de voorafgaande eeuwen bekend zijn, worden deze resultaten voor de zestiende eeuw uit tabel 21 in tabel 22 – bij gebrek aan beter vergelijkingsmateriaal – afgezet tegen de onderzoeksresultaten betreffende andere steden uit de Nederlanden, waarvan slechts gegevens uit de veertiende en vijftiende eeuw ter vergelijking aanwezig zijn.²¹ De omvang van de drie verschillende vermogensgroepen: rijkste, midden en armste, is per stad verschillend. De onderzoekers bepalen namelijk telkens op een andere manier waar de grenzen tussen die drie te onderscheiden categorieën liggen. Derhalve kunnen de bevolkingslagen niet precies naar vergelijkbaar vermogen worden ingedeeld. Bij het kiezen van de cesuren tussen de groepen rijk, midden en arm voor de bevolking van Hasselt is zoveel mogelijk aangesloten bij de gemiddelde grootte van de groepen die voor de steden elders in de Nederlanden is berekend. Het deel rijkste burgers omvatte in de verschillende steden on-

geveer 10% van de bevolking. De middengroep beslaat bijna eenderde van de bevolking en de rest kan betiteld worden met het arme bevolkingsdeel. Om een vergelijking mogelijk te maken zijn voor Hasselt de belastinggroepen opgeteld van de rijkste 9,5% van de burgers, de middengroep met 31,1% en de armeren met 59,6% van de bevolking. Ten einde de bevolking in Hasselt te verdelen in de drie genoemde groepen: arm, midden en rijk, moesten de cesuren gelegd worden bij f 1,99 en f 4,99 in de Hasseltse quotisatieschaal. In tabel 22 staan voor een aantal steden per categorie (rijk, midden, arm) de percentages van de bevolking en ter vergelijking het percentage leden van de magistratuur uit die bevolkingsgroep.

In Hasselt hadden de 9,5% rijken onder de burgers in vergelijking met de andere steden een geringe politieke invloed. De gemeenschap aan de Demer vertoont in haar machtsverdeling enige overeenkomst met Kortrijk vóór 1500. Ook daar bezat de middengroep ongeveer de helft van de politieke macht. In beide steden hadden de armste lagen van de bevolking toch ook nog een respectabele invloed in het bestuur. Op grond van een en ander mag opnieuw worden gesteld dat de bestuurders van Hasselt, in vergelijking met andere steden, 'democratisch' gekozen werden.

Tabel 22. Magistraten per bevolkingsdeel in verschillende steden in de Nederlanden (14e-16e eeuw).

Stad	Jaar	Rijken aandeel in		Middengroep aandeel in		Minvermogenden aandeel in	
		Volk %	Mag. %	Volk %	Mag. %	Volk %	Mag. %
Mechelen	1370	5	56	17	42	78	2
Leuven	1390	12	52	40	42	48	6
Dordrecht	1399	18	63				
Ninove	1408	18	86	40	14	42	0
Namen	1444	9	95	39	5	53	0
Kortrijk	1488	7	33	26	42	67	25
Brugge	1490	10	36				
Gent	1490	2	29				
Gemiddeld		10	56	32	29	58	7
Hasselt	1565	9,5	28,6	31,1	49,2	59,6	22,1

Tabel 23. Politieke invloed der Hasseltse ambachten gerelateerd aan hun economische macht E (1525-1584). $E = L \times I$, L = leden (Tabel 7), I = Belastingindex 1565 (Tabel 17), F = functiejaaren (Tabel 6).

Ambacht	L x I	=	E	%E	F	%F	%F/%E
Smeden	191x 97	=	18527	16,8	162	8,5	0,51
Bakkers	34x107	=	3638	3,3	139	7,3	2,21
Brouwers	18x238	=	4284	3,9	133	7,0	1,79
Vleeshouwers	17x162	=	2754	2,5	161	8,4	3,36
Kremers	72x188	=	13536	12,3	224	11,7	0,95
Kleermakers	102x 76	=	7752	7,0	194	10,2	1,46
Lakenmakers	63x126	=	7938	7,2	225	11,8	1,64
Vollers	16x 52	=	832	0,8	61	3,2	4,00
Scheerders	19x130	=	2470	2,2	146	7,6	3,45
Leerlooiers	8x259	=	2072	1,9	165	8,6	4,53
Schoenmakers	21x 89	=	1869	1,7	118	6,2	3,65
Linnenwevers	75x114	=	8550	7,7	150	7,9	1,03
Onbekend	447x 81	=	36207	32,8	31	1,6	0,05
Totaal			110429	100,1	1909	100,0	1,00

Ambachten en bestuur

De conclusie dat Hasselt in de vijftiende en zestiende eeuw vergeleken met andere steden een tamelijk representatief stadsbestuur had, wordt andermaal gerechtvaardigd als wij in bovenstaande tabel de bestuurlijke macht (F) van een ambacht, uitgedrukt in functiejaaren, relateren aan de economische macht (E) van een ambacht. Het economische belang van een ambacht in de stad werd benaderd door het aantal leden (L) per ambacht te vermenigvuldigen met de belastingindex (I) voor 1565 en deze uit te drukken als percentage van de totale ambachtelijke economie. In bovenstaande tabel worden deze gegevens vergeleken met de absolute en relatieve politieke macht (F). Door tenslotte de percentages 'F' te delen door die van 'E' is een factor berekend die aangeeft hoe hoog de politieke invloed is ten opzichte van het economische belang. Hoe hoger die factor $\%F/\%E$ is, des te groter is de bestuurlijke invloed in vergelijking met de economische betekenis van het ambacht.

Voor de ambachten waarvan niet alle leden konden worden opgespoord, te weten de brouwers, de vleeshouwers, de vollers, de

scheerders, de leerlooiers en de schoenmakers, moet worden opgemerkt dat de politieke macht in werkelijkheid iets geringer was. Dat doet echter weinig af aan de volgende conclusies uit tabel 23. Het qua leden grote smedenambacht had, doordat – ongeacht het ledental – elk jaar per ambacht maar één gouverneur gekozen kon worden, naar verhouding een zeer geringe politieke macht. Van een overheersing door de ambachten met veel leden en grote economische betekenis – smeden, kremers, kleermakers, lakenmakers en linnenwevers – was in het geheel geen sprake. Vergeleken bij hun economische betekenis, staken door het kiessysteem juist de kleinere ambachten gunstig af bij de grotere ambachten. De invloed van mensen die niet tot een ambacht waren toegetreden, was miniem, aangezien nagenoeg alleen via de ambachten bestuurlijke macht kon worden verworven. Dit verklaart mede de hoge cijfers (meestal ruim boven 1,00) voor de relatieve bestuursmacht van de ambachten, met name de kleine ambachten.

De in verhouding tot het ledental grote politieke macht van het leerlooiersambacht, kan nu, behalve uit het Hasseltse kiessysteem voor de magistraat, mede verklaard worden uit de sterke financiële positie van de leerlooiers afzonderlijk. De kremers en de linnenwevers stonden ten achter bij de lakenmakers: de kremers omdat ze vermogender waren maar toch evenveel politieke macht hadden, de linnenwevers omdat ze nagenoeg even vermogend waren, doch veel minder bestuurlijke invloed hadden. Blijkbaar was de vrij jonge linnenfabricage wel snel een belangrijke factor in de stedelijke economie geworden, maar hadden de linnenwevers nog niet de daarbij passende politieke invloed kunnen verwerven.

Omvangrijke families, hun vermogen en bestuurlijke invloed

Een omvangrijke familie met hechte familiebanden kon een zekere machtsfactor betekenen. In hoofdstuk VI over de bestuurlijke elite werd reeds nagegaan of er een relatie bestond tussen de omvang van een familie, die wij bij gebrek aan genealogische gegevens slechts kunnen herkennen door op dezelfde achternaam te letten, en hun aandeel in het stadsbestuur. Daarbij werd geconstateerd dat 'onze' grote families binnen de stadsmuren veelal een naar verhouding grote bestuursmacht hadden. Hier zal worden onderzocht welke relatie

Tabel 24. Belastingindexen van de grote families in Hasselt (1482-1569).
(Index 1482 100 = f 1,09; 1520 100 = f 0,99; 1565 100 = f 1,88;
1569 100 = f 1,46).

Naam	Gezinshoofden 1565	Belastingindex			
		1482	1520	1565	1569
Bamps	13	55	42	51	54
Beckers	8		101	128	116
Beverst v	9	70	84	93	82
Bormans	6	330	297	151	158
Brants	7	69	126	89	89
Duyfkens	8	260	265	140	73
Eelsrack v	10	246	241	245	209
Gielis	8	102	76	171	218
Gielkens	9	268	303	195	200
Goetbloets	6	92	202	102	116
Greven	10	260	151	165	104
Grommen	6	229	269	155	188
Hansen	6	92		29	20
Hauben	10	46	38	105	106
Hilst v	11	99	236	175	225
Joupen	7	147	164	239	197
Kemels	8	92	202	155	92
Lantmeters	8	104	227	196	210
Millen v	11	214	290	214	216
Squaden	9	64	202	99	132
Vuskens	6		40	122	108

er bestond tussen de rijkdom van de families met in 1565 meer dan vijf gezinshoofden met dezelfde naam, en de invloed in het bestuur. Daarvoor werden de quotisatielijsten van 1482-1569 gebruikt en de gegevens van de stadsbestuurders in de periode 1525-1584. Per familienaam staat het aantal gezinshoofden in 1565 en de belastingindexen voor de verschillende jaren vermeld.

Drie families waarvan in hoofdstuk VII (Tabel 10) geconstateerd werd dat ze, in verhouding tot hun omvang, een geringe bestuursmacht hadden: Bamps, Brants en Hansen, blijken tot de arme families te horen. Dit zal mede bepalend zijn geweest voor hun geringe politieke macht. Uit tabel 10 viel verder af te lezen dat 17 van de 22 families in verhouding tot hun omvang oververtegenwoordigd waren in bestuurlijke functies. Van die 17 blijken 14 families een meer dan gemiddelde rijkdom te bezitten. Bij hen was dus niet alleen de om-

Tabel 25. De politieke macht van Hasseltse families (1525-1584) gerelateerd aan het vermogen in 1565. V = Vermogen = L (leden) x I (index 1565) (Tabel 24), F = Functie jaren (Tabel 10).

Naam	V = L x I		% V	F	% F	% F/% V
Bamps	13x 51 =	663	0,64	12	0,44	0,69
Beckers	8x128 =	1024	0,98	12	0,44	0,45
Beverst v	9x 93 =	837	0,80	40	1,45	1,81
Bormans	6x151 =	906	0,87	47	1,71	1,97
Brants	7x 89 =	623	0,60	17	0,62	1,03
Duyfkens	8x140 =	1120	1,08	24	0,87	0,81
Eelsrack v	10x245 =	2450	2,36	57	2,07	0,88
Gielis	8x171 =	1368	1,32	41	1,49	1,13
Gielkens	9x195 =	1755	1,69	76	2,76	1,63
Goetbloets	6x102 =	612	0,59	31	1,13	1,92
Greven	10x165 =	1650	1,59	76	2,76	1,74
Grommen	6x155 =	930	0,89	40	1,45	1,63
Hansen	6x 29 =	174	0,17	0	0,00	0,00
Hauben	10x105 =	1050	1,01	4	0,15	0,15
Hilst v	11x175 =	1925	1,85	83	3,02	1,63
Joupen	7x239 =	1673	1,61	43	1,56	0,97
Kemels	8x155 =	1240	1,19	35	1,27	1,07
Lantmeters	8x196 =	1568	1,51	45	1,64	1,09
Millen v	11x214 =	2354	2,26	122	4,44	1,96
Squaden	9x 99 =	891	0,86	89	3,24	3,77
Vuskens	6x122 =	732	0,70	39	1,42	2,03
Hasselt	1040x100 =	104000	100	2750	100	1,00

vang van de familie, maar ook het vermogen van belang voor de politieke invloed in de stad.

Deze relaties tussen bestuurlijke invloed en vermogen kunnen nog duidelijker aangegeven worden met behulp van een tabel met de verhouding tussen de bestuurlijke invloed en het vermogen van de familie. Hiertoe wordt een berekening uitgevoerd vergelijkbaar met die voor de ambachten in tabel 23. In tabel 25 staan: het totale vermogen (V) van een familie in 1565, uitgedrukt in personen x belastingindex; het percentage per familie ten opzichte van het totale stedelijke vermogen (1040 personen x 100); de totale politieke macht van de familie (F), uitgedrukt in functie jaren, en het percentage ten opzichte van alle opgespoorde functie jaren (2750). In de laatste kolom worden dan de percentages van 'F' gedeeld door die van 'V'. Hoe hoger de nu

volgende uitkomst des te groter de invloed van de familie op het bestuur in verhouding met haar vermogen.

Wanneer de resultaten vergeleken worden met die van tabel 10, dan blijkt dat in tabel 25 voor 17 families een waarde dicht bij 1,00 uit de berekeningen resulteert, dan in tabel 10 het geval was. Voor deze families geldt dat het vermogen een belangrijker factor was voor het verwerven van bestuursfuncties dan de omvang van de familie. Het volgende schema (Schema 2) brengt de families onder in een negental categorieën op basis van de belastingindex voor 1565 en het aandeel functies in verhouding tot het vermogen. Daarna volgt voor zover mogelijk een verklaring voor de onderlinge verschillen.

Schema 2. Hasseltse families naar rijkdom en bestuurlijke invloed (1525-1584). F = Functiejaren, V = Vermogen

Index Vermogen	%F/%V <0,90	%F/%V 0,90-1,10	%F/%V >1,10	
<90	Bamps Hansen	Brants		
90-110	Hauben		Beverst v Goetbloets Squaden	
>110	Beckers Duyfkens Eelsrack v	Joupen Kemels Lantmeters	Bormans Gielis Gielkens Greven	Grommen Hilst v Millen v Vuskens

De acht rijke families: Bormans, Gielis, Gielkens, Greven, Grommen, Van Hilst, Van Millen en Vuskens waren bestuurlijk gezien oververtegenwoordigd ten opzichte van hun omvang én hun vermogen. De families Bamps en Hansen hadden nagenoeg geen bestuurlijke invloed, omdat zij arm waren en overwegend buiten de stad woonden. Deze laatste omstandigheid vormt, ondanks de grotere rijkdom, de belangrijkste factor voor het ontbreken van grote bestuursmacht bij de familie Hauben. De families Brants, Van Beverst en, zij het in mindere mate Goetbloets en Squaden, waarvan een deel rijk, het andere deel arm was, werd door die rijkere nog redelijk vertegenwoordigd in het bestuur. Daarenboven kenden de families

Tabel 26. Leden, belastingindexen en magistraatsleden van de schutterijen en de Onze-Lieve-Vrouwe-Broederschap in Hasselt (1565-1569).
(Index 1565 100 = f 1,88; 1569 100 = f 1,46).

Schutterij Broederschap	Leden	Index 1565	Index 1569	Gemiddelde leeftijd	Personen in de magistraat
Kloveniers	47	248	301	44	26
Jonggezellen	24	113	118	37	6
Handboog- schutten	31	79	60	45	6
OLV-Broeder- schap	30	238	283	45	18

Goedbloets en Squaden rond 1520 grotere welvarendheid dan in 1565. Mogelijk straalde daarvan nog enig aanzien af, zich manifesterend in bestuursfuncties. Ondervertegenwoordigd ten opzichte van hun rijkdom waren: Beckers, een vrij jonge familie in Hasselt; Duyfkens, die sinds 1520 snel verarmd was, en Van Eelsrack. Deze laatste familie werd bestuurlijk wel gecompenseerd door het vervullen van een groot aantal functies in de magistraat. Joupon en Lantmeters zijn waarschijnlijk niet zo dominant bij het bestuur betrokken, omdat ze pas na 1500 tot grote rijkdom waren geraakt. De familie Kemels ging financieel-economisch juist snel achteruit, mogelijk vandaar de geringere bestuursmacht.

Schutterijen en Onze-Lieve-Vrouwe-Broederschap

Van de Kloveniers, de Jonggezellen, de Handboogschutterij en de Onze-Lieve-Vrouwe-Broederschap konden voor de jaren 1565-1569 respectievelijk 47, 24, 31 en 30 leden worden opgespoord. (Tabel 26)

De belastingindices voor de twee genoemde jaren maken duidelijk dat er tussen deze gezelschappen sociale verschillen moeten hebben bestaan. Niet alleen uit de index van de quotisaties, maar ook uit het aantal leden dat per vereniging ooit eens tot de magistraat door-drong, blijkt dat de Broederschap en de Kloveniers vooral leden uit de laag van aanzienlijke personen kenden en in zekere mate elitaire gezelschappen waren. De Handboogschutterij telde vooral armere mensen onder haar leden. Bij de Jonggezellen komt de belastingin-

dex net boven het gemiddelde van de Hasseltse burgers. Bij hen kan de leeftijd die gemiddeld ruim zeven jaren lager lag dan bij de leden van de andere verenigingen, een verklaring inhouden voor de lagere index ten opzichte van die bij de Kloveniers of de leden van de Onze-Lieve-Vrouwe-Broederschap. Tevens kan een rol gespeeld hebben dat veel Jonggezellen – meestal een benaming voor ongehuwde mannen – bij naaste familie inwoonden en daardoor (nog) geen groot eigen vermogen bezaten. De vier organisaties vonden hun leden overigens in alle ambachten. Daarin was de basis van het verschil in aanzien niet gelegen.

Samenvatting

Een royaal vermogen was een goede basis om voor bestuurlijke functies in aanmerking te komen, of tot elitaire verenigingen als de Kloveniers of de Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw te worden toegelaten. Toch zorgde het Hasseltse kiessysteem voor de magistraat ervoor dat ook minder vermogenden tot het stadsbestuur konden doordringen. In dit opzicht en door de grote participatie van de burgers aan het bestuur, mag Hasselt, in vergelijking tot andere steden, vrij 'democratisch' genoemd worden. Bij de ambachten valt op dat het lakenambacht gezien de belastingindex van 1565 niet (meer) het aanzienlijkste ambacht was. In het brouwers-, kremers- en leerlooiersambacht was de gemiddelde belastingaanslag veel hoger. De Markt en de Demerstraat waren financieel en gezien het percentage bestuurders, de aanzienlijkste straten. Het verschil tussen arm en rijk nam in de zestiende eeuw toe, maar vergeleken met de beschikbare cijfers van andere steden was de situatie in Hasselt in 1565 niet uitzonderlijk.

Noten

- 1 Balthasar, Fortuins- en inkomensonderzoek; De Belder, Beroep of bezit, 258-260; Brugmans, Standen en klassen, 111-112; Hannes, Kwantificatie, 351-354; Giele Van Oenen, Sociale structuur, 3-4; Giele Van Oenen, Theorie en praktijk; Van Heek, Sociale gelaagdheid, 168-172; Van Heek, Stijging en daling; Van Heek Vercrujssse, Beroepsprestige stratificatie; Kuiper, Opklimmen en dalen, 5-10; Lucassen Van Tijn, Naschrift; Lucassen Van Tijn, Nogmaals; Mousnier, Problèmes de stratification sociale, 245-246; Roorda, Sociale geschiedenis, 61-62; Van Tijn, Voorlopige notities, 130-137; Damsma Noordegraaf, Standen en klassen, 244-246; Van Uytven Blockmans, Geïntegreerde sociale geschiedenis, 282.
- 2 Elliot, Revolutie, 95. Over het probleem van stratificatie vóór de negentiende eeuw; Hélin, Stratification, 294-295; Mertens, Middeleeuwse sociale structuren; Van Uytven, Bronnen en methoden.
- 3 De Belder, Beroep, 257-258.
- 4 Roorda, Prosopografie, 212.
- 5 Slicher van Bath, Methodiek, 139-140; Van Uytven Blockmans, Geïntegreerde sociale geschiedenis, 276-278; Blockmans, Sociale stratificatie, 201.
- 6 RH, OAH, 212. Zie hoofdstuk IV de paragraaf over de bevolkingsgrootte van Hasselt.
- 7 Wunder, Bürgersteuer, 186.
- 8 Vergelijk Van Schaïk, Belasting, 208.
- 9 Wunder, Bürgersteuer, 187; Boeschoten Van Maanen, Welstandsverdeling Haarlem, 525; Hélin, Recherche, 148.
- 10 Vergelijk Van Schaïk, Belasting, 202.
- 11 Varkensmarkt en Ridderstraat werden samengenomen onder de benaming Varkensmarkt. Calverhuysen, Weggestraat, Steystraat en Karst, waarvan de ligging niet meer exact te bepalen is (op de kaart ten oosten van Hasselt) werden samengenomen onder Calverhuysen. Henegouwen, Melbeek, Trexschure en Hilst staan samen onder de naam Henegouwen. Wimmertingen, Mombeek en Tomstraat zijn onder de laatste naam samengevoegd. Roupertingen en Vorssem staan onder Roupertingen.
- 12 Zie hoofdstuk IV de paragraaf over de bevolking.
- 13 Ambachten: RH, HA, Smeden 1, 6, 8, 9; Kleermakers, 44; Lakenmakers, 47; Vollers, 53; Schoenmakers, 63; Linnenwevers, 71; RH, OAH, 89, 1106, 1108. Magistraat en stadsfuncties: Heyse, Administration; Bamps Geraets, Liste bourgemestres: Grauwels, Hasseltse schepenen; RH, Hasselt Armen-tafel, 3, 193-214, 230-235. Schutterijen: RH, OAH, 1260, 1264, 1267. Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw: RH, Hasselt, Onze-Lieve-Vrouwekerk, 6, 43.
- 14 Vergelijk Blockmans, Sociale stratificatie, 204.
- 15 Mertens, Middeleeuwse sociale structuren, 258-259.
- 16 Van Schaïk, Belasting, 225, 231, 235.
- 17 Wunder, Bürgersteuer, 193-194; Blockmans, Sociale stratificatie, 204-206; Van Uytven Blockmans, Geïntegreerde sociale geschiedenis, 279-280; Boe-

schoten Van Maanen, Welstandsverdeling Haarlem, 529; Van Schaik, Belasting, 213, 219, 221.

18 Scheerder, Beeldenstorm, 42-46, 78-79, 117-120.

19 Kuttner, Hongerjaar 1566, 24-31.

20 Posthumus, Leidsche lakenindustrie, XI-XII; Van Uytven, Plutokratie, 394; De Meyer, Sociale structuren Brugge, 61; Pauwelijn, Gegoede burgerij Kortrijk, 192-197.

21 Van Uytven, Plutokratie, 399-400.

VIII Correlatie tussen maatschappelijke positie en keuze voor de nieuwe religie

De laatste twintig jaar heeft het onderzoek naar de sociale stratificatie van 'gereformeerden' in de jaren zestig van de zestiende eeuw bijzondere nadruk gekregen. Van een aantal van hen zijn enige gegevens voorhanden. Zij werden immers veroordeeld en als straf werden veelal hun bezittingen geconfisqueerd. De boekhoudingen betreffende de verkoop of verhuur van de in beslag genomen goederen zijn in een aantal gevallen bewaard gebleven. De studies over de correlatie tussen de maatschappelijke positie en de godsdienstkeuze van Backhouse en Van Nierop¹ onderscheiden zich door een gedegen opzet. Beide onderzoekers hebben vooral beroep, vermogen, huisbezit, straat, en sociale functie van de hervormingsgezinden onderzocht. Over de katholieken of de armen ontbreken evenwel de bronnen die dergelijke gegevens zouden kunnen verschaffen.² Daarom is bij de nasporing van de oorzaken van de beeldenstorm of de opkomst van de reformatie nagenoeg geen aandacht uitgegaan naar die bevolkingsgroepen.

Bij het onderzoek naar de sociale stratificatie van een gehele stadsbevolking in de tijd van de beeldenstorm doen zich drie grote problemen voor:

- 1) Er bestaat – door het gebrek aan bronnen of door de verschillende manieren waarop de bestraffing van de sympathisanten van de reformatie werd uitgevoerd – geen uniforme schaalverdeling waaraan de bezittingen van de 'gereformeerden' afgemeten kunnen worden. Vergelijkingen tussen de verschillende steden worden daardoor sterk bemoeilijkt.
- 2) Het ontbreekt aan de nodige gegevens om alle mensen – katholieken én 'gereformeerden' – aan een onderzoek te onderwerpen.
- 3) De gegevens over gegoedheid en inkomsten van de onderzochte personen weerspiegelen slechts een momentopname. Er bestaat alleen enige zekerheid over zijn of haar bezit op het tijdstip dat een bepaalde belasting-, pacht- of confiscatielijst werd opgemaakt. Het is niet mogelijk de vermogenspositie van de hervormingsgezinden op

langere termijn te onderzoeken. Kende hun financiële situatie inderdaad een achteruitgang?

Nader onderzoek naar de sociaal-economische stratificatie van de bevolking in Hasselt kan een oplossing van twee van de drie hierboven aangeduide problemen naderbij brengen. Deze studie zal evenwel niet kunnen voorzien in een uniformering van de gegevens van verschillende steden. Aan de lijst van bronnen die bij het onderzoek naar de gegoedheid van dienst kunnen zijn, worden juist de reeds genoemde quotisaties in 1565 en 1569 als nieuwe mogelijkheid toegevoegd. Voor andere steden in de Nederlanden is meestal sprake van een belasting op vermogen. In Hasselt werd de belastingquote bepaald aan de hand van bezit én economisch welvaren in de voorafgaande jaren. Deze anderssoortige bronnen inzake Hasselt laten een standaardisatie van de economische gegevens nog minder toe dan voorheen het geval was.

Door de magistraat van Hasselt werd in 1567 een lijst opgesteld van tijdens de rebellie en beeldenstorm actief gebleken aanhangers van de nieuwe religie, met telkens de opgelegde geldstraf. Niemand werd er ter dood gebracht of verbannen. Slechts de kosten van de militaire onderwerping moesten worden vergoed. De strafmaat werd bepaald door de ernst van het vergrijp tijdens de opstand tegen de magistraat en de prins-bisschop. De lijst van schuldigen verschaft dan ook geen gegevens over het bezit van de bestraften. In de steden gelegen in de Nederlanden waarover Filips II landsheer was, werden van de veroordeelde hervormingsgezinden meestal alle onroerende goederen geconfisqueerd. Hier werden ook schuldig bevonden personen verbannen en werd de doodstraf toegepast. De financiële strafmaat werd er bepaald door het bezit van de veroordeelde. Confiscatielijsten die na deze bestraffing werden aangelegd, helpen wel het vermogen van de aanhangers van of sympathisanten met de nieuwe religie te bepalen.

De beschikbare archiefstukken – met name de quotisatielijst van 1565 en 1569 – maken het anderzijds voor Hasselt wel mogelijk de gehele bevolking in het onderzoek te betrekken. Aanhangers van de reformatie én katholieken komen voor in die belastinglijsten. De armen tenslotte, voor zover die niet voor een gering bedrag staan aangeslagen, kunnen worden opgespoord, omdat een lijst bestaat van de graanverkopen door de stad in de winter van 1565-1566. Tegen een

voor die winter gunstige prijs kon toen iedereen graan kopen. De minstbedeelden hebben van die gelegenheid vanzelfsprekend dankbaar gebruik gemaakt. Zo kan in deze studie aan de gehele bevolking de vereiste aandacht worden besteed: 'gereformeerd', katholiek, rijk en arm.

Het derde bezwaar, namelijk dat de onderzoeken naar de sociaal-economische positie van burgers in de zestiende eeuw slechts op een momentopname berusten, geldt evenmin voor Hasselt, daar de quotatielijsten voor 1565 en 1569 gebaseerd zijn op de vermogens- en inkomenssituatie betreffende de periode van circa 1563 tot 1569. Per persoon kan worden nagegaan in hoeverre en hoe de financiële positie veranderde in de periode van beeldenstorm en rebellie tegen de stedelijke overheid en de landsheer. Bovendien kan met behulp van de lijsten van graanverkoop door de stad zelfs worden onderzocht of personen die zich vaak gedwongen zagen goedkoop voedsel te kopen van de stedelijke overheid en die niet aangeslagen staan in de quotatielijsten (de echte armen derhalve) in godsdienstig opzicht extra actief waren, zoals E. Kuttner ons wil doen geloven. In zijn boek *Het hongerjaar 1566* stelt hij namelijk dat de arme massa met de beeldenstorm in opstand kwam tegen de ondraaglijke toestand veroorzaakt door het voedseltekort in de voorafgaande winter.³

Katholieken en 'gereformeerden'

Een eerste indicatie voor de correlatie tussen de maatschappelijke situatie en de godsdienstkeuze, geeft tabel 27. Katholieken en aanhangers van de reformatie worden vergeleken met elkaar en met de gehele bevolking te Hasselt. In de horizontale kolommen „gezins-hoofden” staat het betreffende aantal personen en onder „gemiddeld” staan de gemiddelden voor de functiejaren, voor de leeftijd, de betaalde belasting in 1565 en 1569 en de gekochte vaten rogge. Zo vervulden van de 1083 gezinshoofden die voor de periode 1565-1569 opgespoord konden worden (Zie bijlage 1 en 2), 143 personen ooit eens de functie van gouverneur, gezworene of burgemeester met gemiddeld 4,08 functiejaren. Van hen waren er 95 katholiek en 48 waren de reformatie toegedaan, met respectievelijk 4,23 en 3,79 functiejaren.

Van de Hasseltse bevolking was 28,8% hervormingsgezind (312

Tabel 27. Achtergrondinformatie over katholieken en 'gereformeerden' in Hasselt (1566-1567).

Onderwerp	Hasseltse gezins- hoofden	ge- mid- deld	Katholieke gezins- hoofden	ge- mid- deld	'Gereform.'	ge- mid- deld
Totaal	1083		771		312	
functie jaren:						
Meester	187	3,13	114	3,10	73	3,16
Armenm Bouwm	50	2,04	38	2,00	12	2,17
Gou Gez Burg	143	4,08	95	4,23	48	3,79
Tman Schepen	40	12,60	31	13,13	9	10,78
Leeftijd	463	42,82	295	43,44	168	41,73
Quote 1565	1040	f 1,88	741	f 1,78	299	f 2,13
Quote 1569	1025	f 1,46	720	f 1,50	305	f 1,35
Vaten rogge	1040	9,33	741	7,96	299	12,74

gezinshoofden van de 1083). In vergelijking tot andere steden is dit een respectabel percentage, want alléén in Kortrijk en Doornik, twee zuidelijke steden in de Nederlanden, was de helft van de bevolking de nieuwe religie toegedaan. In Limburg aan de Vesdre en in Dolhain kon dat aandeel becijferd worden op 35%. Voor Gent, Roermond en Edingen werden percentages tussen de 10% en 15% berekend. In Turnhout, Breda en Amsterdam sympathiseerde 5-10% van de bevolking met de reformatie.⁴ In het zuiden der Nederlanden was de aanhang van de 'gereformeerden' omstreeks 1566 duidelijk groter dan in het noorden.

Onder de hervormingsgezinden waren de meesters in de ambachten goed vertegenwoordigd. Was bij het katholieke deel van de bevolking van 114 personen 14,8%, meester, bij het gereformeerde deel was dat voor 23,4% het geval.

De bestuurlijke functies waren daarentegen wat evenwichtiger verdeeld. Dit geldt met name voor de magistraatsfuncties. Van de 143 personen, die in het stadsbestuur zitting hadden, kwamen er 95 uit de groep van 771 katholieke gezinshoofden, dat is 12,3%. De 48 sympathisanten met de reformatie maken met 15,4% weliswaar procentueel een groter deel uit van de totale groep hervormingsgezinden, maar doordat zij per loopbaan minder jaren zitting hadden in de magistraat – 3,79 jaren bij de 'gereformeerden' en 4,23 jaren bij de katholieken – vervalt dit schijnbare overwicht. Bij de armenmees-

ters, de bouwmeesters, de Twaalfmannen en de schepenen was het voordeel aan de katholieke groep, zowel qua procentueel aandeel, als naar jaren per loopbaan.

Waaraan deze verschillen in bestuurlijke macht zijn toe te schrijven zal nog moeten worden nagegaan. De verschillen in politieke invloed kunnen wrevel hebben opgeroepen en oorzaak zijn van een bepaalde godsdienstkeuze, maar ze kunnen evenzeer gevolg zijn van die overtuiging. Bij het onderzoek naar het vervullen van bestuurlijke functies is namelijk de periode 1525-1584 genomen. Het is mogelijk dat de hervormingsgezinden na 1567 geen functies in het stadsbestuur of anderszins meer hebben gekregen. De lagere cijfers bij armenmeesters, bouwmeesters, Twaalfmannen en schepenen zijn dan juist een gevolg en geen oorzaak van de godsdienstkeuze.

De vraag die O. de Jong heeft gesteld naar de leeftijd van de beeldenstormers,⁵ lijkt ook zinvol ten aanzien van de sympathisanten met de reformatie. Van 463 gezinshoofden, toch altijd ruim 40% van het totaal, is de leeftijd bij benadering bekend. De gemiddelde leeftijd bij de katholieken was slechts een fractie hoger dan die van de hervormingsgezinden, 43,44 tegen 41,73 jaren. Van Nierop berekende voor Amsterdam een nagenoeg even hoge gemiddelde leeftijd van 42,55 jaar voor 29 om den gelove veroordeelden.⁶ Jeugdige overmoed mag nauwelijks als een oorzaak gezien worden voor de godsdienstkeuze.

Anders is de uitkomst bij de economische achtergronden. De gemiddelde belastingaanslag van de katholieken bedroeg in 1565 f 1,78 en in 1569 f 1,50, een daling van f 0,28. Bij de katholieken was de aanslag van 1565 lager en die van 1569 hoger dan de gemiddelde aanslag van de gehele bevolking. Bij de 'gereformeerden' waren de gemiddelde quotisaties f 2,13 en f 1,35. De vermindering bedroeg bij hen dus niet minder dan f 0,78, bijna driemaal zoveel als bij de katholieken. De aanslag van 1565 lag hoger, en die van 1569 juist lager dan het gemiddelde. Een radicale ommekeer van de verhoudingen is overduidelijk. Ontegenzeggelijk was er bij de hervormingsgezinden sprake van een economische neergang in de periode van 1565-1569, terwijl de katholieken juist een relatieve vooruitgang kenden. In de administratie van de publieke graanverkoop door de stad vinden wij in dit verband eveneens opzienbarende verschillen. Kochten de burgers die later katholiek zouden blijven, in de winter van 1565-1566 gemiddeld 7,96 vaten rogge, wie later de hervorming bleek toege-

daan had gemiddeld bijna 5 vaten meer nodig. Zij kochten 12,74 vaten rogge. Daaruit zou wellicht met enig recht geconcludeerd mogen worden dat burgers die door de economische achteruitgang en de duurte van het graan getroffen werden, voor de nieuwe religieuze denkbeelden ontvankelijker waren.

Een aantal 'gereformeerden' heeft de straf die door de magistraat was opgelegd, als onredelijk en buiten proportie bestreden: volgens hen zouden de meeste straffen te hoog zijn. Met de extra inkomsten zou het stadsbestuur de stadskas willen spekken. De totale strafquotisatie blijkt echter slechts een klein bedrag hoger te zijn dan de afgesproken som, f 1277,00 in plaats van f 1250,00 per jaar. Van de 309 bestrafte hervormingsgezinden betaalden er 305 in drie-en-een-half jaar de som van f 3971,05, dat wil zeggen ruim 90% van de opgelegde boete. Van extra voordeel halen door een te hoge aanslag was dus geen sprake. Het dreigen met het confisqueren van huizen van wanbetalers blijkt, gezien het hoge betalingspercentage, effectief te zijn geweest. Dat 305 van de 309 'gereformeerden' hun straf of een deel ervan voldeden, wijst erop dat nagenoeg geen aanhangers van de nieuwe religie uit Hasselt de wijk hadden genomen. Waar moesten ze trouwens naar toe? In de Nederlanden werden de hervormingsgezinden fel vervolgd. De aangrenzende gebieden in het Duitse Rijk waren overstroomd met grote aantallen vluchtelingen uit de Nederlanden. Dat veroorzaakte ongetwijfeld een opwaartse druk op woon- en voedselprijzen. In plaats van een onzekere toekomst was een straf betalen in het vertrouwde Hasselt verkieslijker.

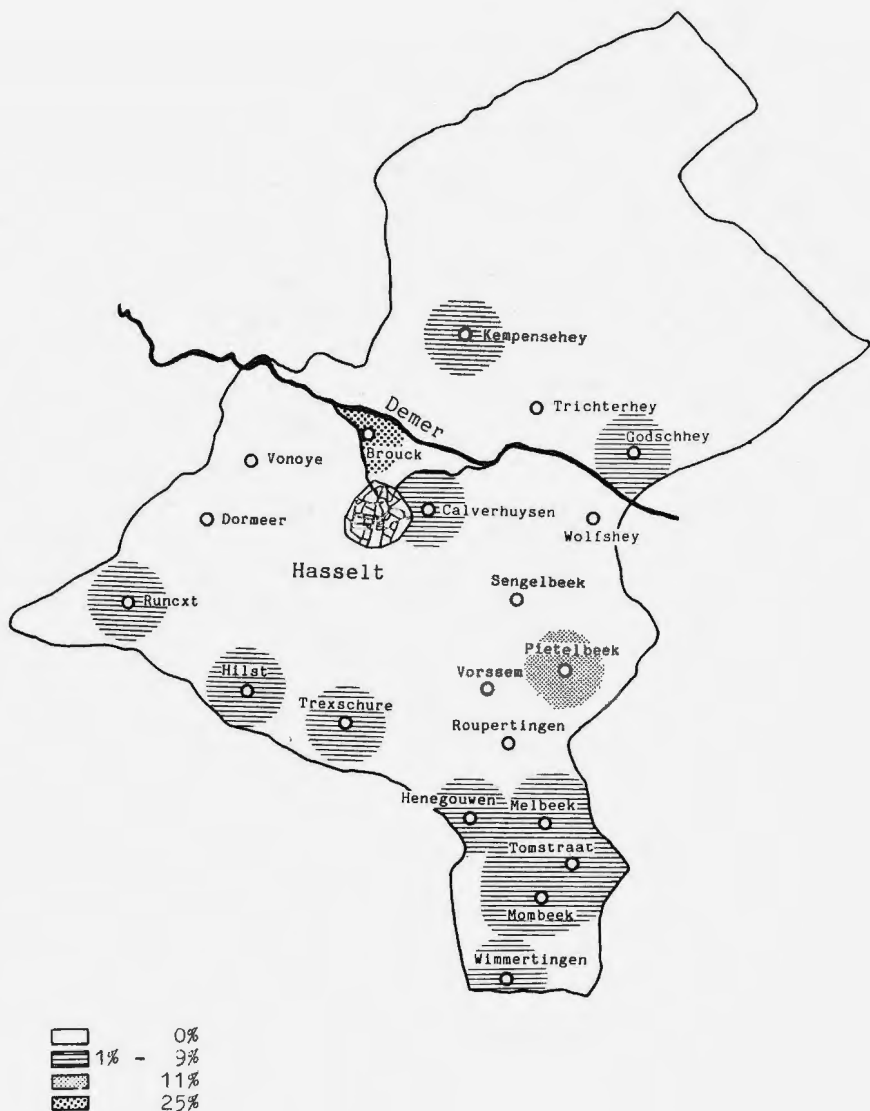
'Gereformeerden' in straten en gehuchten

In tabel 28 is per straat het percentage hervormingsgezinden berekend ten opzichte van het aantal gezinnen in 1565. Voorts staan respectievelijk de belastingindex voor 1565, de stijging of daling van de belastingindex tot 1569, het gemiddelde aantal in 1565-1566 gekochte vaten rogge en het percentage bestuurders vermeld.⁷ Aldus is het wellicht mogelijk per straat het waarom van een laag of hoog percentage 'gereformeerden' aan te geven.

Het lage percentage hervormingsgezinden buiten de stadsmuren en het hoge percentage in de stad zelf geven duidelijk aan dat in Hasselt en naaste omgeving de reformatie een uitgesproken stedelijk fe-

Tabel 28. 'Gereformeerden' per straat in Hasselt (1566-1567).
(Index 1565 100 = f 1,88; 1569 100 = f 1,46).

STAD	Gezin- nen 'Gereformeerd'			Belas- ting- index	1569 +/- tov	Vaten rog- ge	Be- stuur
	1565	totaal	%	1565	1565		%
Markt	36	11	31	190	-14	5,9	31
Nieuwestraat	53	26	49	142	5	11,4	27
Kapelstraat	52	22	42	130	-6	10,8	15
Varkensmarkt	63	27	43	109	-2	10,5	16
Aldestraat	19	7	37	63	4	5,9	26
Den Hert	29	14	48	81	-12	6,0	14
Meldertstraat	25	6	24	45	1	11,2	4
Lombardstraat	33	12	36	149	11	13,2	21
Waalpotsteeg	12	3	25	66	2	11,7	17
Demerstraat	103	37	36	148	-7	10,0	38
Achter de Molen	35	12	34	22	-1	7,3	6
Vlaminxstraat	20	9	45	58	12	13,0	15
Paardsdemer	61	22	36	102	25	9,9	18
Badderij	22	5	23	31	-2	13,0	5
Suivelmarkt	27	10	37	91	4	8,5	11
Kerkhof	18	2	11	60	3	7,2	11
Raamstraat	22	4	18	62	6	9,6	18
Persoonstraat	29	10	34	61	-3	8,4	14
Ingeland	39	12	31	33	7	8,2	13
Maastrichterstraat	117	45	38	119	-15	9,6	15
Onbekend	8	3	38	0	21	15,1	0
Totaal	815	299	37	103	0	9,8	19
BUITENGEBIED							
Calverhuysen	47	3	6	66	3	8,8	
Kempensehey	22	2	9	75	16	4,7	
Trichterhey	10			114	-28	6,8	10
Godschhey	22	1	5	63	-12	8,8	
Wolfshey	12			104	8	8,9	
Pietelbeeck	9	1	11	68	18	1,9	11
Vonoye	7			80	-9	3,2	
Sengelbeek	4			87	16	6,6	
Roupertingen	8			73	-5	10,5	
Tomstraat	21	1	5	148	2	8,9	10
Henegouwen	27	2	7	143	0	5,5	4
Runxxt	18	1	6	46	-5	7,8	
Brouck	8	2	25	90	-11	16,5	
Dormeer	10			53	-5	6,9	
Totaal	225	13	6	88	0	7,6	3

Kaart 18. Percentage 'gereformeerden' in het buitengebied van Hasselt (1566-1567).

nomeen was. Brouck vormde vergeleken bij de andere buitengebieden een uitzondering met een hoog percentage 'gereformeerden': 25%, maar het totale aantal gezinshoofden was er klein.

Een hypothese zou kunnen zijn dat veel hervormingsgezinden zouden moeten voorkomen in straten met verschillende negatieve factoren zoals een lage belastingindex, een daling van die index in de periode 1565-1569, veel gekocht graan, en een relatief laag percentage bestuurders, met derhalve een grote algemene ontevredenheid. De lage percentages 'gereformeerden' in de Meldertstraat, de Waalpotsteeg, Badderij en Roupertingen, waar in menig opzicht sprake was van slechte omstandigheden, tonen evenwel aan dat de situatie niet zo eenduidig was. Bovendien gaan een sterke stijging van de index, een geringe hoeveelheid gekocht graan en een in verhouding tot andere buitenijen hoog percentage bestuurders in Pietelbeek toch samen met het op een na hoogste percentage 'gereformeerden' in het buitengebied. Dat de bovengeformuleerde hypothese niettemin tot op zekere hoogte opgaat, laten de Nieuwestraat, de Kapelstraat, de Varkensmarkt, Den Hert, de Vlaminckxstraat, de Maastrichterstraat, Godschhey, Runcxt en Brouck zien, waar een vrij grote hoeveelheid verhandelde rogge en een daling van de index gepaard gaan met een hoog percentage aanhangers van de nieuwe religie. De belastingindex hoeft niet per se laag te zijn.

Als wij tenslotte letten op de percentages 'gereformeerden' en de percentages bestuurders, dan kan op basis van de lage percentages bestuurders en hervormingsgezinden in de buitenijen geconcludeerd worden, dat eventuele ontevredenheid van de buitenburgers over een gering aandeel in het bestuur hen niet verleide tot de keuze voor de nieuwe godsdienst. Ook de Meldertstraat, Badderij en Kerkhof in de stad tonen aan dat ontevredenheid dáárover geen grote extra stimulans hoefde te betekenen voor de overgang naar de reformatie. Evenals in de vorige paragraaf werd geconstateerd, blijken eerder economische dan bestuurlijke factoren invloed te hebben gehad op de godsdienstkeuze.

Algemene conclusies die voor de buitengebieden of straten binnen de stadsmuren gelden, zijn vrijwel onmogelijk te trekken. Dit vindt zijn verklaring in de zeer gedifferentieerde samenstelling van de bevolking per straat. Vandaar ook dat de studie per straat of gehucht leidt tot andere gevolgtrekkingen dan de algemene benadering van

Tabel 29. Katholieken en 'gereformeerden' in verschillende belastinggroepen te Hasselt (1566-1567).

Belasting	Hasselt		Katholieken		'Gereformeerden'	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
f 0,00-f 0,99	446	41,2	346	77,6	100	22,4
f 1,00-f 1,99	216	19,9	149	69,0	67	31,0
f 2,00-f 2,99	150	13,9	102	68,0	48	32,0
f 3,00-f 3,99	108	10,0	66	61,1	42	38,9
f 4,00-f 4,99	66	6,1	41	62,1	25	37,9
f 5,00	22	2,0	16	72,7	6	27,3
f 6,00	38	3,5	26	68,4	12	31,6
f 7,00	9	0,8	5	55,6	4	44,4
f 8,00	10	0,9	8	80,0	2	20,0
f 10,00	3	0,3	2	66,7	1	33,3
f 12,00	12	1,1	7	58,3	5	41,7
f 15,00	3	0,3	3	100,0	0	0,0
Totaal	1083	100,0	771	71,2	312	28,8

de gehele Hasseltse bevolking in de vorige paragraaf. In geen enkel deel van de stad woonden voldoende homogene groepen burgers met dezelfde achtergronden, zoals bijvoorbeeld bestuurders, linnenwevers of zeer armen. In de volgende paragrafen zullen deze groepen afzonderlijk nader worden gezien.

'Gereformeerden' in belastinggroepen

De 1083 Hasseltse burgers in de periode 1565-1569 zijn in de bovenstaande tabel per belastinggroep onderscheiden naar katholiek en 'gereformeerd'. Als uitgangspunt voor de verdeling in belastinggroepen is de quotisatie van 1565 genomen. Bij de eerste kolom percentages wordt het totale aantal burgers van Hasselt als uitgangspunt genomen. Bij de katholieken en hervormingsgezinden staat het percentage ten opzichte van het aantal personen in de betreffende belastinggroep.

Voor steden als Amsterdam, Antwerpen, Gent, Kortrijk en voor het Westerkwartier⁸ werd het vermoeden uitgesproken dat de middengroep van gegoede burgers, mede vanwege betere scholing en groter interesse voor geloofszaken, het meest ontvankelijk was voor de nieuwe religie. Dit gold zowel in 1566 als in de eerste fase van de

Opstand. Voor Hasselt bevestigen de cijfers in tabel 29 de juistheid van die opvatting. Bij de armere burgers treffen wij een beduidend lager percentage hervormingsgezinden aan dan in de middengroepen: 22,4% tegen 31-38,9%. Van de 97 rijkste burgers in Hasselt was daarentegen weer een kleiner deel 'gereformeerd', namelijk 30 personen: 31%. Voor het gehele gebied van Hasselt was het aandeel van sympathisanten met de nieuwe religie 28,8%.

Wordt onderscheid gemaakt tussen de aanhangers van de reformatie binnen de stadsmuren en die in de buitenijen (Bijlage 6), dan blijkt het overgrote deel van de 'gereformeerden' binnen de stadsmuren te wonen. Hierdoor komt hun percentage voor het stedelijke gebied nog hoger te liggen dan hiervoor berekend werd voor geheel Hasselt, namelijk op 35,3%. Zowel in de stad als op het platteland oefende de nieuwe religie een grotere aantrekkingskracht uit op de middengroepen. In beide gebieden was de minste invloed te bespeuren bij de armste bevolkingsgroep. In het buitengebied ontbreken de hervormingsgezinden geheel bij de 13 rijkste burgers die f 5,00 belasting of meer betaalden, terwijl dezelfde categorie voor het stadgebied op 84 personen 30 'gereformeerden' telt: 35,7%.

Nadat is nagegaan in welke belastinggroepen relatief de meeste aanhangers van de nieuwe religie te vinden waren, is de vraag aan de orde welke oorzaken daaraan ten grondslag liggen. Of er ontevredenheid over het bestuur bestond zal later worden onderzocht. Thans beperken wij ons tot het economische facet. In tabel 30 worden per denominatie de belastinggroepen en voedselaankopen in de winter van 1565-1566 met elkaar gecombineerd.

Enkele hoge cijfers in de belastinggroepen boven f 5,00 vallen bijzonder op. Ze hebben telkens betrekking op een zeer kleine groep burgers, waardoor een toevallige grote graanaankoop door een enkeling al kan leiden tot een hoog gemiddelde voor zo'n categorie. Om zulke schommelingen te elimineren zijn de graanaankopen van alle burgers met f 5,00 en meer aan belasting, samengevoegd en gemiddeld (laatste regel in de tabel). De geringere voedselaankopen door de armste katholieke burgers in de stad (7,6 vaten) in vergelijking met de burgers die tussen de f 1,00 en f 3,00 belasting betaalden (9,7-10,8 vaten) zijn waarschijnlijk veroorzaakt doordat tot de armsten veel ouderen of alleenstaanden hoorden. Bij hen was de behoefte aan graan geringer. In de groep die f 1,00-f 3,00 belasting betaal-

Tabel 30. Gemiddeld aantal vaten rogge per belastinggroep bij katholieken en 'gereformeerden' te Hasselt (1566-1567).

Belasting 1565	Binnen Hasselt Vaten rogge		Buiten Hasselt Vaten rogge	
	Katholiek	'Gereformeerd'	Katholiek	'Gereformeerd'
f 0,00-f 0,99	7,6	12,0	8,9	10,8
f 1,00-f 1,99	9,7	15,7	7,8	3,4
f 2,00-f 2,99	10,8	12,1	6,4	1,5
f 3,00-f 3,99	6,2	12,9	5,8	6,3
f 4,00-f 4,99	6,3	10,0	1,6	0,0
f 5,00	2,5	8,5	1,2	
f 6,00	3,7	4,9	12,0	
f 7,00	12,3	20,0	0,0	
f 8,00	4,8	2,3	12,5	
f 10,00	9,3	5,5		
f 12,00	2,6	16,8	2,0	
f 15,00	0,0			
f 5,00-f 15,00	4,1	9,5	5,4	

de, zaten vermoedelijk in verhouding veel kleine handelaren en nijverheidsmensen met een groot gezin. Zij hadden een grote behoefte aan extra graan. De rijkere – zij hadden voldoende geld om reeds vóór de winter een voorraad aan te leggen – maakten minder aanspraak op hulp van de stad: een aantal van hen was dat vermoedelijk hun eer te na.

Voor de stad valt in het oog dat – behalve in de categorieën *f* 8,00 en *f* 10,00 – de aankoop van rogge bij de 'gereformeerden' steeds het hoogst was. Bij hen heerste gemiddeld een groter tekort aan voedsel dan bij de katholieken. De families met een grotere behoefte aan voedsel waren blijkbaar ontvankelijker voor de nieuwe religie. De grote uitgaven bij de aankoop van voedsel kunnen hun levensstandaard danig aangetast hebben, waardoor mogelijk uit ontevredenheid een overgang naar de reformatie eerder gemaakt werd. In die zin is voor het stadsgebied van Hasselt de term „hongerjaar” toch niet zonder betekenis.

Voor het overwegend agrarische buitengebied van Hasselt met veel zelfverzorgers kan uit deze cijfers geconcludeerd worden dat er minder extra voedsel nodig was dan in de stad zelf. Bovendien lijkt daar een eventueel voedseltekort geen extra reden te zijn geweest om

voor de reformatie te kiezen, want bij het katholieke bevolkingsdeel was dat tekort zelfs groter.

Een ander economisch motief om tot de nieuwe religie over te gaan kan hebben gelegen in een achteruitgang van inkomsten en vermogen. Door de quotisatielijsten van 1565-1569 beschikken wij over gegevens om een verschuiving in de financiële positie van de burgers van Hasselt waar te nemen. De belastingaanslag in 1569 zou voor de hervormingsgezinden beïnvloed kunnen zijn door de straf die aan hen werd opgelegd. De 'gereformeerden' ontbeerden door de boete namelijk besteedbaar inkomen en zouden mogelijk dientengevolge een lagere quote hebben gekregen. Uit tabel 32 blijkt dat er zeker geen sprake was van een algemene verlaging van de gewone belasting bij de hervormingsgezinden. In 1569 kreeg namelijk 47,5% van de aanhangers van de nieuwe religie, na indexering van de belasting, een hogere quote dan in 1565 het geval was. De kans dat de gewone quote verlaagd werd wegens de strafbetaling, is daarom zeer klein. Onder het katholiek gebleven deel van de Hasseltse bevolking heerste de opinie dat de 'gereformeerden' moesten opkomen voor de welverdiende boete die de stad door Gerard van Groesbeek was opgelegd. De gezagsgetrouwen hadden al genoeg bijgedragen aan de eerste termijnen van de straf en aan het onderhoud van het garnizoen. Bij de katholieken zou het zeker protesten hebben losgemaakt indien ook nog eens via de gewone quotisatie toch een verkapte bijdrage aan betaling van de straf zou zijn geleverd. Overigens mocht iedereen vrijwillig de 'gereformeerde' medeburgers helpen bij het betalen van de boete. Een mogelijkheid waarvan slechts in uitzonderlijke gevallen gebruik werd gemaakt.

In 1565 moest de doorsnee burgers een quote van f 1,88 betalen en in 1569 f 1,46. Deze gemiddelden worden, evenals bij berekeningen in hoofdstuk VII, telkens op 100 gesteld, zodat de belastingsommen van de verschillende personen of groepen geïndexeerd worden en met elkaar te vergelijken zijn. Een belastingbetaler die in beide jaren het indexcijfer 100 had, was gelijk gebleven wat betreft inkomsten en vermogen. Hij betaalde in 1565 f 1,88 belasting en in 1569 f 1,46. Uitgaande van de belastinggroepen en het onderscheid tussen katholieken en 'gereformeerden' binnen en buiten de stad (Bijlage 6), wordt in de volgende tabel nagegaan hoe in de periode 1565-1569 per belastinggroep de belastingindex daalde of steeg.

Tabel 31. Verandering in de belastingindex tussen 1565 en 1569 bij katholieken en 'gereformeerden' te Hasselt.

Belasting 1565	Indexdaling of -stijging in stad Hasselt			Indexdaling of -stijging in buitengebied Hasselt		
	Kath	'Geref'	%	Kath	'Geref'	%
f 0,00-f 0,99	6	14	26,9	5	2	2,4
f 1,00-f 1,99	1	-5	42,6	-6	7	5,9
f 2,00-f 2,99	4	-43	42,6	-1	-55	4,7
f 3,00-f 3,99	-1	-37	44,2	25	-8	18,2
f 4,00-f 4,99	15	-47	42,1	20	-76	11,1
f 5,00	8	-49	37,5	8		
f 6,00	22	-93	34,3	46		
f 7,00	5	-149	50,0	107		
f 8,00	8	156	25,0	53		
f 10,00	-258	-158	33,3			
f 12,00	196	-28	45,5	-501		
f 15,00	229		0,0			
f 5,00-f 15,00	42	-74	35,7	-8		

Dat bij de 'gereformeerden' op financieel gebied een achteruitgang te constateren valt, wordt in tabel 31 helemaal bevestigd. Zowel binnen als buiten de stadsmuren trad voor de belastinggroep tot f 1,00 geen verslechtering op; eerder een lichte verbetering. In die bevolkingsgroep is het percentage sympathisanten met de nieuwe religie naar verhouding laag. Voor het gebied binnen de muren geldt, dat in de meeste belastingcategorieën met veel 'gereformeerden' bij hen de index daalde, terwijl de index bij de katholieken steeg. In de armste belastinggroep en in die van f 8,00 is de situatie tegengesteld en treffen wij juist de laagste percentages hervormingsgezinden aan. Voor het buitengebied is de situatie vergelijkbaar, behalve bij de belastingcategorie van f 1,00-f 2,00, waar juist de katholieken verarmden en de vier aanhangers van de nieuwe religie hogere vermogens en inkomsten hadden. Voor de groepen boven de f 4,99 binnen de stadsmuren zijn de gegevens voor de totale groep berekend, om al te grote schommelingen veroorzaakt door een enkeling te neutraliseren. De totale achteruitgang bij de aanhangers van de reformatie blijkt er vrij hoog te zijn, -74, het percentage 'gereformeerden' is er desondanks lager dan bij de middengroepen van f 1,00-f 5,00.

Een achteruitgang op economisch gebied leidde doorgaans veel eerder tot een breuk met de rooms-katholieke kerk dan de omstandigheid arm te zijn. Deze achteruitgang verstoorde bij een aantal burgers uit de middengroepen de toekomstverwachtingen en maakte hen ontevreden. De allerrijksten konden een achteruitgang op economisch gebied beter verwerken. Waren de armen aan hun armoede gewend? Zo bezien hebben blijkbaar minder armen en minder zeer goed gesitueerden openlijk gesympathiseerd met het gereformeerde geloof dan personen uit de middengroepen.

Bracht een sterke daling van de belastingindex een grotere ontevredenheid en snellere overgang naar de nieuwe religie met zich mee? Door te onderzoeken hoe de geloofskeuze was bij personen met een gelijkblijvende, dalende of stijgende index, worden enige gegevens hieromtrent duidelijker.

Van 77 burgers kon geen achter- of vooruitgang van de index berekend worden bij gebrek aan gegevens voor een van de twee belastingjaren. Bij de categorie -100% horen meestal personen die in 1565 f 0,25 betaalden en in 1569 vrijgesteld werden van belasting. Dat gebeurde niet vanwege een daling in hun toch al gering vermogen of lage inkomsten. De vereiste totale belastingsom was in het laatstgenoemde jaar lager, waardoor de armeren bij deze belasting gespaard bleven. De indexdaling lijkt zeer sterk te zijn, maar de realiteit was minder hard. In die groep wordt een laag percentage 'gereformeerden' aangetroffen. In de andere categorieën met een sterk negatieve ontwikkeling van de index was het percentage hervormingsgezinden juist zeer hoog, met top-percentages bij -40% – -99%. Bij een positieve verandering nam over het algemeen de neiging om tot de reformatie over te gaan af naarmate de index steeg. De genegenheid voor de nieuwe religie nam daarentegen blijkbaar toe naargelang de mate van ontevredenheid veroorzaakt door de verslechtering van de financieel-economische situatie.

Hoe groot de invloed van die economische factor op de keuze voor de gereformeerde religie was zal thans worden onderzocht. Ter beantwoording van die vraag kunnen de personen met een indexdaling van 0 – -99% met de personen met een indexstijging met daarbij opgeteld de categorie -100% vergeleken worden. Een en ander geschiedt, omdat – zoals hierboven uiteengezet – bij de groep van -100% geen of hooguit een geringe financiële achteruitgang te ver-

Tabel 32. Verandering in belastingindex en percentage 'gereformeerden' in Hasselt (1566-1567).

Belastingindexdaling of stijging in %	Katholieken	'Gereformeerden'	% 'Gereformeerd'
-100	42	8	16,0
- 80 -99	3	3	50,0
- 60 -79	19	45	70,3
- 40 -59	8	19	70,4
- 20 -39	108	63	36,8
0 -19	88	19	17,8
+ 20 + 1	21	11	34,4
+ 40 +19	369	122	24,8
+ 60 +39	3	3	50,0
+ 80 +59	9	3	25,0
+100 +79	14	1	6,7
>100	23	2	8,0
Totaal	707	299	29,7

moeden is. Van de 375 personen met een negatieve index-ontwikkeling waren er 149 gevoelig voor de reformatie. Dat is 39,7%. Van de andere groep, groot 631 personen, bekenden zich 150 tot het nieuwe geloof. Dat is 23,8%. Het ongenoegen over de verslechtering van de financiële situatie maakte voor extra 15,9% van de personen de stap naar de nieuwe religie gemakkelijker. Dat is een verhoging met tweederde ten opzichte van het percentage van de personen die hun economische positie gunstig zagen ontwikkelen.

Vergelijkbare berekeningen zijn te maken ten aanzien van de relatie voedselaankoop en keuze voor de reformatie. Vervolgens kan worden nagegaan welke negatieve ontwikkeling: een indexdaling of een grote voedselaankoop, de keuze voor de nieuwe religie het sterkst beïnvloed heeft. Aangezien het graan in de winter van 1565-1566 tegen een gunstige prijs door de stad aan de burgers te koop werd aangeboden, mag verwacht worden dat een deel van de burgers niet alleen graan kocht vanwege de schaarste, maar ook omdat het goedkoper was. Ten einde het effect van deze 'koopjesjagers' zoveel mogelijk uit te schakelen, is uitgegaan van een echt graantekort bij een aankoop van meer dan vijf vaten rogge. Van de 1083 burgers in de periode 1565-1569 kochten 519 personen 0-5 vaten rogge. Van hen kozen er 102 voor de nieuwe religie, 19,7%. 564 Personen kochten

meer dan vijf vaten rogge. Van hen waren 210 personen, 37,2%, 'gereformeerd', dat is 17,5% meer dan bij de eerste categorie die 0-5 vaten graan kocht. Een grote behoefte aan rogge, ofwel een slechtere voedselsituatie en dientengevolge, mede vanwege de duurte, extra uitgaven, zorgden voor een toename van 88,8% van het percentage 'gereformeerden' vergeleken bij een normale situatie, waarin geen extra voedselaankopen nodig zouden zijn geweest. Hoe nijpender de voedselsituatie was, des te meer bleken de door tekorten en extra kosten getroffen personen open te staan voor het nieuwe geloof. Bij de 157 personen, die meer dan twintig vaten rogge kochten, was het percentage hervormingsgezinden 46,5%. Het voedseltekort had kennelijk een grotere uitwerking bij de overgang naar de nieuwe religie, dan een daling van de belastingindex, want die veroorzaakte een geringere toename van het percentage 'gereformeerden'.

In de volgende tabel zijn de gecombineerde gegevens van een negatieve of positieve belastingindex en de voedselaankopen op de keuze voor de nieuwe religie bij elkaar gezet. In de eerste kolommen staan de gegevens voor de stad en het buitengebied samen, daarna staan de gegevens voor het gebied binnen de stadsmuren nog eens apart. In de buitenrijen was de appreciatie van het nieuwe geloof namelijk veel geringer en dat zou de uitkomsten voor het stedelijk gebied sterk kunnen beïnvloeden.

Van de 358 personen waarmee het economisch goed bleef gaan in de jaren 1565-1569 koos slechts 16,8% voor de nieuwe religie. De kri-

Tabel 33. Invloed van de verandering van de belastingindex en de voedselaankoop op de keuze voor de nieuwe religie in Hasselt (1566-1567).

Verandering Belastingindex	Aankoop Vaten Rogge	Hasselt Totaal			Hasselt binnen de stadsmuren		
		Totaal	'Geref'	% 'Geref'	Totaal	'Geref'	% 'Geref'
+	0-5	358	60	16,8	225	45	20,0
-	0-5	161	42	26,1	167	47	28,1
+	> 5	350	103	29,4	243	89	36,6
-	> 5	214	107	50,0	212	118	55,7
Totaal		1083	312		847	299	

tieke voedselsituatie en de verslechtering van de financiële toestand had – in deze volgorde – in Hasselt een sterke toename van de keuze voor de reformatie tot gevolg. Dit resulteerde in een verdrievoudiging van het percentage hervormingsgezinden in de groep burgers die zowel een negatieve financiële ontwikkeling doormaakte, als een groot gebrek aan voedsel had. De percentages voor de stad apart liggen een beetje hoger. De conclusies zijn dezelfde.

Gereformeerden in 1562

In 1562, vijf jaren vóór de beeldenstorm in Hasselt, werd na een serie verhoren, afgenomen door de Luikse inquisiteur Cornelis van Gouda, duidelijk dat toen reeds een kleine groep burgers hervormingsgezind was (Zie bijlage 7). Slechts één van de 32 aanhangers van de nieuwe religie in 1562 woonde buiten de stadsmuren. Ook toen al was de reformatie in Hasselt vooral een stedelijke aangelegenheid. Opvallend is dat de eerste hervormingsgezinden elkaar qua percentages in de vier laagste belastinggroepen nauwelijks ontlopen (2% – 3,7%). Zij bevonden zich toen nog niet speciaal in de midden-groepen, zoals in 1566-1567 het geval was. Van de 986 personen die minder dan f 5,00 belasting betaalden, was in 1562 2,5% de reformatie toegedaan. Van de 97 rijken – die meer dan f 5,00 belasting betaalden – waren er zeven hervormingsgezind, 7,2%. In 1562 was de aanhang van de reformatie onder de rijkere nagenoeg driemaal zo groot als die bij de armen en middengroepen.

Uit de gegevens over de belasting en de voedselaankopen blijkt dat de oudste groep hervormingsgezinden in Hasselt economisch minder hard getroffen werd dan de latere 'gereformeerden'. De gemiddelde daling van de belastingindex voor deze groepering in 1565-1567 was -21, terwijl die voor de 32 vroegste aanhangers van de nieuwe religie slechts -3 bedroeg. Zij kochten bovendien minder graan, namelijk gemiddeld 10,6 vaten tegenover 12,7 vaten. Het lijkt erop dat bij deze eerste hervormingsgezinden de economische ontwikkelingen minder invloed hadden op de godsdienstkeuze dan bij die van 1566-1567. Zij kozen veeleer uit overtuiging voor het nieuwe geloof.

Tabel 34. De economische achtergrond van actieve 'gereformeerden' in Hasselt (1566-1567). (Index 1565 100=f 1,88, 1569 100=f 1,46).

	To- taal	Functie- jaren	Leef- tijd	Belasting- index		Vaten rogge	Index straf f 4,09=100
	1565	1569		1565	1569		
Hasselt	1083	1,47	42,8	100	100	9,0	
'Gereformeerd'	312	1,54	41,7	108	91	12,2	100
Ging naar preek	44	1,73	42,8	141	122	12,5	178
Verzet	27	1,67	45,5	133	119	11,6	212
Beeldenstormer	21	2,05	42,1	114	86	14,0	158
Functie	11	3,45	43,6	196	177	16,6	266
Liet kind dopen	9	1,33	43,1	52	44	12,3	99
Huis geconfisq.	37	1,70	46,2	162	118	12,0	218
Protest straf	65	1,25	39,9	146	129	10,6	156
Legt eed af	38	1,92	40,9	154	114	14,4	170

Actieve 'gereformeerden'

Van de eerste groep van 32 personen die de reformatie waren toegedaan in 1562, keerden er in 1566-1567 vijf terug naar het oude geloof. Niet minder dan vijftien van de 'oude' hervormingsgezinden waren in de periode rond de beeldenstorm erg actief. Vier van hen namen deel aan de beeldenstorm. De economische achtergronden van deze groep van vijftien doen dit niet verwachten, aangezien zij in verhouding weinig rogge kochten en er financieel juist op vooruit gingen. Hun belastingindex steeg van 147 in 1565 naar 160 in 1569. Dit bevestigt de eerder geuite suggestie dat de 'gereformeerden' van het eerste uur niet zozeer om economische, als wel om religieuze redenen voor het nieuwe geloof kozen.

Van de in totaal 312 hervormingsgezinden legden er in 1566-1567 112 zulke activiteiten aan de dag, dat zij werden opgetekend. Zo is van 27 personen bekend dat ze openlijk verzet pleegden tegen de magistraat of de prins-bisschop. Elf 'gereformeerden' namen een leidende functie op zich en 21 personen staan als beeldenstormer bekend.

De groep personen, waarvan vermeld wordt dat ze naar de preken gingen, was ontegenzegglijk veel groter dan 44. De onderzoekers hadden waarschijnlijk niet de bedoeling in dit opzicht alle overtreders op

te sporen. Hooguit werd van een aantal hervormingsgezinden of nieuwsgierigen op deze manier het scala van activiteiten comple(e)t(er) gemaakt.

De inbeslagneming van de huizen van een aantal 'gereformeerden' was geen extra activiteit. De huizen werden namelijk slechts voor korte tijd geconfisqueerd, omdat de betreffende personen actief waren geweest. Later werden die huizen teruggegeven, waarna de getroffenene een geldboete kreeg opgelegd. Onder hen treffen wij 23 personen aan die in verzet waren gekomen, negen beeldenstormers en zeven 'gereformeerden' met een leidinggevende functie. Deze activiteiten werden zwaar aangerekend, met name het in verzet komen tegen de magistraat of de landsheer en het daarbij leiding geven. Dit blijkt tevens uit de uiteindelijke straf die deze personen kregen opgelegd. De leidende en verzet plegende 'gereformeerden' kregen zelfs zwaardere straffen dan de beeldenstormers (Strafindex respectievelijk 266, 212 en 158).

Met uitzondering van hen die hun kind volgens de nieuwe religie lieten dopen, hadden de personen – ook de beeldenstormers – in 1565 een meer dan gemiddelde belastingindex. Door de beeldenstormers werd wel de economische achteruitgang (indexdaling van 114 tot 86 en een voedselaankoop van veertien vaten rogge) zeer nadrukkelijk gevoeld. Verzet, beeldenstormerij en het vervullen van een leidinggevende functie bij de hervormingsgezinden kunnen moeilijk veroorzaakt zijn door ongenoegen dat voortkwam uit een te geringe bestuurlijke macht die de betreffende personen hadden. In deze groepen worden juist personen aangetroffen met een meer dan gemiddeld aantal functie jaren: respectievelijk 1,67, 2,05 en 3,45. Voelden zij zich bedreigd door de toenemende centralistische invloed vanuit Luik? Bij de leidinggevende hervormingsgezinden geldt duidelijk dat zij die reeds eerder bestuurlijke kwaliteiten hadden getoond ook nu als 'bestuurders' op de voorgrond traden.

De 'gereformeerden' die hun kind door de predikant lieten dopen, hoorden over het algemeen tot de armere burgers. De meer welgestelde hervormingsgezinden waren in dit opzicht voorzichtiger. Zij wilden na de 'vergissing' van de opstand in 1566-1567 snel weer opgenomen worden in de katholieke gemeenschap en legden een eed van trouw aan het katholieke gezag af.

Bezien wij naar aanleiding van de vraag van O. de Jong⁹ naar de

leeftijd van de beeldenstormers de gemiddelde leeftijd van deze en andere groepen, dan blijkt dat de gemiddelde leeftijd bij de beeldenstormers niet lager lag dan die bij de hervormingsgezinden. Bij de beeldenstormers was derhalve geen sprake van jeugdige roekeloosheid. Alleen bij hen die durfden protesteren tegen de opgelegde straf, valt een wat jongere gemiddelde leeftijd te constateren: 39,9 jaren tegenover 41,7 bij de 'gereformeerden'.

In verhouding met het totaal aantal personen in de voor 1565 te onderscheiden belastinggroepen (Bijlage 8) hebben van de 'gereformeerden' de verzetplegers, de leiders en de beeldenstormers vooral in de middelste belastinggroepen een groot aandeel. De opvatting dat de reformatorische beweging in 1566 vooral toe te schrijven zou zijn aan de ontevredenheid van de armeren gaat voor Hasselt niet op. Voor het verzet en de leiding daarvan ligt het voor de hand dat niet de armsten de aanzet gaven. Bij de beeldenstorm is dat minder vanzelfsprekend. Zo werd in Gent een aantal beeldenstormers uit de armere buitenparochies aangetrokken om het vuile werk op te knappen in ruil voor aalmoezen of de mogelijkheid tot plunderen.¹⁰ Ten aanzien van Hasselt kan niet gezegd worden dat 'de rijken' het vernielen van de beelden aan 'de armen' overlieten. Evenmin kwamen de beeldenstormers uit de buitengebieden. De beeldenstormers in Hasselt komen allen uit de stad zelf, ze woonden daarin verspreid en slechts een naar verhouding klein deel behoort tot de armste bevolkingsgroep. Voor steden als Roermond, Axel en Hulst is hetzelfde geconstateerd: evenals in Hasselt waren daar de middengroepen erg actief.¹¹

Bestuurders en reformatie

Bij de laatste magistraatsverkiezingen vóór de beeldenstorm werden van de achttien magistraatsleden vijf (later) hervormingsgezinden gekozen. Eén van hen, Michiel Greven, zou een van de leidende 'gereformeerden' worden tijdens de opstand in 1566-1567. De verdeeldheid in de magistraat tastte in de kritische maanden de autoriteit van het stadsbestuur ernstig aan. Na de onderwerping van Hasselt in maart 1567 werd er door schout en schepenen (zij waren katholiek gebleven) nauwgezet op toegezien dat alleen onverdacht katholieken tot magistraatsleden gekozen werden. Een jaar daarna, in 1568, lijkt het ergste gevaar geweken, want dan wordt Tilman Grom-

men in de magistraat gekozen. Hij was sympathisant met de nieuwe religie geweest, maar slaagde er toch in tot het stadsbestuur door te dringen. Tilman kwam daarbij niet in de geringste functie: hij werd burgemeester. Van de vijf hervormingsgezinde magistraatsleden in 1566 zouden er later twee terugkeren in het stadsbestuur. Blijkbaar konden personen die zich als zodanig gecompromitteerd hadden, later toch weer op de kussens geraken. Van de katholieken, gekozen bij de laatste magistraatsverkiezingen vóór de beeldenstorm, was dit aandeel groter: negen van de dertien keerden later nogmaals in het stadsbestuur terug.

Welke invloed had het verloop van de bestuurscarrière op de godsdienstkeuze en omgekeerd welke gevolgen had de godsdienstkeuze voor een bestuurlijke loopbaan?

Eerst de beantwoording van de vraag, of ontevredenheid over het niet verwerven van een bestuursfunctie de keuze voor de nieuwe religie heeft bevorderd. De gegevens in tabel 19 tonen aan dat bestuurderen in Hasselt een zekere gegoedheid bezaten. Omdat mensen over het algemeen al snel pretenties bezitten, is gekozen voor een vrij lage benedengrens waarboven personen in Hasselt ontevreden zouden kunnen raken over het mislopen van bestuursfuncties, terwijl zij de 'financiële kwaliteiten' toch reeds bezaten. Voor die grens geldt als richtpunt het bedrag van f 3,75 aan belasting. Deze som betaalden de gouverneurs (de laagste functie in de magistraat met de laagste gemiddelde belastingaanslag in 1565 bij de bestuurderen) gemiddeld in 1565. De grens voor iemand die zich geschikt zou kunnen achten voor een magistraatsfunctie is gelegd bij een belastingsom vanaf f 3,00 in 1565. 271 Personen voldoen aan die eis; 85 van hen vervulden inderdaad een bestuursfunctie. Van deze groep kozen er 27 voor de nieuwe religie, 32%. Van de 186 die geen bestuursfunctie hadden verworven, was dat 37%. De eventuele ontevredenheid over het niet bekleden van een bestuurlijke functie die toch bij de financiële positie paste, vergrootte dus de keuze voor de reformatie met in totaal 5%.

Omdat, zoals eerder gebleken is, ook een slechte economische toestand de keuze voor de nieuwe religie bevorderde, volgt hierna een overzicht voor de 271 personen met een belastingaanslag van f 3,00 en meer. In het overzicht wordt een aantal mogelijkheden gegeven waaraan de personen moeten voldoen: positieve of negatieve belas-

Tabel 35. De invloed van de verandering van de belastingindex, de voedsel-aankopen en het al dan niet bestuurder zijn op de godsdienstkeuze bij Hasselaren met een belasting van f 3,00 en meer (1566-1567).

Belastingontwikkeling	+	+	-	-	+	+	-	-
Rogge $\leq$ 5 vaten	+	+	+	+	-	-	-	-
Bestuurder	+	-	+	-	+	-	+	-
Aantal Hasselt totaal	31	55	14	58	15	27	25	46
Aantal 'Gereformeerd'	7	13	0	20	5	11	15	26
% 'Gereformeerd'	23	24	0	34	33	41	60	57
Aantal Hasselt stad	31	36	14	44	15	20	25	42
Aantal 'Gereformeerd'	7	10	0	19	5	10	15	26
% 'Gereformeerd'	23	28	0	43	33	50	60	62

tingontwikkeling in de periode 1565-1569, meer dan vijf vaten rogge gekocht in de winter van 1565-1566 en als derde het al dan niet bekleden van een bestuursfunctie. De grens bij de graanaankopen is bij vijf vaten gelegd om, evenals bij het onderzoek naar de economische oorzaken, de invloed van de 'koopjesjagers' zoveel mogelijk te elimineren.

Omdat hier het onderzoek naar de invloed van de (on)tevredenheid over de bestuurlijke invloed voorop staat, is telkens twee-aantwee het al dan niet vervullen van bestuursfuncties de laatste variabele. De verwachting dat in de groep bestuurders met een positieve belastingontwikkeling en die hooguit vijf vaten rogge kochten, de minste 'gereformeerden' aangetroffen worden, komt helemaal uit. In de groep zonder bestuurlijke functie, met een negatieve belastingontwikkeling en met meer dan vijf vaten rogge worden de meeste hervormingsgezinden aangetroffen. Alleen wanneer de economische situatie van de personen al geheel negatief was – in de laatste twee rijen – dan had het niet vervullen van bestuursfuncties nauwelijks negatieve gevolgen voor het afvallen van het katholieke geloof. In alle andere gevallen vergrootte het niet bekleden van bestuursfuncties de keuze voor de nieuwe religie aanzienlijk.

Nemen wij de economische en bestuurlijke gegevens per groep van bestuurders (Bijlage 9), dan blijkt dat het aantal functie jaren dat ver-

vuld werd door de 'gereformeerde' meesters, armenmeesters en bouwmeesters hoger ligt dan bij de katholieke ambtsgenoten. Bij de leden van de magistraat en de Twaalfmannen is een licht voordeel te bespeuren voor de katholieke bestuurders. Onder die hervormingsgezinden kunnen er zijn geweest die naar hun smaak onvoldoende kans zagen snel of vaak genoeg door te dringen tot functies in het stadsbestuur.

Katholieke bestuurders maakten op economisch gebied een gunstiger ontwikkeling door dan 'gereformeerde' bestuurders. Zij kochten minder rogge, zij waren over het algemeen rijker en hen trof geen economische neergang. Bij de hervormingsgezinde ambtsgenoten was juist het tegenovergestelde het geval: zij hadden groter behoefte aan rogge, ze waren in vergelijking met de katholieke bestuurders armer en zij gingen er economisch wél op achteruit in de periode 1565-1569.

Voor 'gereformeerden' die na 1566 nog ambten bekleedden, gold, met uitzondering van de Twaalfmannen, dat de lichtst gestraften tot bestuursfuncties geroepen werden. Veelal zijn dit personen die in de periode 1565-1569 nog vrij jong waren en die zich, gezien de lage straf, niet ernstig gecompromitteerd hadden tijdens de opstand.

Door na te gaan hoeveel personen die in de periode 1567-1584 gekozen werden, in 1566-1567 katholiek of 'gereformeerd' waren (Bijlage 8) kunnen wij vaststellen of de overgang naar de nieuwe religie nadelig was voor het carrière-verloop van een bestuurder. Van de 81 'nieuwe' meesters waren er 31 'gereformeerd' (geweest). Dat betekent 38%. Bij de 23 armenmeesters en de bouwmeesters was dat 22%. Van de 89 magistraatsleden die na 1566 gekozen werden, waren er 24, zijnde 27%, 'gereformeerd' en van de 30 nieuwe Twaalfmannen kozen er zes voor het nieuwe geloof, 20%. Ter vergelijking: in 1566-1567 had in Hasselt 28,8% van de bevolking voor het nieuwe geloof gekozen. Bij de leiding van de ambachten had een gereformeerde gezindheid in 1566-1567 blijkbaar geen negatieve invloed op de mogelijkheid om tot meester van een ambacht gekozen te worden. Alleen voor de functies die met de stadsorganisatie verband hielden, kan een kleine vermindering van de carrière-kansen geconstateerd worden. Tot een vermindering van de carrière-mogelijkheden mag eveneens geconcludeerd worden als blijkt dat 42,1% van de katholieke meesters en 73,7% van de katholieke armenmeesters en bouw-

meesters erin slaagde na 1566 een hogere functie te bekleden. Bij de hervormingsgezinde meesters, armenmeesters en bouwmeesters was die kans veel kleiner: 20,5% en 25%. Dit wijst erop dat de overgang naar de nieuwe religie de vervulling van bestuurlijke functies na 1566 niet blokkeerde. Wel kan gesproken worden van een belemmering bij het verdere carrière-verloop.

Twee 'gereformeerden' die in verzet waren gekomen en leiding hadden gegeven aan de hervormingsgezinden bij hun verzet tegen de magistraat en de landsheer – hetgeen gezien werd als het zwaarste vergrijp -, kwamen later zelfs in de magistraat. Op de vraag of de 'gereformeerden' die later toch nog in bestuurlijke functies gekozen werden, dan misschien zeer rijk waren en daardoor voor zich de weg naar de besturen openden, moet ontkennend worden geantwoord. Gemiddeld waren de katholieke bestuurders zowel voor als na 1566-1567 veel vermogender dan de 'gereformeerde' ambtgenoten.

Gerard van Groesbeek, de prins-bisschop van Luik, had door de troebelen van 1566-1567 vooralsnog moeten afzien van een geplande herziening van de privileges van Hasselt. In 1577 kwam hij terug op zijn oude plan en liet hij de privileges herformuleren. Dit vormde een gunstige gelegenheid om een einde te maken aan eventuele wantoestanden op bestuurlijk gebied in Hasselt. Hierbij zou ondermeer kunnen worden gedacht aan het boven geconstateerde fenomeen dat na de opstand tegen de landsheer toch nog voormalige 'gereformeerde' opstandige elementen in de magistraat konden doordringen. De landsheer lette er bij de formulering van de privileges van 1577 inderdaad op. Hij liet in de nieuwe regeling voor de verkiezing van het stadsbestuur opnemen dat de magistraatsleden moesten zweren dat zij van „onse oude catholycke apostelycke roomsche religie ende geloove syn”. Bovendien moesten zij de belofte afleggen niets tegen de geestelijke en wereldlijke macht van de prins-bisschop te ondernemen.¹² Dit betekende evenwel niet dat 'gereformeerden' uit 1566-1567 niet meer in de magistraat gekozen mochten worden. Na 1577 kwamen nog herhaaldelijk dergelijke personen in het stadsbestuur. De vergevingsgezindheid en het vertrouwen van de prins-bisschop waren blijkbaar zeer groot.

Na de beeldenstorm werden in de magistraat niet meer alle twaalf gouverneursplaatsen bezet. De oorspronkelijke volgorde van de ambachten werd losgelaten. Deze toestand duurde voort tot en met 1575. Het ligt voor de hand hierin een soort bestraffing te vermoeden van enkele ambachten die in 1566-1567 extra actief waren geweest. De opnieuw geformuleerde privileges van 1577 wijzen echter op een andere oorzaak voor het ontbreken van een deel van de gouverneurs. Een aantal ambachten was bij verschillende magistraatsverkiezingen telkens in gebreke gebleven bij het kiezen van hun gouverneur. De prins-bisschop eiste dat die ambachten nu weer hun plichten zouden nakomen. Hij dreigde via zijn commissarissen gouverneurs te laten aanwijzen en zo voor een compleet bestuur te zorgen.¹³ Of de ambachten die geen gouverneurs hadden gekozen, dat uit onvrede met het landsheerlijke bestuur hadden gedaan, of omdat zij de straf na de onderwerping in maart 1567 te hoog vonden, of omdat er geen geschikte ambitieuze personen voor het gouverneurschap beschikbaar waren, is vooralsnog onduidelijk.

De gegevens in tabel 36 zijn uitgangspunt om te achterhalen in welke ambachten de meeste 'gereformeerden' voorkwamen.

Het lage percentage 'gereformeerden' bij de personen van wie geen ambacht bekend is, wordt op de eerste plaats veroorzaakt doordat die 'ongeorganiseerden' voor een groot deel op het omliggende platteland van Hasselt woonden. Daar hadden slechts weinig personen voor het nieuwe geloof geopteerd.

Gaan wij de rijen in tabel 36 langs en proberen wij enige verbanden te ontdekken, dan valt bij het overzicht van de belastingindex op dat in de rijkere ambachten in verhouding meer sympathisanten met de nieuwe religie voorkwamen. Leden van deze ambachten werden ook het zwaarst gestraft. Een algemeen verband tussen het aandeel 'gereformeerden' en de ontwikkeling van de belastingindex in een ambacht was er nauwelijks, want hoge percentages hervormingsgezinden kwamen zowel in ambachten voor die rijker werden, als in ambachten die armer werden. Als voorbeelden van de eerste toestand mogen de kremers, de kleermakers en de lakenmakers gelden. Bij de brouwers, vleeshouwers en leerlooiers ging een negatieve belastingontwikkeling juist gepaard met een hoog percentage sympathisanten

Tabel 36. 'Gereformeerden' in de ambachten te Hasselt (1566-1567). E = economische invloed, F = functiejaren (Zie tabel 23), Index 1565 $100 = f$ 1,88.

Ambacht	Leden totaal	'Gereform' To- taal % 'Geref'		Belasting- index 1565	Verhou- ding +/- %F/%E	Vaten rogge	Index straf	
Smeden	191	59	30,9	97	-3	0,51	10,9	89
Bakkers	34	12	35,3	107	-2	2,21	11,3	94
Brouwers	18	13	72,2	238	-25	1,79	13,1	208
Vleeshouwers	17	8	47,1	162	-2	3,36	10,1	121
Kremers	72	33	45,8	188	30	0,95	7,7	137
Kleermakers	102	39	38,2	76	3	1,46	9,5	58
Lakenmakers	63	31	49,2	126	6	1,64	12,0	129
Vollers	16	5	31,3	52	10	4,00	13,2	115
Scheerders	19	5	26,3	130	50	3,45	17,4	128
Leerlooiers	8	3	37,5	259	-4	4,53	14,6	244
Schoenmakers	21	6	28,6	89	-3	3,65	11,2	39
Linnenwevers	75	26	34,7	114	1	1,03	10,6	60
Geen ambacht of ambacht onbekend	447	72	16,1	81	3	0,05	6,4	93

met de nieuwe religie. Ontevredenheid over een te geringe politieke invloed van een ambacht leidde evenmin automatisch tot een grotere keuze voor de reformatie. Hoge percentages hervormingsgezinden kwamen zowel voor bij ambachten met veel politieke macht als bij ambachten met geringe politieke macht. Hetzelfde geldt voor de voedselaankopen. Juist de drie ambachten met gemiddeld de laagste aantallen vaten rogge: de vleeshouwers, de kremers en de kleermakers, hadden onder hun leden veel aanhangers van de nieuwe religie. Daartegenover staat dat het ambacht met de hoogste voedselaankopen – de scheerders – het laagste percentage 'gereformeerden' had. Blijkbaar werkten factoren als belastingindex, politieke invloed en voedselbehoefte vooral individueel en niet per ambacht op de eventuele keuze voor de nieuwe religie. Een duidelijk bewijs voor deze aantekening is dat, behalve bij de vleeshouwers en de kremers, de hervormingsgezinden in de ambachten veel meer graan kochten dan de katholieken.

Het zeer hoge percentage van 72,2% 'gereformeerden' bij de brou-

wers wordt verklaard, doordat in dit ambacht van een complex van factoren sprake is dat de keuze voor de nieuwe religie bevorderde. Ten eerste zagen wij reeds in het hoofdstuk over de economische ontwikkeling van de stad dat vooral het brouwerijbedrijf in de jaren voorafgaande aan de beeldenstorm een ernstige inzinking doormaakte. Dit wordt nog eens benadrukt door de negatieve belastingontwikkeling in de periode 1565-1569. Verder bleken de voedselaankopen slechts in drie ambachten hoger te liggen dan bij de brouwers.

Naast hun brouwerij hielden de meeste brouwers een herberg of tapperij: belangrijke ontmoetingsplaatsen voor de burgers, waar gepraat en gediscussieerd werd, onder meer over godsdienstige aangelegenheden. Voor het hoge percentage 'gereformeerden' in dit ambacht en mogelijk ook in enkele andere ambachten kan de rol van een gezaghebbend persoon met leidinggevende capaciteiten in het ambacht verantwoordelijk zijn. Niet minder dan vijf van de leiders van de hervormingsgezinden, waaronder Henrick van Eelsrack, Bartel Kemels en niet te vergeten Michiel Greven, kwamen uit het brouwersambacht. De kremers, de kleermakers en de lakenmakers – alle drie ambachten met een hoog percentage leden die voor de nieuwe religie kozen – telden eveneens enkele van die leidinggevende 'gereformeerden'. Naar de reële mogelijkheid om in het ambacht aanhang te werven moeten wij gissen, maar uitgesloten is die zeker niet.

Als oorzaak voor het hoge percentage 'gereformeerden' bij de lakenmakers kan – behalve de aanwezigheid van die invloedrijke hervormingsgezinden zoals Jan Busschoppen en Symon Bouckhout – worden aangevoerd dat deze sector van de Hasseltse economie reeds gedurende enkele decennia met grote problemen kampte. De kremers en de lakenmakers, die vaak zelf buiten Hasselt hun product te koop aanboden, hadden door de handelscontacten gelegenheid te over om in andere steden in aanraking te komen met andersdenkenden op religieus gebied. In deze ambachten zal dat mede hebben bijgedragen tot het grote aandeel aan mensen die sympathie hadden voor de reformatie.

Bij de ambachten met lage percentages 'gereformeerden', zoals de vollers, de scheerders en de schoenmakers ontbraken de hervormingsgezinde 'leiders'. In de ambachten van de scheerders, de schoenmakers en de linnenwevers bleven de katholiek gezinde meesters in de periode 1565-1567 de toon aangeven. Zeer waarschijnlijk

heeft de katholieke leiding binnen het ambacht er toe bijgedragen dat de percentages 'gereformeerden' er laag bleven. Bij de smeden en de brouwers zaten juist hervormingsgezinde meesters in de leiding van het ambacht. In de andere ambachten waren aanhangers van of sympathisanten met de oude en nieuwe religie in gelijke mate in de leiding vertegenwoordigd.¹⁴

De vollers, de scheerders en in geringere mate de schoenmakers mochten tevreden zijn met hun politieke macht en de economische ontwikkeling. Dat heeft zeer waarschijnlijk bijgedragen tot een meer gezagsgetrouwe opstelling. In het smedenambacht is het lage percentage 'gereformeerden' maar moeilijk in overeenstemming te brengen met de zeer geringe politieke invloed binnen de stad en het feit dat een aantal hervormingsgezinden er de leiding had. Het gegeven dat ruim vijftig (agrarische) buitenburgers lid waren van het smedenambacht, maakt dat lage percentage toch niet geheel onverklaarbaar. In het gebied buiten de stadsmuren was de aanhang van de reformatie bepaald gering. De meeste gewone leden van het smedenambacht en de personen van wie geen ambacht bekend is -onder hen waren eveneens veel buitenburgers- waren gewend geraakt aan hun geringe invloed in de stadszaken. Voor een aantal leidinggevende meesters in het smedenambacht was die situatie waarschijnlijk niet langer te verdragen.

Een extra indicatie daarvoor vinden wij in de percentages 'gereformeerden' bij de meesters in de verschillende ambachten. Meestal wijken die slechts weinig af van de percentages hervormingsgezinden onder de leden van het ambacht. De meesters van de smeden vormen hierop echter een uitzondering. Terwijl in het smedenambacht het percentage 'gereformeerden' 30,9% was, scoorden de meesters zeer hoog met 48,8%. Daarbij speelden niet alleen economische redenen een rol, want bij de meesters van het hout (Zie tabel 18) was de ontwikkeling van de belastingindex positief. Toch waren acht van de negentien meesters van het hout, 42,1%, 'gereformeerd'. Bij de meesters van het vuur verscherpte een negatieve belastingontwikkeling de toestand: daar was het percentage hervormingsgezinden 56,3%. De omvang van de rogge-aankopen was bij beide groepen ongeveer gelijk. Zeer waarschijnlijk heeft het ongenoegen over een geringe bestuurlijke invloed bijgedragen tot het hoge percentage sympathisanten met de nieuwe religie onder de smedenmeesters.

Uit de gegevens betreffende de meesters van het smedenambacht mag blijken, dat algemene opmerkingen over de economische ontwikkeling (bij 'de' meesters), die dan de keuze voor de nieuwe religie mede bepaald zou hebben, zeer gevaarlijk zijn. Zo stelt De Bruin, in reactie op Van der Wee, dat er geen economische groei plaatsvond en dat er daarvan dan ook geen gevolgen voor de godsdienstkeuze te verwachten zijn.¹⁵ Per stad, tussen de ambachten én zelfs binnen het ambacht: per ambachtsman of meester, kon die economische positie verschillen: een bedrijfstak in moeilijkheden kon toch meesters hebben met een bloeiend bedrijf. In Hasselt maakten de gezamenlijke meesters een economische groei door. Hun gemiddelde belastingindex steeg in de periode 1565-1569 met zes punten (Tabel 18). Van de 187 Hasseltse meesters kenden er 90 een negatieve belastingontwikkeling; van hen sympathiseerde 50% met de reformatie. Van de resterende 97 meesters, die ten opzichte van 1565 in 1569 méér belasting betaalden, toonde zich slechts 29% hervormingsgezind.

Bij uitsplitsing van de meesters naar leeftijd (Zie bijlage 10) blijkt dat de nieuwe religie minder sympathie genoot bij de jongere dan bij de oudere meesters. Bij de meesters die ouder waren dan 40 jaar, was het percentage 'gereformeerden' 38%, terwijl dat bij de meesters met een leeftijd tot en met 40 jaar slechts 31% was. Bij de rijkere onder hen – vanaf f 3,00 belasting – was het aandeel hervormingsgezinden nog kleiner, namelijk 25%. Deze groep van jonge en rijke burgers was blijkbaar tevreden over de reeds vroeg behaalde status van meester, aangezien in een vergelijkbare groep jongvolwassenen, zonder meestertitel, 43,4% 'gereformeerd' was. Mogelijk zagen zij in een maatschappelijke verandering een gelegenheid sneller carrière te maken.

De nieuwe gegevens maken het mogelijk voor een aantal ambachten aan te geven, waarom zij na 1567 een tijdlang geen gouverneur hadden. Voor een overzicht van de bestuursfuncties verwijs ik naar grafieken 4. De smeden, de lakenmakers, de vollers, de leerlooiers en de schoenmakers kozen volgens die grafieken in 1567, na de onderwerping van Hasselt, geen gouverneur. Een duidelijke relatie met het percentage 'gereformeerden' in die ambachten is er niet. Bij de smeden, de vollers en de schoenmakers was het percentage hervormingsgezinden zelfs laag. De brouwers, de vleeshouwers en de kre-

mers, met een hoog percentage hervormingsgezinden kozen juist wel een gouverneur. De commissarissen, die namens de prins-bisschop de magistraatsverkiezingen moesten controleren, hadden blijkbaar niet de opdracht gekregen bepaalde ambachten te weren. Zij moesten dat jaar alleen erop toezien dat er geen 'gereformeerden' in het stadsbestuur kwamen. Vermoedelijk werd daartoe de keuzevrijheid van de ambachten enigszins beperkt en bepaalden de commissarissen van de prins-bisschop indirect wie in de magistraat mocht zitting nemen. Daarbij werd niet gelet op de aloude verdeling van één gouverneur per ambacht, zoals in de privileges was bepaald, maar op de geschiktheid van personen. Ambachten met veel aanhangers van de nieuwe religie in 1566-1567 werden niet geweerd. Het grote aandeel van de kremers en de lakenmakers in het stadsbestuur maakt dat duidelijk. Na 1567 hadden zij soms zelfs in één jaar drie gouverneurs. De geringe politieke invloed van de vollers, de scheerders en de schoenmakers – ambachten met weinig 'gereformeerden' – bewijst daarentegen dat gezagsgetrouwe ambachten niet beloond werden met extra functies. Mogelijk hadden zij daartoe ook te weinig leden met bestuurlijke kwaliteiten. Berouwvolle hervormingsgezinden die geschikt bleken voor een bestuurlijke functie, vonden weer een weg naar de magistraat. In deze constellatie was het handhaven van de oude volgorde van de ambachten bij de verkiezing van hun gouverneurs niet meer relevant.

Van ontevredenheid over het beleid van onderwerping en bestrafing door de prins-bisschop kunnen de brouwers en de leerlooiers verdacht worden. Uit tabel 36 blijkt duidelijk dat de 'gereformeerden' uit die ambachten gemiddeld de zwaarste straffen kregen opgelegd. Mogelijk kozen zij uit ongenoegen daarmee en omdat het oude en vrije systeem van de keuze van de magistraat was aangetast een tijdlang geen gouverneur. Dat de bakkers, vollers en schoenmakers een poos in dat opzicht in gebreke bleven, vindt eerder een verklaring in het ontbreken van echt geschikte personen in die ambachten.

Gerard van Groesbeek probeerde aan deze onevenwichtige toestand eeneinde te maken. Hij liet vanaf omstreeks 1575 de procedure bij de magistraatsverkiezing stipter naleven en in 1577 werd het kiesreglement in de privileges op dit punt aangescherpt. Waarschijnlijk was hem de ontstane machtsconcentratie van de kremers en lakenmakers een doorn in het oog. De prins-bisschop was namelijk gebaat

bij een magistraat, waarin de krachten sterk verdeeld waren. Tevens zou een te grote invloed op het bestuur van de kremers en de lakenmakers uiteindelijk ongenoegen kunnen opwekken bij de andere ambachten en zo stof kunnen bieden voor nieuw oproer. Hoe dan ook, hij slaagde in zijn opzet, want vanaf 1577 kregen de kremers en de lakenmakers veel minder bestuurlijke functies. Enkele andere ambachten, waaronder de bakkers, de vleeshouwers, de kleermakers en de schoenmakers, namen vaker hun oude plicht weer op en kozen een gouverneur. Een fraai staaltje van verdeel- en heerspolitiek.

'Gereformeerden' in schutterijen en Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw

Tijdens de opstand tegen magistraat en prins-bisschop bleek hoe onmachtig de bestuurders waren bij gebrek aan betrouwbare schutten. De predikant werd zelfs naar een van de schutterskamers gehaald om er te preken. Duidelijker bewijs voor hervormingsgezindheid is nauwelijks mogelijk. Welke schutterijen zo ontrouw waren aan het stadsbestuur en aan de landsheer, blijkt uit tabel 37.

De gegevens uit deze tabel spreken duidelijke taal. Bij de Jonggezellen en de Handboogschutten waren de percentages 'gereformeerden' respectievelijk 62,5% en 71%. Deze schutterijen mogen inderdaad als onbetrouwbaar gelden. Tegen hervormingsgezinde opstandige elementen zou de magistraat de Jonggezellen en de Handboogschutten niet kunnen inzetten: zij zouden eerder de partij van de tegenstander kiezen. Zelfs de elitaire Kloveniers waren niet betrouwbaar.

Als verklaring voor het grote aandeel 'gereformeerden' bij de Jonggezellen en de Handboogschutten kan dienen hun geringe aandeel dat zij hadden in het stadsbestuur. De ontevredenheid op economisch gebied speelde waarschijnlijk mee bij laatstgenoemde schutterij. Bij de Jonggezellen kan tevens de lagere gemiddelde leeftijd een rol hebben gespeeld. Reeds vóór de beeldenstorm stelden de Handboogschutten zich bij conflicten over bestuurlijke zaken herhaaldelijk zeer kritisch op.¹⁶ Mogelijk was er sprake van enige rivaliteit tussen de twee 'volkse' schutterijen aan de ene kant en de 'rijke' Kloveniers met veel bestuurlijke invloed aan de andere kant. Bij wijze van straf werd na de onderwerping van Hasselt de Handboogschutterij

Tabel 37. Leden, 'gereformeerden', belastingindexen, leeftijd en magistraatsleden van schutterijen en Onze-Lieve-Vrouwebroederschap te Hasselt (1566-1567) (Zie tabel 26).

Schutterij Broederschap	'Gereformeerd'			Index 1565	+/- 1569	Leef- tijd	Personen in de magistraat
	Leden	Totaal	%				
Kloveniers	47	15	31,9	248	+53	44	26
Jonggezellen	24	15	62,5	113	+ 5	37	6
Handboogschutten	31	22	71,0	79	-19	45	6
OLV Broederschap	30	0	0	238	+45	45	18

ontbonden. Pas in 1575 werd een verzoek tot heropricting van de schutterij door prins-bisschop Gerard van Groesbeek ingewilligd.¹⁷ Van de Kloveniers staat vast dat ze niet opgeheven werden, want nog in 1567 werden de relaties tussen het stadsbestuur en deze schutterij aangehaald door een schenking van grond aan de Kloveniers en door het betalen van een feestmaal.¹⁸ Van de Jonggezellen zijn uit de periode na de beeldenstorm geen gegevens bewaard gebleven. Mogelijk was die schutterij eveneens enige tijd op non-actief gesteld.

In de bij uitstek religieuze Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw waren geen hervormingsgezinden. Drie sympathisanten met de reformatie uit de periode 1566-1567, namelijk Jan Clercx, Jan van de Lenen en Willem Lowichs, konden later toch tot de Broederschap toetreden.

'Gereformeerden' in families

Bij gebrek aan betere gegevens, werden hiervóór gezinshoofden met dezelfde achternaam tot één familie gerekend.¹⁹ Indien hiervan mag worden uitgegaan, dan waren van de families Bamps, Hansen en Hauben, die hoofdzakelijk buiten de stad woonachtig waren, ondanks hun geringe bestuurlijke invloed en een vrij grote behoefte aan roge, slechts enkele leden naar de nieuwe religie overgegaan (Bijlage 11). Bij de families die voornamelijk binnen de stadsmuren woonden, geven economische factoren en het aandeel in het stedelijk bestuur in de meeste gevallen een duidelijke aanwijzing voor een overgang naar de reformatie. Families die geringe economische verande-

ringen doormaakten en die een tevredenstellende politieke invloed hadden, bleven grotendeels vasthouden aan het katholieke geloof. De families Van Beverst, Bormans, Brants, Gielkens, Goetbloets, Lantmeters, Van Millen en Vuskens zijn daar voorbeelden van. De Gielkens, Goetbloets en Lantmeters telden zelfs, ondanks grote graanaankopen, een gering aantal 'gereformeerden'. Hetzelfde geldt voor de Van Beversts, die bovendien een economische achteruitgang moesten verwerken. De families Duyfkens, Van Eelsrack, Joupen en Kemels werden behalve met een economische achteruitgang ook nog geconfronteerd met een in verhouding tot hun goedgeheid geringe bestuurlijke invloed. Bij deze families valt een grote sympathie voor het nieuwe geloof te bespeuren. Voor Squaden gold hetzelfde, ook al lijken de cijfers dat tegen te spreken. Uit grafieken 5 blijkt namelijk dat deze familie reeds vanaf 1558 geen belangrijke functies meer had bekleed, ondanks een positieve financiële ontwikkeling. Bij de families Gielis en Van Hilst was er geen aanwijsbare reden tot ontevredenheid. Zij bezaten voldoende geld voor de graanaankopen en hun politieke positie was goed. Toch kenden deze twee families veel hervormingsgezinden. Van hen mag worden aangenomen dat de keuze voor de reformatie een meer principiële geloofskwestie was.

Bij vergelijking van de opstandige en roerige personen in de eerste helft van de zestiende eeuw met 'gereformeerde families', blijkt dat er in dit opzicht geen continuïteit heerste. Hasseltse burgers die eerder protesteerden tegen de herformulering van de privileges, zoals Coixs, Putters, Thoors, Moenters, Van den Vliet, Mesmekers, Meer en Smeets, hadden in de periode 1565-1569 een groot aantal naamgenoten, maar bij hen valt geen grote mate van sympathie voor de nieuwe religie te bespeuren. Geheel anders ligt dat bij een vergelijking van familienamen met namen van personen die in 1562 hervormingsgezind waren. De 'oude' 'gereformeerden' hadden vaak een groot deel van de gezinshoofden met eenzelfde familienaam tot de reformatie weten over te halen. Dit geldt met name voor de families Clercx, Van Eelsrack, Gielis, Van Hilst, Kemels, Squaden en Voss.

Net zo min als de ambachten, werden families met veel 'gereformeerden' gestraft door ze na 1566 van bestuursfuncties uit te sluiten. Wel konden individuele personen moeilijkheden ondervinden bij de voortzetting van hun bestuurlijke carrière wanneer ze voor het nieuwe geloof gekozen hadden. Dat is mede een oorzaak van de inzinking

van de bestuurlijke invloed van de familie Van Hilst, zoals die in grafieken 5 valt af te lezen. De katholiek gebleven Cornelis van Eelsrack, Philippen Gielkens, Frans Greven en Aert Squaden Geritsz verschaften voor hun families een zekere continuïteit van bestuursmacht. Na enige tijd zouden ook weer personen die in 1566-1567 'gereformeerd' waren geweest, met name uit de familie Gielis, doordringen tot de magistraat. Alleen voor Van Hilst was dat vooralsnog niet het geval. Mogelijk hadden zij een tijdlang geen geschikte ambitieuze personen.

Een eventuele poging om via de overgang naar het nieuwe geloof bestuurlijke macht te verwerven, mislukte in Hasselt. Daarvoor had de gereformeerde religie te kort de overhand. Hervormingsgezinden uit de jaren 1566-1567 werden na het herstel van het katholieke gezag echter niet geheel uit het bestuur geweerd, omdat zij zich thans weer als rooms-katholiek manifesteerden, zoals de prins-bisschop dat eiste.

Evaluatie

In Hasselt waren, zowel bij de 'gereformeerden' als bij de beeldenstormers, de gegoede middengroepen in verhouding het meest actief. Bij de armsten en rijksten van de Hasseltse bevolking was het aandeel hervormingsgezinden geringer dan in de middengroepen. Op het nog overwegend agrarische platteland rond Hasselt was de invloed van de reformatie gering. In dit opzicht bleef het ver achter bij de stedelijke gemeenschap. Ontevredenheid over hoge graanprijzen, voedseltekorten, bedrijfsresultaten, lonen en geringe bestuurlijke invloed vergrootten van ambacht tot ambacht of van groep tot groep de appreciatie of acceptatie van het nieuwe geloof. De Hasseltse situatie vertoont daarmee een beeld – nu voor het eerst met cijfers onderbouwd – zoals dat in grove trekken voor de Zuidelijke Nederlanden getekend is door H. van der Wee en J. Decavele.²⁰ Dat een verdere proletarisering van de bevolking een hoofdoorzaak is voor de beeldenstorm, zoals E. Kuttner veronderstelt,²¹ kan vooralsnog niet worden bewezen. Wel zijn de gevolgen van de voedselschaarste aan de vooravond van de gebeurtenissen van 1566 aantoonbaar.

De Bruin wijst in zijn „De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand” op de hernieuwde aandacht voor de religie als drijvende

factor bij het uitbreken van de Opstand.²² Hierboven kwamen telkens economische en eventueel bestuurlijke beweegredenen aan de orde. Hierdoor werd de aandacht voor de religieuze oorzaken van de overgang naar de gereformeerde religie in zekere zin geringer. Bij de poging de invloed van de verschillende motieven voor een overgang naar de nieuwe religie aan te geven, moet desondanks begonnen worden met het religieuze facet. Het grootste probleem daarbij is dat de religieuze levenshouding zich bij gebrek aan bronnen moeilijk kwantitatief laat uitdrukken of meten. Hoe de hervormingsgezinden van Hasselt hun diepste religieuze waarden beleefden, is niet meer te achterhalen. Ook een eventueel ongenoegen met de anti-Hasseltse opstelling van de prins-bisschop tijdens de processen tussen Hasselt en de Cisterciënzerinnen abdij van Herkenrode en Hasselt en Zonhoven is niet te meten, noch zijn in dit verband de gevolgen van de toenemende centralisatiepolitiek van de landsheer exact te bepalen. Omdat staat en kerk in het prinsbisdom Luik meer nog dan elders met elkaar verbonden waren, ligt het voor de hand dat dit ongenoegen over juridische en bestuurlijke zaken een anti-katholieke houding versterkt heeft.

In 1562 was 3% van de totale Hasseltse bevolking hervormingsgezind, zonder dat stelselmatig optreden van predikanten daaraan ten grondslag lag. Bij deze eerste groep is waarschijnlijk het ongenoegen met de situatie in de rooms-katholieke kerk de belangrijkste reden geweest voor hun keuze voor de reformatie. Door angst voor repressie van de kant van de katholieke landsheer en mogelijk angst voor het nieuwe, bleef de aanhang van de nieuwe religie klein. In 1566 kwam aan die angst min of meer een einde toen bleek dat in de Nederlanden het centrale (katholieke) bestuur ondermijnd werd door kritiek van edelen. De centrale regering te Brussel was nauwelijks in staat adequaat op te treden om het gezag te handhaven. Gereformeerde predikanten zagen kans door middel van bezielende preken snel een grote aanhang te verwerven. In Hasselt liep de aanhang op tot 28,8%. Zonder het gezagsvacuüm en het optreden van die inspirerende predikanten zou, naar het zich laat aanzien, het percentage 'gereformeerden' in Hasselt nauwelijks zijn gestegen.

Welke toename van het aantal 'gereformeerden' in Hasselt kan enkel door de prediking van de predikanten en vanuit een nieuwe religieuze levenshouding worden verklaard?²³ Van de 303 personen

waarvan de belastingontwikkeling positief was, het voedseltekort of financiële problemen door grote voedselaankopen binnen de perken bleven én nagenoeg geen sprake kon zijn van ontevredenheid over bestuurlijke invloed in de stad, was 15,5% geporteerd voor het nieuwe geloof. 350 Personen hadden alleen te kampen met het graantekort of de financiële gevolgen daarvan. Van hen sympathiseerde 28,5% met de nieuwe religie. Alleen een negatieve ontwikkeling van de belastingindex gold voor 161 personen. Van die groep werd in 1566-1567 21,4% 'gereformeerd'. In geheel Hasselt hadden 55 personen niet te klagen, behalve dan over hun geringe bestuurlijke invloed. Van hen opteerden er dertien voor de gereformeerde religie, 1% meer dan in de vergelijkbare groep met geheel tevreden mensen. Voor de stad apart gold hier een toename van 23% naar 28%.

Een combinatie van de verschillende economische en bestuurlijke factoren leidde in bepaalde groepen uiteindelijk tot percentages van 60%, zelfs 70% 'gereformeerden'. Bij de Jonggezellen en de Handboogschutters moet de invloed van de organisatie niet onaanzienlijk zijn geweest, omdat daar eveneens zeer hoge percentages hervormingsgezinden te bespeuren vallen.

Overzien wij deze gegevens, dan blijkt het godsdienstige motief voor de overgang naar de nieuwe religie de grootste rol te spelen. Bij eliminatie van de economische en bestuurlijke oorzaken – de hierdoor getroffen burgers worden daartoe buiten beschouwing gelaten – blijkt namelijk dat 15,5% van het tevreden deel van de bevolking koos voor de reformatie. De gevolgen van het graantekort en de hoge graanprijzen in 1565-1566 blijken een zeer hoge correlatie te hebben gehad met de godsdienstkeuze. In de hierdoor getroffen groep verdubbelde de aanhang van de nieuwe religie nagenoeg ten opzichte van de groep waarin geen enkel spoor van ongenoegen te verwachten valt (van 15,5% naar 28,5%, bijna 84% meer). Een negatieve ontwikkeling van de financiële positie vergrootte de kans op acceptatie van de reformatie in geringere mate, namelijk met 38% (een stijging van 15,5% naar 21,4%). Ontevredenheid over geringe bestuurlijke invloed had de minste invloed op de keuze voor het nieuwe geloof: toename van 4% voor de stad en de buitenijen, en 22% voor de stad apart.

De hernieuwde aandacht voor de religieuze zijde van beeldenstorm en Opstand, zo blijkt uit deze gegevens, is terecht: de invloed

van nieuwe religieuze overwegingen, die benaderd is door uitschakeling van andere motieven voor de overgang naar de reformatie, lijkt ons in Hasselt inderdaad een zeer belangrijke factor voor de overgang naar het nieuwe geloof te zijn geweest.²⁴ Van verwaarlozing van de economische factoren mag evenwel geen sprake zijn. Van die economische oorzaken hadden het voedseltekort en de financiële gevolgen daarvan een grotere uitwerking dan de meer geleidelijke economische neergang. Met name de invloed van het voedseltekort op de keuze voor de reformatie moet groot worden geacht: in Hasselt was die volgens bovenstaande waarnemingen zelfs bijna zo groot als de religieuze factor.

Noten

- 1 Backhouse, Kortrijkse Hervormden, 394-413; Van Nierop, Amsterdam, 9-25, 45, 70-84.
- 2 Decavele, Reformatie Restauratie, 175; Van Uytven, Bronnen en methoden, 377-393.
- 3 Kuttner, Hongerjaar 1566, 105, 122, 248, 279.
- 4 Moreau, Tournai, 287; Backhouse, Kortrijkse hervormden, 396; Venner, Landen van Overmaas, 212; Venner, Roermond, 45, 95; Van Uytven, Leuven en Edingen, 266; Delmotte, Calvinisme Gent, 121, 167-172; Van Autenboer, Turnhout, 60; Beenakker, Breda, 82; Van Nierop, Amsterdam, 45-48.
- 5 De Jong, Beeldenstorm Nederlanden, 8.
- 6 Van Nierop, Amsterdam, 81.
- 7 De betreffende gegevens werden berekend in de tabellen 15, 16 en bijlage 5.
- 8 Van Nierop, Amsterdam, 32, 76-78, 83-84; Backhouse, Westerkwartier, 66, 69; Backhouse, Kortrijkse hervormden, 411; Delmotte, Calvinisme Gent, 172; Van der Wee, Réforme protestante, 312-314; Van der Wee, Economie als factor, 30-31; Soly, Economische vernieuwing, 520-521, 534-535; Van Roey, Antwerpen, 254-256; Decavele, Historiografie, 24.
- 9 De Jong, Beeldenstorm Nederlanden, 8.
- 10 Delmotte, Calvinisme Gent, 154, 156, 161.
- 11 Venner, Roermond, 97; Decavele, Axel en Hulst, 30-31.
- 12 Polain, Recueil, 383.
- 13 Polain, Recueil, 384.
- 14 RH, OAH, 89, f.73r-81v; RH, HA, 8, 47, 63.
- 15 De Bruin, Geschiedschrijving, 63-64; Van der Wee, Economie als factor, 25-31; Van der Wee, Réforme protestante, 312; Van der Wee, Growth Antwerp Market, II, 232-233.
- 16 Zie hoofdstuk II.
- 17 RH, OAH, 1260.
- 18 RH, OAH, 1264.
- 19 Zie hoofdstuk VI de paragraaf over families in de magistraat.
- 20 Van der Wee, Réforme protestante, 312-314; Van der Wee, Economie als factor, 30-31; Decavele, Historiografie, 24-27.
- 21 Kuttner, Hongerjaar 1566, 24.
- 22 De Bruin, Geschiedschrijving, 67-74.
- 23 Ter beantwoording zijn gegevens uit de tabellen 33 en 35 gecombineerd.
- 24 Vergelijk De Bruin, Geschiedschrijving, 67-74 en Van Roosbroek, Wunderjahr, 195.

Samenvatting

Hasselt, gelegen in het prinsbisdom Luik, telde in de zestiende eeuw binnen zijn stadsmuren bijna 4000 burgers. Op het omringende agrarische platteland, dat bestuurlijk tot Hasselt behoorde, leefden ruim 1000 mensen. De bevolking kende in de zestiende eeuw een vrij sterke groei. Omstreeks 1520 en vanaf 1562-1563 vertoonde de bevolkingsomvang van de stad echter inzinkingen. Ziekten en economische neergang waren hieraan schuld. Oorlogshandelingen, plunderingen en daarmee gepaard gaande financiële lasten zetten een deel van de burgers ertoe aan elders een woonplaats te zoeken.

Opzet en organisatie van de verkiezingen van de magistraten in Hasselt waren vrij 'democratisch', doordat elk van de twaalf ambachten ieder jaar een gouverneur mocht kiezen. Daarenboven leverde ieder ambacht elke zes jaar een van de gezworenen. Hierdoor hadden juist de ambachten met een gering ledenaantal, naar verhouding, een grote invloed op het stadsbestuur. Hetzelfde geldt als wij behalve het ledental, het economische belang van een ambacht voor Hasselt als uitgangspunt nemen. Evenmin als bij de ambachten was er bij de families in Hasselt sprake van echte monopolisering van bestuurlijke macht. De burgers in de buitenijen van de stad hadden zeer geringe invloed op het stadsbestuur.

De lakennijverheid en verwerking van textiel vormden, gezien het aantal leden van het lakenambacht en het kleermakersambacht een zeer belangrijke sector in de Hasseltse economie. De grote bloeitijd lag evenwel in de vijftiende eeuw. Verscheidene noodmaatregelen van de stadsoverheid wijzen op een kwijnende lakenproductie in het midden van de zestiende eeuw. Een verslechtering van de verzorgende sector, met name na 1561 in het brouwerijbedrijf, verzwakte de stedelijke economie nog meer. De voedseltekorten, de hoge graanprijzen in de winter van 1565-1566 en de daarmee gepaard gaande financiële lasten voor stad en burger, leidden tot een kritiek dieptepunt.

In vergelijking met andere steden was in Hasselt op religieus gebied geen sprake van een echt negatieve situatie. De zielzorg werd er

niet verwaarloosd en de burgers leefden evenmin in ongenoegen met de kloosterlingen in de stad. Anti-clericale gevoelens van de Hasselaren kunnen wel opgewekt zijn door de rijke Cisterciënzerinnenabdij van Herkenrode, die in de stad het tiendrecht en het patronaatsrecht bezat. Bij processen van de stad tegen dit klooster over rechten binnen en buiten de stadsmuren moest Hasselt herhaaldelijk het onder-spit delven. Dit was ook het geval bij processen tegen het naburige Zonhoven over het gebruik van heidegrond. De proceskosten voor de stad, en dus voor de burgers, waren zeer hoog. De prins-bisschop van Luik, wereldlijk én geestelijk heer in Hasselt, koos bij deze rechtszaken veelal voor de tegenpartij. Dit kwam de verhouding tussen burgers enerzijds en hun landsheer anderzijds natuurlijk niet ten goede.

De voortdurende centralistische bemoeizucht van de prins-bisschop van Luik met bestuur en rechtspraak in Hasselt wekte eveneens ongenoegen op. De burgers, individueel, via de Handboogschutterij of in de ambachten volgden de toenemende bemoeienissen zeer kritisch. Niet zelden kwam het tot verzet tegen de Luikse politiek.

De slechte economische ontwikkelingen in Hasselt en de miserebele voedselsituatie, met de daaruit voortvloeiende zware financiële lasten, versterkten de onlustgevoelens van de burgers nog meer. Toch leek aanvankelijk in het kritieke jaar 1566 de zwaarste storm aan Hasselt voorbij te gaan. Zowel de prins-bisschop als de stedelijke overheid dachten dat op het einde van het jaar het gevaar van een religieus geïnspireerde opstand geweken was. Zij onderschatten evenwel het drijvende en opruiende vermogen van predikant Herman Moded, die in december de stad binnenkwam. Door zijn inspirerende preken ging een deel van de bevolking over naar de nieuwe religie en kwam in verzet tegen magistraat en landsheer. De magistraat was verzwakt door innerlijke verdeeldheid en de ambachten stelden zich terughoudend op. De landsheer en het stadsbestuur, dat van de schutterijen weinig steun ondervond, hadden de situatie niet meer onder controle. In januari 1567 werd alsnog in Hasselt gebeeldstormd. Gedurende enkele maanden beheerste een minderheid van hervormingsgezinden de stad. Hun belangrijkste leider was brouwer en gezworene Michiel Greven. Slechts door een beleg kon de stad weer onder het gezag van Gerard van Groesbeek worden terugge-

bracht. De stad – met name de 'gereformeerden' – moesten aan de landsheer de kosten van deze militaire onderwerping vergoeden. In vergelijking met de harde bestraffing van de sympathisanten met de nieuwe religie en beeldenstormers in de Nederlanden waarover Filips II heer was (verbanningen, confiscaties en doodstraf), was die van Gerard van Groesbeek zeer mild en vergevingsgezind. Niemand werd ter dood gebracht of verbannen, slechts de gemaakte onkosten moesten worden vergoed.

Van de 1083 gezinshoofden die voor de periode 1565-1569 werden opgespoord, waren er 312, = 28,8% in meer of mindere mate de nieuwe religie toegedaan. Het percentage 'gereformeerden' in de buitenijen van Hasselt was veel lager dan dat voor het gebied binnen de stadsmuren, 6% tegenover 37%. Ook voor Hasselt mag de reformatie een stedelijk fenomeen worden genoemd. Bij de armen (minder dan f 1,00 belasting) was 22,4% 'gereformeerd', bij de midden-groep (f 1,00-f 4,99 belasting) was dat percentage 33,7%, terwijl bij de rijken (f 5,00 en meer) weer een kleiner deel hervormingsgezind was, namelijk 30,9%. Zowel in de stad als in de buitengebieden was de aanhang het grootst bij de middengroep. Deze groep was ook het actiefst tijdens de beeldenstorm en het verzet tegen de magistraat en de prins-bisschop.

In 1562 was te Hasselt nog slechts 3% van de bevolking 'gereformeerd'. Onder die eerste sympathisanten van de nieuwe religie bevonden zich, in verhouding met de grote groep uit 1566-1567, veel rijke inwoners. Deze vroege hervormingsgezinden hadden zich eerder vanuit hun religieuze overtuiging afgekeerd van het roomse geloof. Bij de latere grote groep 'gereformeerden' uit 1566-1567 speelden ook – deels toevallige – economische oorzaken een grote rol.

In de verschillende ambachten en schutterijen liepen de percentages aanhangers of sympathisanten van het nieuwe geloof sterk uiteen. Van de scheerders was slechts 26,3% hervormingsgezind. De vleeshouwers, kremers en lakenmakers haalden respectievelijk 47,1%, 45,8% en 49,2%, terwijl de brouwers 72,2% 'gereformeerden' onder hun leden telden. Bij de meesters in de ambachten was de hervormingsgezindheid vergelijkbaar hoog als bij de leden in de verschillende ambachten. De meesters in het smedenambacht vormden daarop een uitzondering. Bij hen was het percentage 'gereformeerd'

den' veel hoger dan bij de leden; vermoedelijk vanwege ongenoegen met de geringe bestuurlijke invloed in de stad.

De religieuze Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw kende geen 'gereformeerden' onder haar leden. Bij de schutterijen was dat anders. Bij de elitaire Kloveniers was 31,9% 'gereformeerd'. Bij de volksere Jonggezellen en Handboogschutten lag het percentage veel hoger, respectievelijk 62,5% en 71%. Inderdaad waren die schutterijen tijdens de opstand onbruikbaar voor het stadsbestuur.

Naast religieuze oorzaken voor de overgang naar het nieuwe geloof, mogen de economische factoren niet onderschat worden. Bij de burgers die in de gelukkige situatie leefden zonder economische tegenslagen, was het percentage 'gereformeerden' 15,5%. Niet een gering vermogen of een laag inkomen – met daaraan gekoppeld een lage belastingaanslag – waren bepalend voor de overgang naar of sympathie voor de nieuwe religie. Eerder droeg een ongunstige verandering in de financiële situatie – blijkend uit een lagere belastingquote – bij tot een grote afval van het katholieke geloof. Een zeer sterke daling van inkomen en vermogen deed in zo'n zwaar getroffen groep het aandeel 'gereformeerden' uiteindelijk oplopen tot 70%. Onder degenen met voedselaankopen van meer dan 20 vaten rogge in de winter van 1565-1566 liep het percentage nieuwgezinden op tot 46,5%.

Blijkens deze cijfers moet de zeer bewogen predikant Herman Moded in Hasselt inderdaad een zeer gunstig klimaat voor een verandering hebben aangetroffen. Met de religieuze oorzaken zijn dan ook de economische factoren voor de overgang naar de gereformeerde religie van onmiskenbaar belang. De gevolgen van de voedselnood, die vooraf ging aan de rebellie tegen de prins-bisschop, hebben de neiging naar het nieuwe geloof over te gaan zeer sterk vergroot. Op de derde plaats speelde de meer geleidelijke economische achteruitgang een belangrijke rol. Ongenoegen over te weinig bestuurlijke invloed bepaalde slechts in geringe mate een keuze voor de nieuwe religie.

Résumé

Situé dans la principauté épiscopale de Liège, Hasselt comptait au XVIe siècle à l'intérieur de ses murs une population de près de 4000 habitants. Dans les campagnes avoisinantes qui appartenaient administrativement à la ville de Hasselt vivait une population plus de 1000 habitants. La population a connu au XVIe siècle une assez forte croissance. Aux environs de 1520 et à partir de 1562-1563, le "volume" de la population de la ville diminua. Les maladies et le déclin économiques en furent la cause. Des actes de guerre, des pillages et des charges financières qui en découlaient, poussèrent un certain nombre d'habitants à chercher domicile ailleurs.

Les modalités et l'organisation des élections des magistrats de Hasselt étaient relativement "démocratiques", puisque chacun des douze métiers pouvait y élire chaque année un gouverneur. De surcroît, un métier fournissait tous les six ans l'un des jurés. Ainsi les métiers qui ne comptaient qu'un nombre restreint d'adhérents acquéraient, eu égard à leur importance numérique, une influence considérable sur la gestion municipale. Cela vaut aussi si nous prenons en considération, outre le nombre de membres, l'importance économique d'un métier. Il n'était pas question à Hasselt de monopole du pouvoir municipale pas plus dans les métiers que dans les familles. Les habitants des terres avoisinantes n'avaient qu'une influence minime sur la gestion de la ville.

L'industrie du drap et les traitements textiles constituaient, vu le nombre de membres que comptait le métier des drapiers et celui des tailleurs, un secteur très important de la vie économique hasseltoise. La grande période de prospérité se situait toutefois au XVe siècle. Diverses mesures d'urgence prises par les autorités de la ville témoignent du déclin de l'industrie du drap au milieu du XVIe siècle. Une détérioration du secteur tertiaire, plus particulièrement après 1561 dans les brasseries, affaiblissait davantage l'économie urbaine. Les manques alimentaires, le prix élevé du grain au cours de l'hiver 1565-1566, et les inconvénients financiers qui en découlaient pour la ville et ses habitants, menèrent à un point critique de déclin.

Comparée aux autres villes, la situation religieuse de Hasselt était plutôt satisfaisante. La pastorale n'y était pas négligée et les habitants de la ville ne vivaient pas en mauvais termes avec les conventuels de la ville. Il est vrai que les sentiments anti-cléricaux des Hasseltois ont pu être suscités par la riche abbaye cistercienne de Herkenrode, qui y possédait le droit de dîme et le droit de patronage. L'issue des procès qui opposaient la ville au couvent et qui avaient pour objet l'application du droit *intra* et *extra muros*, se soldaient souvent par une défaite de la municipalité. Ce fut aussi le cas des procès intentés contre le village voisin de Zonhoven et qui avait pour cause l'usage des bruyères. Les frais en étaient très onéreux pour la ville. Le prince-évêque de Liège, qui exerçait à Hasselt tant le pouvoir spirituel que temporel, choisit souvent la contre-partie. Cela ne favorisait naturellement pas les bons rapports entre les habitants de la ville et leur seigneur et maître.

Les continuelles ingérences centralisatrices du prince-évêque de Liège dans les affaires judiciaires et administratives de Hasselt suscitaient le mécontentement de la population. Les habitants de la ville suivaient d'un oeil critique, individuellement, par la confrérie des arbalétriers ou les métiers, les ingérences croissantes. Souvent une résistance s'organisait contre la politique liégeoise.

Le mauvais développement économique de Hasselt et la misérable situation alimentaire, avec les charges fiscales très lourdes qui en découlaient, renforçaient les sentiments de mécontentement des habitants. L'année critique 1566 semblait en marquer le point culminant. Le prince-évêque comme les autorités municipales pensaient qu'à la fin de l'année le danger d'une révolte d'inspiration religieuse s'était dissipé. Ils sous-estimaient cependant le pouvoir d'agitation et de mobilisation du prêcheur Herman Moded, qui s'était introduit en décembre dans la ville. Sous l'influence de sa prédication suggestive, une partie de la population se convertissait à la nouvelle religion et s'insurgeait contre le magistrat et le seigneur. Le magistrat était affaibli par des dissensions internes et les métiers observaient une attitude de réserve. Le seigneur et l'autorité municipale, qui était peu soutenue par les confréries des archers et des arquebusiers, ne maîtrisaient plus la situation. En janvier 1567, il y eut encore des scènes d'iconoclasme. Pendant quelques mois une minorité de 'réformés' détenait le pouvoir. Leur chef le plus important fut Michel Greven, brasseur

et juré. Ce n'est que par la violence militaire sous la forme d'un siège que la ville a pu être ramenée sous l'autorité de Gérard de Groesbeek. La ville – c'est-à-dire les 'réformés' – ont dû indemniser le seigneur des frais de cette opération militaire. En comparaison avec la répression violente de sympathisants de la nouvelle religion et des iconoclastes dans les Pays-Bas de Philippe II (exil, confiscation, peine de mort), la punition infligée par Gérard de Groesbeek était douce et clément. Personne ne fut exécuté ou exilé, seuls les frais matériels ont dû être indemnisés.

Des 1083 chefs de famille dont les cas ont été étudiés pour la période 1565-1569, il y en avait 312, donc 28,8%, qui avaient plus ou moins adhéré à la nouvelle religion. Le pourcentage des 'réformés' dans les terres avoisinantes de la ville de Hasselt était nettement plus bas qu'à l'intérieur des murs de la ville, 6% par rapport à 37%. Le phénomène de la Réforme peut être, aussi dans le cas de Hasselt, considéré comme un phénomène urbain. Parmi les pauvres (moins de 1,00 fl. d'impôt), il y avait 22,4% de 'réformés', parmi les classes moyennes (1,00-4,99 fl. d'impôt) le pourcentage était de 33,7%, tandis que parmi les riches (5,00 fl. de l'impôt et plus) il y avait un nombre plus restreint de 'réformés', soit 30,9%. Dans la ville comme dans les campagnes avoisinantes, l'adhésion à la Réforme était la plus importante dans les classes moyennes. Ce groupe était aussi le plus actif parmi les iconoclastes et dans la résistance au magistrat et au prince-évêque de Liège.

En 1562 il n'y avait plus à Hasselt que 3% de la population qui adhérait à la Réforme. Parmi ces nouveaux sympathisants de la nouvelle religion, il y en avait, en comparaison avec le grand groupe de 1566-1567, beaucoup qui appartenaient aux classes aisées. Ceux qui s'étaient les premiers tournés vers la Réforme, l'avaient fait par conviction religieuse et aversion à la foi romaine. En ce qui concerne le groupe des 'réformés' de la période 1566-1567, les causes économiques ont joué – souvent de façon fortuite – un grand rôle dans leur conversion.

Le pourcentage d'adhérents ou sympathisants de la Réforme différait beaucoup d'après les métiers et les confréries des archers et arquebusiers. Parmi les tondeurs de drap, on ne comptait que 26,3% de 'réformés'. Les bouchers, les marchands et les drapiers faisaient res-

pectivement 47,1%, 45,8% et 49,2%, tandis que les brasseurs comptaient parmi leurs membres 72,2% de 'réformés'. Parmi les maîtres de métier, le nombre de sympathisants était proportionnel des sympathisants parmi les membres des divers métiers. Les maîtres des forges constituaient cependant une exception. Le pourcentage de 'réformés' y était plus grand chez les maîtres de métier que parmi les membres, sans doute à cause du mécontentement dû à l'influence minime qu'ils exerçaient sur la gestion municipale.

La Confrérie religieuse de Notre-Dame ne comptait parmi ses membres aucun 'réformé'. Chez les confréries des archers et des arquebusiers c'était tout à fait différent. Chez les Arquebusiers, qui constituaient une élite, il y avait 31,9% de 'réformés'. Chez les Compagnons et les Arbalétriers, plus proches des couches populaires, le pourcentage était beaucoup plus élevé, respectivement 62,5% et 71%. En effet ces confréries des archers et des arquebusiers étaient pendant les périodes de troubles, indisponibles à la gestion municipale.

À part les causes religieuses qui expliquent la conversion à la foi nouvelle, les facteurs économiques ne peuvent pas être sous-estimés. Parmi les couches aisées de la population, à l'abri des contretemps économiques, le pourcentage de 'réformés' n'était que de 15,5%. Ce ne sont pas les petites fortunes et les revenus modestes avec un taux d'imposition réduit qui peuvent expliquer de façon convaincante la naissance sympathie pour la Réforme. C'est plutôt un changement défavorable de la situation financière – ce qui ressort des impositions moins élevées – qui causèrent une défection considérable à l'égard de la foi catholique. Une forte chute de revenus et de fortunes a fait monter, parmi ces victimes durement touchées, le nombre des 'réformés' jusqu'à 70%. Les achats alimentaires de plus de 20 tonneaux (à 25 litres) de seigle pendant l'hiver de 1565-1566 firent monter le nombre de néophytes jusqu'à 46,5%.

À la lumière de ces chiffres, le bouillant prédicateur Herman Moded a dû trouver en effet à Hasselt un climat très favorable au changement. Autant que les motivations religieuses, les facteurs économiques ont joué un rôle considérable dans la conversion à la Réforme. Les conséquences de la pénurie alimentaire qui précéda la révolte contre le prince-évêque ont renforcé la tendance à la conversion au foi nouvelle. En troisième lieu, c'est le déclin progressif de l'é-

conomie qui a joué un rôle important. Le mécontentement provoqué par une influence minime sur la gestion de la ville n'a joué qu'un rôle minime quant au choix de la nouvelle religion.

Zusammenfassung

Hasselt, im Fürstbistum Lüttich liegend, zählte im 16. Jahrhundert innerhalb seiner Stadtmauern fast 4000 Bürger. Auf dem agrarischen Umland, das politisch zu Hasselt gehörte, lebten gut 1000 Menschen. Die Bevölkerung erlebte im 16. Jahrhundert eine ziemlich starke Zunahme. Um 1520 und seit 1562-1563 verzeichnete die Bevölkerungszahl der Stadt jedoch einen Rückgang. Krankheiten und wirtschaftlicher Abstieg waren schuld daran. Kriegsereignisse, Plünderungen und damit einhergehende finanzielle Lasten brachten einen Teil der Bürger dazu, sich anderenorts niederzulassen.

System und Organisation der Wahlen der Magistraten in Hasselt waren ziemlich 'demokratisch', indem jeder der zwölf Handwerkerzünfte jährlich einen Gouverneur wählen durfte. Darüber hinaus stellte eine Handwerkerzunft alle sechs Jahre einen der Geschworenen. Dadurch hatten besonders die Zünfte mit geringer Mitgliederzahl auf die Stadtregierung verhältnismässig einen grossen Einfluss. Dasselbe trifft zu, wenn man ausser der Mitgliederzahl die wirtschaftliche Bedeutung einer Zunft für Hasselt als Ausgangspunkt nimmt. Genausowenig wie bei den Zünften gab es bei den Familien in Hasselt tatsächlich eine Monopolisierung der städtischen Regierung. Die Bürger der Gebiete ausserhalb der Stadtmauern hatten einen sehr geringen Einfluss auf die örtliche Politik.

Das Tuchgewerbe und die Textilverarbeitung bildeten angesichts der Mitgliederzahl der Tuch- und Schneiderzunft einen sehr wichtigen Bereich in der Hasselter Wirtschaft. Die grosse Blütezeit lag jedoch im 15. Jahrhundert. Mehrere Notmassnahmen der Stadtregierung deuten auf eine zurückgehende Tuchproduktion in der Mitte des 16. Jahrhunderts. Eine Verschlechterung des Versorgungsgewerbes, besonders nach 1561 in der Brauerei, schwächte die städtische Wirtschaft noch mehr. Der Nahrungsmangel, die hohen Getreidepreise im Winter 1565-1566 und die damit einhergehenden finanziellen Anstrengungen für die Stadt und die Bürger führten zu einem kritischen Tiefpunkt.

Im Vergleich zu anderen Städten war die Situation auf religiösem

Gebiet in Hasselt nicht wirklich negativ. Die Seelsorge wurde nicht vernachlässigt, und ausserdem lebten die Bürger nicht in Zwist mit den Klosterbrüdern und -schwestern in der Stadt. Antiklerikale Gefühle der Hasselter dürften wohl von der reichen Zisterzienserinnenabtei in Herkenrode, die in der Stadt das Zehntrecht und die Kollatur besass, hervorgerufen worden sein. Bei Gerichtsverfahren der Stadt gegen dieses Kloster über Rechte innerhalb und ausserhalb der Stadtmauern musste Hasselt wiederholt den kürzeren ziehen. Das war auch der Fall bei Prozessen gegen das benachbarte Zonhoven über die Benutzung von Heideland. Die Kosten für die Stadt, und folglich für die Bürger, waren sehr hoch. Der Fürstbischof von Lüttich, weltlicher und geistlicher Herr zugleich in Hasselt, wählte bei einem solchen Rechtsstreit häufig die Gegenseite. Dies war dem Verhältnis zwischen Bürgern einerseits und ihrem Landesherrn anderseits selbstverständlich nicht förderlich.

Das fortwährende zentralistische Streben des Fürstbischofes von Lüttich, sich in die Politik und Rechtsprechung in Hasselt einzumischen, erregte ebenfalls Ärger. Die Bürger – einzeln, über die Handbogenschützen oder in den Zünften – verfolgten die zunehmende Einmischung sehr kritisch. Nicht selten kam es zum Widerstand gegen die Lütticher Politik.

Die schlechte wirtschaftliche Entwicklung in Hasselt und die miserable Nahrungssituation, mit den daraus erwachsenden schweren finanziellen Bürden, verstärkten die Unlustgefühle der Bürger noch weiter. Dennoch schien im kritischen Jahr 1566 der schwerste Sturm zunächst an Hasselt vorüberzugehen. Sowohl der Fürstbischof als auch die städtischen Behörden glaubten, dass am Ende des Jahres die Gefahr eines religiös inspirierten Aufstandes gewichen sei. Sie unterschätzten allerdings die treibende und aufwieglerische Kraft des Predigers Herman Moded, der im Dezember in die Stadt kam. Durch seine inspirierenden Predigten trat ein Teil der Bevölkerung zur neuen Religion über und lehnte sich gegen die Magistraten und den Landesherrn auf. Der Magistrat war infolge innerer Zerstrittenheit geschwächt, und die Zünfte verhielten sich zurückhaltend. Der Landesherr und die Stadtregierung, die von den Schützen nur wenig unterstützt wurde, hatten die Situation nicht mehr unter Kontrolle. Im Januar 1567 kam es in Hasselt doch noch zum verspäteten Bildersturm.

Während einiger Monate beherrschte eine Minderheit von der Reformation zugeneigten Leuten die Stadt. Ihr prominentester Führer war der Brauer und Geschworene Michiel Greven. Nur durch militärische Gewalt in Form einer Belagerung konnte die Stadt wieder in die Macht Gerard van Groesbeeks gebracht werden. Die Stadt – namentlich die 'Reformierten' – musste dem Landesherrn die Kosten dieser militärischen Unterwerfung erstatten. Im Vergleich zu der harten Bestrafung der mit der neuen Religion Sympathisierenden und der Bilderstürmer in den Niederlanden durch Philipp II., den Landesherrn der Niederlande, (Verbannungen, Konfiskationen und Todesstrafe) war die Aktion Gerard van Groesbeeks sehr mild und versöhnlich. Keiner wurde hingerichtet oder verbannt, nur die Unkosten mussten zurückerstattet werden.

Von den 1083 für die Periode zwischen 1565-1569 ermittelten Familienoberhäuptern hingen 312, d.h. 28,8% mehr oder weniger der neuen Religion an. Der Prozentsatz an 'Reformierten' in den Gebieten ausserhalb der Stadtmauern von Hasselt war viel geringer als der innerhalb der Stadtmauern: 6% gegenüber 37%. Auch für Hasselt darf die Reformation ein städtisches Phänomen genannt werden. Von den armen Leuten (weniger als 1 Gulden Steuer) waren 22,4% 'reformiert', bei der Mittelschicht (1 Gulden – 4,99 Gulden Steuern) betrug dieser Prozentsatz 33,7%, während unter den Reichen (5 Gulden und mehr Steuern) wieder ein kleinerer Teil der Reformation zugeneigt war, nämlich 30,9%. Sowohl innerhalb als ausserhalb der Stadt war der Anhang am grössten bei der Mittelschicht. Diese Gruppe nahm auch am aktivsten am Bildersturm und am Widerstand gegen den Magistraten und den Fürstbischof teil.

Im Jahre 1562 waren in Hasselt nur noch 3% der Bevölkerung 'reformiert'. Unter diesen ersten Sympathisanten mit der neuen Religion befanden sich im Verhältnis zu der grossen Gruppe aus 1566-1567 viele reiche Einwohner. Diese der Reformation schon früh zugeneigten Bürger waren bereits vor allem aus religiöser Überzeugung von dem römisch-katholischen Glauben abtrünnig geworden. Bei der späteren grossen Gruppe 'Reformierter' aus 1566-1567 spielten auch – teils zufällige – Wirtschaftliche Ursachen eine grosse Rolle.

In den verschiedenen Zünften und Schützenbruderschaften gingen

die Prozentsätze der Bekenner des neuen Glaubens oder der damit Sympathisierenden stark auseinander. Von den Scherern waren nur 26,3% der Reformation zugeneigt. Die Fleischer, Krämer und Tuchmacher erzielten respektive 47,1%, 45,8% und 49,2%, während die Brauer 72,2% 'Reformierte' unter ihren Mitgliedern zählten. Unter den Zunftmeistern, war die Sympathie für die Reformation vergleichbar hoch wie unter den Handwerkern. Die Meister der Schmiedezunft bildeten eine Ausnahme. Unter ihnen war der Prozentsatz der 'Reformierten' viel höher als unter den übrigen Mitgliedern ihrer Zunft; vermutlich aus Arger über ihren geringen Einfluss auf die Stadtregierung.

Die religiöse Bruderschaft Unserer Lieben Frau hatte keine 'Reformierten' unter ihren Mitgliedern. Bei den Schützenbruderschaften war das anders. Von den elitären Kolbenträgern waren 31,9% 'reformiert'. Unter den volkstümlicheren Junggesellen und Handbogenschützen waren die Prozentsätze viel höher, respektive 62,5% und 71%. Tatsächlich waren diese Schützen während des Aufstandes für die Stadtregierung unbrauchbar.

Neben religiösen Ursachen für den Übertritt zum neuen Glauben dürften die wirtschaftlichen Faktoren nicht unterschätzt werden. Unter den Bürgern, die in glücklichen Verhältnissen ohne wirtschaftliche Rückschläge lebten, war der Prozentsatz an 'Reformierten' 15,5%. Nicht ein geringes Vermögen oder ein niedriges Einkommen – mit einer damit verbundenen niedrigen Steuerveranlagung – bestimmten den Übertritt zur oder die Sympathie für die neue Religion. Vielmehr verursachte eine ungünstige Änderung der finanziellen Situation – was aus einer niedrigeren Steuerquote hervorgeht – einen grossen Abfall vom katholischen Glauben. Eine sehr starke Senkung von einkommen und Vermögen bewirkte, dass der Anteil der 'Reformierten' in einer solchen schwer getroffenen Gruppe letztendlich bis zu 70% anstieg. Käufe von Nahrung von über 20 Fässern Roggen (von je 25 Liter) im Winter 1565-1566 steigerten den Prozentsatz an Neureformierten bis auf 46,5%.

Angesichts dieser Angaben muss der sehr passionierte Prediger Herman Moded in Hasselt tatsächlich ein sehr günstiges Klima für eine Änderung vorgefunden haben. Ausser den religiösen Ursachen sind denn auch die wirtschaftlichen Faktoren für den Übertritt zur reformierten Religion von unabdingbarer Bedeutung. Die Folgen

der Nahrungsnot, die der Rebellion gegen den Fürstbischof voranging, haben die Neigung, zum neuen Glauben überzutreten, sehr stark vergrößert. An dritter Stelle spielte der allmähliche wirtschaftliche Niedergang eine wichtige Rolle. Ärger über einen geringen politischen Einfluss bestimmte nur in geringem Masse die Entscheidung für die neue Religion.

Summary

Hasselt, situated in the prince bishopric of Liège, in the sixteenth century counted almost 4000 inhabitants within its city walls. The surrounding agrarian countryside, which administratively belonged to Hasselt, was inhabited by over 1000 people. The population increased fairly sharply in the sixteenth century. Around 1520 and from 1562-1563 onwards, however, the "volume" of the population decreased. This decline was due to diseases and economic recession. Warfare, looting and the resultant financial burdens caused a proportion of the citizens to look for a place of residence elsewhere.

The set-up and organisation of the elections of magistrates were quite 'democratic', in that each of the twelve guilds could every year choose a governor. In addition, every guild provided one of the jurors every six years. Thus, especially the guilds with a small membership had a proportionately large influence on municipal government. The same applies when, besides membership figures, we take the economic importance of a guild for Hasselt as a starting point. Neither the guilds nor the families in Hasselt really monopolized administrative power. The inhabitants of the areas surrounding the city had very little influence on its government.

Owing to the number of members of the cloth and tailors' guilds, the cloth and textile industry constituted a very important sector in Hasselt's economy. It had its hey-day, however, in the fifteenth century. Various emergency measures of the municipal government indicate that the production of cloth was languishing in the middle of the sixteenth century. A deterioration in the tertiary sector, particularly after 1561 in the brewery trade, further weakened the urban economy. Food shortages, the high price of corn in the winter of 1565-1566 and the consequent financial burden for city and citizens resulted in a critically low point.

Compared to other cities, the religious situation in Hasselt was by no means unfavourable. Spiritual care was not neglected and the inhabitants were not on bad terms with the monks and nuns in the city either. Anti-clerical feelings may have been aroused by the rich Cis-

tercian abbey of Herkenrode, which owned the rights of tithe and of patronage in Hasselt. Hasselt repeatedly had to face defeat when it took the monastery to court over rights within and outside the city walls. The same thing happened when it took proceedings against neighbouring Zonhoven over the use of moorland. The costs were very high for the city, and consequently for its inhabitants. The prince bishop of Liège, secular and spiritual lord of Hasselt, usually took the side of the opposite party in these lawsuits. This, of course, did not promote good relations between the citizens on the one hand and their landlord on the other.

Dissatisfaction was also aroused by the continuing centralist interference of the prince bishop of Liège with politics and justice in Hasselt. The citizens – individually, through the “Handboogschutten” (Archers) or via the guilds – kept a critical eye on this increasing interference and not infrequently they rebelled against the politics of Liège.

The adverse economic development in Hasselt, the miserable food situation and the attendant heavy financial strain further strengthened the discontent of the citizens. Nevertheless, in the critical year of 1566 it at first seemed as if the worst part of the storm would pass Hasselt by. By the end of the year, both the prince bishop and the municipal authorities thought that the danger of a religiously inspired revolt was over. They underestimated, however, the demagogic and inflammatory powers of the preacher Herman Moded, who arrived in Hasselt in December. His inspiring sermons converted a considerable number of inhabitants to the new religion and to rebellion against magistrate and landlord. The magistrate’s position was weakened by internal dissent and the guilds adopted an attitude of reservation. The landlord and the municipal government, which received little support from the civic guards, were no longer in control of the situation. In January 1567 Hasselt witnessed an iconoclastic outbreak after all. For some months a minority of reformists ruled the city. Their most important leader was the brewer and juror Michiel Greven. It was only through military force – a siege – that Gerard van Groesbeek’s authority over Hasselt could be reinstated. The city – the ‘reformed’ in particular – had to compensate the landlord for the expenses of this military operation. Compared to the severe punishments of iconoclasts and sympathisers with the new religion in Phi-

lip II's Netherlands (exile, confiscation and death penalty) Gerard van Groesbeek was extremely mild and forgiving. Not a single person was killed or exiled; only the expenses had to be repaid.

Of the 1083 householders that were traced for the period 1565-1569, 312 (28,8%) adhered, to a greater or smaller extent, to the new religion. The percentage of reformists in the environs of Hasselt was much lower than that within the city walls: 6% as opposed to 37%. For Hasselt, too, the Reformation can be considered an urban phenomenon. Among the poor (less than Dfl 1,00 in taxes) 22,4% were 'reformed', in the middle category (Dfl 1,00-4,99 in taxes) this percentage was 33,7%, while the proportion of wealthy reformists (Dfl 5,00 and more in taxes) was smaller again: 30,9%. Both in the city itself and in the surrounding areas the largest proportion of followers was found in the middle group. It was also this group that showed itself the most active during the iconoclastic outbreak and the rebellion against the magistrate and the prince bishop.

In 1562 only 3% of Hasselt's population was 'reformed'. Among those first sympathisers with the new religion there were – compared to the large group in 1566-1567 – many wealthy people. These early reformists in the first place had renounced Roman Catholicism for religious reasons. The 'reformed' in the later, large group of 1566-1567 were also influenced to a considerable extent by – partly accidental – economic motives.

The percentage of followers of, or sympathisers with, the new religion greatly varied in the different guilds and civic guards. Only 26,3% of the shearers were reformists. Among the butchers, pedlars and drapers the percentages were 47,1, 45,8 and 49,2 respectively, while the brewers' guild had 72,2% 'reformed' members. The proportion of masters in the guilds that followed the new religion did not differ much from that of ordinary members of their guilds. The exception to this were the blacksmiths. There the proportion of reformists was significantly higher among the masters than among the ordinary members; the discrepancy was probably caused by the masters' dissatisfaction with their limited influence on the city's administration.

The religious Brotherhood of Our Lady had no reformists among its members. The civic guards showed quite a different picture. The

elitist “Kloveniers” (Arquebusiers) had 31,9% ‘reformed’ members. Among the more popular “Jonggezellen” (Bachelors) and “Hand-boogschutten” (Archers) the percentages were much higher: 62,5% and 71% respectively. Consequently, these civic guards could not be used by municipal authorities during the time of the insurrection.

In addition to religious reasons that brought about reform, there were also economic factors that must not be underestimated. Among the citizens who experienced no economic set-backs there were only 15,5% reformists. It was not lack of wealth or a small income – which went together with a low tax assessment – that determined people’s conversion to, or sympathy with, the new religion. It was rather an adverse change in the financial situation – evidenced by a lower burden of taxation – that caused many Catholics to renounce their faith. A sharp decline in wealth and income ultimately resulted in 70% of such a badly hit group turning towards the new religion. The purchase of over 20 barrels of rye in the winter of 1565-1566 caused the percentage of new converts to rise to 46,5%.

It will be evident from these figures that the very enthusiastic preacher Herman Moded must have found a highly favourable climate for reform in Hasselt indeed. The transition to the ‘reformed’ faith was not only provoked by religious reasons, but economic motives undeniably played a very important role as well. The consequences of the food shortage that preceded the rebellion against the prince bishop gave a strong impulse to the tendency towards adopting the new religion. A third important factor was the progressive general decline of the economy. Dissatisfaction with the degree of administrative influence was a factor of minor importance only.

Bijlage 1. Overzicht van de computergegevens over Michiel Greven.

Naam	Greven Michiel id Crone
Straat	H Varkensmarkt
Ambacht	Brouwers
Meester	mr
Armenm Bouwm	
Gouv Gez Burgem	4-62-66 Go Ge B
Twaalfman Schepen	
Leeftijd	55
f1565	04.00
f1569	03.00
%	75
rogg	23.5
Schutterij	
OLV	
KG 62	G
P V B F D H Q E	P V B F H
Straf	10.00
Betaalde straf	35.00
%	100

Naam

De namen van de personen zijn zoveel mogelijk genomen uit de quotisatielijsten.¹ Uniformering van de schrijfwijze vond plaats op basis van deze lijst. Aliasnamen worden alleen vermeld als ze in de bronnen herhaaldelijk voorkomen. Zij volgen na de voornaam, achter de letter 'a' van alias. 'Van', 'Van de', 'In den' et cetera zijn afgekort tot 'v', 'vd' en 'id'. Het samenvoegen van de juiste gegevens bij de betreffende personen werd door de afwisselende schrijfwijze van de namen sterk bemoeilijkt: Michiel, Ghiel, Giel; Greven, Sgreven; inde Crone, inde Croon, Croon, Crone met alle mogelijke combinaties.

Straat

Onder de aanduiding straat staat eerst de letter 'H' voor Hasselt of 'B' voor het Hasseltse gebied buiten de muren. Daarna volgt de straatnaam of naam van de buurtschap. Deze straatnamen zijn afkomstig uit de quotisatielijsten, die de namen van de aangeslagenen per straat opsommen. Veel personen die zo arm waren dat ze geen belasting hoefden te betalen, staan toch in de belastinglijst. Was dat niet het geval dan werd met behulp van de gichten (acten van verkoop of overdracht) van de schepenbank² de ontbrekende straatnaam gezocht. In de meeste gevallen is dit gelukt. De acht personen, van wie geen straat werd gevonden, werden, vanwege hun beroep, ingedeeld bij de burgers van binnen de stadsmuren. Enkele straten of buurtschappen zijn samengenomen, zoals in hoofdstuk 8 over de sociale stratificatie staat verantwoord.

Ambacht

Uit de bewaard gebleven ledenlijsten³ van de ambachten en uit de plaats in de magistraat, waar voor de ambachten een vaste volgorde gold, kon voor 60% van de burgers nagegaan worden tot welk ambacht zij behoorden.

Meester

Hieronder staat vermeld dat Michiel Greven 'mr', 'meester' was. Dit gegeven is voor hem niet uit het ambachtsboek te halen, want het boek van de brouwers is niet bewaard gebleven.⁴ De titel meester kon iemand krijgen indien hij tot meester gekozen werd in een ambacht. Wanneer iemand het tot burgemeester of gezworene had gebracht, of wanneer hij in de stad op andere wijze tot aanzien was geraakt, dan kreeg hij de titel 'meester' als een soort erebenaming. In de meeste gevallen ging daaraan echter toch een verkiezing tot meester in een ambacht vooraf.

Armenmeester, Bouwmeester, Gouverneur, Gezworene, Burgemeester, Twaalfman en Schepen⁵

Bij deze onderdelen en bij het onderdeel meester staat eerst een getallenformule en daarna een reeks letters. Bij Michiel Greven staat 4-62-66 Go Ge B, hetgeen wil zeggen dat hij in de periode 1562-1566 viermaal een functie in de magistraat bekleedde en wel als gouverneur, gezworene en burgemeester. Van Michiel is niet bekend wanneer hij meester werd. Bovendien werd hij nooit armenmeester, bouwmeester, Twaalfman of schepen.

Leeftijd

De leeftijd van een aantal personen werd vermeld bij de verhoren tijdens de onderzoeken naar hen die werden beschuldigd van de beeldenstormerij en verzet tegen de prins-bisschop. In andere gevallen bood de aanduiding senior en junior enige houvast. Het verschil tussen senior en junior werd geschat op 25-30 jaar, terwijl de junior ongeveer 25 jaar moet zijn omdat hij reeds als betalend gezinshoofd in de quotisatielijst staat opgenomen. In enkele gevallen bood bij de schatting van de leeftijd het tijdstip van toetreden in een ambacht of het beginpunt van een politieke carrière uitkomst. Deze afleidingen van de leeftijd zijn nooit helemaal precies, daarom zijn ze op veelvouden van 5 gesteld.

f 1565, f 1569 en %

Onder deze aanduidingen staat de hoogte van de quotisatie in 1565 en 1569. Bij Michiel Greven was dat f 4,00 en f 3,00. Een vertikaal streepje wil zeggen dat de betreffende persoon toen nog niet of niet meer in Hasselt verbleef als potentiële belastingbetaler. Redenen kunnen zijn: nog geen gezinshoofd, gestorven of vertrokken. In de volgende kolom staat dan hoeveel procent de laatste aanslag ten opzichte van die van 1565 bedroeg.

Rogge⁶

Michiel Greven kocht in de winter van 1565-1566 23,5 vaten rogge van de stad.

Michiel was geen lid van een van de drie schutterijen die Hasselt rijk was: K = Kloveniers, H = Handboogschutten, J = Jonggezellen.⁷ Evenmin behoorde hij tot de Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw.⁸

KG 62

Michiel Greven was in 1566-1567 'gereformeerd' 'G',⁹ maar hij maakte geen deel uit van de groep 'gereformeerden' in 1562.¹⁰ 'K' betekent katholiek.

P V B F D H Q E

Uit dezelfde documenten als hierboven gebruikt, kon worden geconcludeerd welke activiteiten de verschillende hervormingsgezinden ontplooiden. P = Hulp aan de predikant, V = Verzet tegen de magistraat en/of landsheer, B = Beeldenstormer, F = Functie of voorname rol bij de 'gereformeerden', D = Liet een kind door de hervormde predikant dopen, H = Aanvankelijk werd zijn huis geconfisqueerd, Q = Protesteerde tegen de strafquotisatie, E = Legde uiteindelijk een eed van trouw aan de magistraat af.

Straf, betaalde straf, %

De 'gereformeerden' werden al naar gelang hun vergrijp of activiteiten gestraft. Van hen is een lijst opgemaakt, met de straf en het bedrag dat na drie-en-een-half jaar nog openstond ter betaling.¹¹ Deze gegevens zijn verwerkt tot straf, de betaalde straf bij het opmaken van de lijst en het percentage van de straf dat in die drie-en-een-half jaar betaald werd. Michiel Greven kreeg een boete van f 10,00 op jaarbasis en betaalde die voor 100% : f 35,00.

- 1 RH, OAH, 212.
- 2 RH, Hasselt Schepenbank, 180, 218bis, 281, 233.
- 3 RH, HA, Smeden, 1; Kremers, 37; Kleermakers, 44; Lakenmakers, 47; Vollers, 53; Linnenwevers, 71; RH, OAH, 89, 1106, 1108.
- 4 Wel van RH, HA, Smeden, 6, 8, 9; Kleermakers, 44; Lakenmakers, 47; Schoenmakers, 63; Linnenwevers, 71.
- 5 Heyse, Administration; Bamps Geraets, Liste bourgemestres; Grauwels, Hasseltse schepenen; RH, Armentafel, 3, 193-214, 230-235.
- 6 RH, OAH, 1107.
- 7 HR, OAH, Schutterijen en kamers, 1260, 1262, 1264, 1267.
- 8 HR, Hasselt Onze Lieve Vrouwekerk, 6, 43.
- 9 Hansay, Documents, 226-237; RH, OAH, 148, 164, 1230-1232; RH, Schepenbank Luiks recht, 61, f.56r-v, f.81v-82r.
- 10 Hansay, Documents, 220-226.
- 11 RH, OAH, 1232.

Bijlage 2.

Lijst van persoonlijke gegevens van 1083
gezinshoofden in Hasselt (1565-1569).

[illegible]

Huis		Straat		Ambacht		1755		1765		roeg		Lc		K		G		P		Q		R		S		T		U		V		W		X		Y		Z		aa		ab		ac		ad		ae		af		ag		ah		ai		aj		ak		al		am		an		ao		ap		aq		ar		as		at		au		av		aw		ax		ay		az		ba		bb		bc		bd		be		bf		bg		bh		bi		bj		bk		bl		bm		bn		bo		bp		bq		br		bs		bt		bu		bv		bw		bx		by		bz		ca		cb		cc		cd		ce		cf		cg		ch		ci		cj		ck		cl		cm		cn		co		cp		cq		cr		cs		ct		cu		cv		cw		cx		cy		cz		da		db		dc		dd		de		df		dg		dh		di		dj		dk		dl		dm		dn		do		dp		dq		dr		ds		dt		du		dv		dw		dx		dy		dz		ea		eb		ec		ed		ee		ef		eg		eh		ei		ej		ek		el		em		en		eo		ep		eq		er		es		et		eu		ev		ew		ex		ey		ez		fa		fb		fc		fd		fe		ff		fg		fh		fi		fj		fk		fl		fm		fn		fo		fp		fq		fr		fs		ft		fu		fv		fw		fx		fy		fz		ga		gb		gc		gd		ge		gf		gg		gh		gi		gj		gk		gl		gm		gn		go		gp		gq		gr		gs		gt		gu		gv		gw		gx		gy		gz		ha		hb		hc		hd		he		hf		hg		hh		hi		hj		hk		hl		hm		hn		ho		hp		hq		hr		hs		ht		hu		hv		hw		hx		hy		hz		ia		ib		ic		id		ie		if		ig		ih		ii		ij		ik		il		im		in		io		ip		iq		ir		is		it		iu		iv		iw		ix		iy		iz		ja		jb		jc		jd		je		jf		jg		jh		ji		jj		jk		jl		jm		jn		jo		jp		jq		jr		js		jt		ju		jv		jw		jx		jy		jz		ka		kb		kc		kd		ke		kf		kg		kh		ki		kj		kl		km		kn		ko		kp		kq		kr		ks		kt		ku		kv		kw		kx		ky		kz		la		lb		lc		ld		le		lf		lg		lh		li		lj		lk		ll		lm		ln		lo		lp		lp		lr		ls		lt		lu		lv		lw		lx		ly		lz		ma		mb		mc		md		me		mf		mg		mh		mi		mj		mk		ml		mm		mn		mo		mp		mq		mr		ms		mt		mu		mv		mw		mx		my		mz		na		nb		nc		nd		ne		nf		ng		nh		ni		nj		nk		nl		nm		nn		no		np		nq		nr		ns		nt		nu		nv		nw		nx		ny		nz		oa		ob		oc		od		oe		of		og		oh		oi		oj		ok		ol		om		on		oo		op		oq		or		os		ot		ou		ov		ow		ox		oy		oz		pa		pb		pc		pd		pe		pf		pg		ph		pi		pj		pk		pl		pm		pn		po		pp		pq		pr		ps		pt		pu		pv		pw		px		py		pz		qa		qb		qc		qd		qe		qf		qg		qh		qi		qj		qk		ql		qm		qn		qo		qp		qq		qr		qs		qt		qu		qv		qw		qx		qy		qz		ra		rb		rc		rd		re		rf		rg		rh		ri		rj		rk		rl		rm		rn		ro		rp		rq		rr		rs		rt		ru		rv		rw		rx		ry		rz		sa		sb		sc		sd		se		sf		sg		sh		si		sj		sk		sl		sm		sn		so		sp		sq		sr		ss		st		su		sv		sw		sx		sy		sz		ta		tb		tc		td		te		tf		tg		th		ti		tj		tk		tl		tm		tn		to		tp		tq		tr		ts		tt		tu		tv		tw		tx		ty		tz		ua		ub		uc		ud		ue		uf		ug		uh		ui		uj		uk		ul		um		un		uo		up		uq		ur		us		ut		uu		uv		uw		ux		uy		uz		va		vb		vc		vd		ve		vf		vg		vh		vi		vj		vk		vl		vm		vn		vo		vp		vq		vr		vs		vt		vu		vv		vw		wx		wy		wz		xa		xb		xc		xd		xe		xf		yg		yh		yi		yj		yk		yl		ym		yn		yo		yp		yq		yr		ys		yt		yu		yv		yw		zx		zy		zz		aa		ab		ac		ad		ae		af		ag		ah		ai		aj		ak		al		am		an		ao		ap		aq		ar		as		at		au		av		aw		ax		ay		az		ba		bb		bc		bd		be		bf		bg		bh		bi		bj		bk		bl		bm		bn		bo		bp		bq		br		bs		bt		bu		bv		bw		bx		by		bz		ca		cb		cc		cd		ce		cf		cg		ch		ci		cj		ck		cl		cm		cn		co		cp		cq		cr		cs		ct		cu		cv		cw		cx		cy		cz		da		db		dc		dd		de		df		dg		dh		di		dj		dk		dl		dm		dn		do		dp		dq		dr		ds		dt		du		dv		dw		dx		dy		dz		ea		eb		ec		ed		ee		ef		eg		eh		ei		ej		ek		el		em		en		eo		ep		eq		er		es		et		eu		ev		ew		ex		ey		ez		fa		fb		fc		fd		fe		ff		fg		fh		fi		fj		fk		fl		fm		fn		fo		fp		fq		fr		fs		ft		fu		fv		fw		fx		fy		fz		ga		gb		gc		gd		ge		gf		gg		gh		gi		gj		gk		gl		gm		gn		go		gp		gq		gr		gs		gt		gu		gv		gw		gx		gy		gz		ha		hb		hc		hd		he		hf		hg		hh		hi		hj		hk		hl		hm		hn		ho		hp		hq		hr		hs		ht		hu		hv		hw		hx		hy		hz		ia		ib		ic		id		ie		if		ig		ih		ii		ij		ik		il		im		in		io		ip		iq		ir		is		it		iu		iv		iw		ix		iy		iz		ja		jb		jc		jd		je		jf		jg		jh		ji		jj		jk		jl		jm		jn		jo		jp		jq		jr		js		jt		ju		jv		jw		jx		jy		jz		ka		kb		kc		kd		ke		kf		kg		kh		ki		kj		kl		km		kn		ko		kp		kq		kr		ks		kt		ku		kv		kw		kx		ky		kz		la		lb		lc		ld		le		lf		lg		lh		li		lj		lk		lm		ln		lo		lp		lp		lr		ls		lt		lu		lv		lw		lx		ly		lz		ma		mb		mc		md		me		mf		mg		mh		mi		mj		mk		ml		mm		mn		mo		mp		mq		mr		ms		mt		mu		mv		mw		mx		my		mz		na		nb		nc		nd		ne		nf		ng		nh		ni		nj		nk		nl		nm		nn		no		np		nq		nr		ns		nt		nu		nv		nw		nx		ny		nz		oa		ob		oc		od		oe		of		og		oh		oi		oj		ok		ol		om		on		oo		op		oq		or		os		ot		ou		ov		ow		ox		oy		oz		pa		pb		pc		pd		pe		pf		pg		ph		pi		pj		pk		pl		pm		pn		po		pp		pq		pr		ps		pt		pu		pv		pw		px		py		pz		qa		qb		qc		qd		qe		qf		qg		qh		qi		qj		qk		ql		qm		qn		qo		qp		qq		qr		qs		qt		qu		qv		qw		qx		qy		qz		ra		rb		rc		rd		re		rf		rg		rh		ri		rj		rk		rl		rm		rn		ro		rp		rq		rr		rs		rt		ru		rv		rw		rx		ry		rz		sa		sb		sc		sd		se		sf		sg		sh		si		sj		sk		sl		sm		sn		so		sp		sq		sr		ss		st		su		sv		sw		sx		sy		sz		ta		tb		tc		td		te		tf		tg		th		ti		tj		tk		tl		tm		tn		to		tp		tq		tr		ts		tt		tu		tv		tw		tx		ty		tz		ua		ub		uc		ud		ue		uf		ug		uh		ui		uj		uk		ul		um		un		uo		up		uq		ur		us		ut		uu		uv		uw		ux		uy		uz		va		vb		vc		vd		ve		vf		vg		vh		vi		vj		vk		vl		vm		vn		vo		vp		vq		vr		vs		vt		vu		vv		vw		wx		wy		wz		xa		xb		xc		xd		xe		xf		yg		yh		yi		yj		yk		yl		ym		yn		yo		yp		yq		yr		ys		yt		yu		yv		yw		zx		zy		zz		aa		ab		ac		ad		ae		af		ag		ah		ai		aj		ak		al		am		an		ao		ap		aq		ar		as		at		au		av		aw		ax		ay		az		ba		bb		bc		bd		be		bf		bg		bh		bi		bj		bk		bl		bm		bn		bo		bp		bq		br		bs		bt		bu		bv		bw		bx		by		bz		ca		cb		cc		cd		ce		cf		cg		ch		ci		cj		ck		cl		cm		cn		co		cp		cq		cr		cs		ct		cu		cv		cw		cx		cy		cz		da		db		dc		dd		de		df		dg		dh		di		dj		dk		dl		dm		dn		do		dp		dq		dr		ds		dt		du		dv		dw		dx		dy		dz		ea		eb		ec		ed		ee		ef		eg		eh		ei		ej		ek		el		em		en		eo		ep		eq		er		es		et		eu		ev		ew		ex		ey		ez		fa		fb		fc		fd		fe		ff		fg		fh		fi		fj		fk		fl		fm		fn		fo		fp		fq		fr		fs		ft		fu		fv		fw		fx	
------	--	--------	--	---------	--	------	--	------	--	------	--	----	--	---	--	---	--	---	--	---	--	---	--	---	--	---	--	---	--	---	--	---	--	---	--	---	--	---	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--	----	--

Naam	Straat	Absolut	r1565	r1969	Pog	Lt	MG	62	P	V	P	D	H	Q	E	Strat	Neester	Arrens	Bouw	Gouw	Ouw	Burgas	Ivassia	Sene	Schut	OLV
Borans Gille	H Den Hart	Lakenmakers	08.00	06.00	35	K											1-	52	B	15-54-77	Go	Ge	B	22-67-80	T	S
Borans Kie	H Maastrichtstr	Sneden	01.00	01.00	2.0	35	K																			
Borans Reynr	H Nieuwestr	Sneden	01.00	01.00	7.0	35	K																			
Borans Thys	H Maastrichtstr	Lakenmakers	02.00	00.50	4.5	G																				
Borans Thys	H Maastrichtstr	Lakenmakers	07.00	04.00	3.0	45	K																			
Bosander-Jan	H Demarstr	Kraams	02.00	01.00	3.0	45	K																			
Borans Jan	B Hengouwen	Sneden	03.00	01.00	3.0	55	G																			
Borans Jan	B Dardadamer	Lakenmakers	03.00	03.00	10.5	G																				
Bousen Paavel	B Dardadamer	Lakenmakers	03.00	03.00	10.5	G																				
Bouten Jan	H Maastrichtstr	Sneden	04.00	05.00	21.0	45	K																			
Boutensz Jan	H Maastrichtstr	Sneden	00.50	00.50	15.0	K																				
Boutensz Jan	H Dardadamer	Sneden	01.00	00.50	15.0	K																				
Brande Sebastiaan vd	H Persoonstr	Bekkers	01.00	01.00	29.0	40	G																			
Branta Heyn	H Maastrichtstr	Kleermakers	02.00	01.00	30.0	G																				
Branta Heyn	H Markt	Bekkers	03.00	01.00	55	K																				
Branta Heyn	H Maastrichtstr	Bekkers	03.00	02.00	7.0	40	K																			
Brants Lyken	H Maastrichtstr	Lakenmakers	00.50	01.00	6.0	55	K																			
Brants Peter a Kerman	B Runck	Lakenmakers	00.50	01.00	6.0	55	K																			
Brants Tien	H Den Hart	Sneden	00.25	00.25	5.0	45	K																			
Brants Tien	H Krouck	Sneden	04.00	03.00	1.0	K																				
Breda Hans v	H Maastrichtstr	Kleermakers	02.00	01.00	12.5	40	K																			
Brieders Jansken	H Maastrichtstr	Sneden	02.00	03.00	7.5	G																				
Brouck Thonis vd	H Loebardstr	Sneden	02.00	01.00	7.0	45	K																			
Brouckmans Thonis	H Demarstr	Sneden	02.00	01.00	26.0	K																				
Brouckmans Vouter	H Demarstr	Bekkers	02.00	03.00	7.5	G																				
Brouwer Jan der	H Varkensmarkt	Bekkers	02.00	03.00	7.5	G																				
Bruyhe Andries	H Markt	Sneden	02.00	01.00	26.0	K																				
Bruyning Jan	H Markt	Sneden	06.00	07.00	5.0	G																				
Bullen	B Pietelbeek	Sneden	00.50	00.25	5.0	K																				
Bullen Marie	H Maastrichtstr	Sneden	01.00	00.50	5.0	K																				
Bullinck Claes	B Hengouwen	Sneden	02.00	02.00	9.0	K																				
Bullinck Herman	B Roupertingen	Sneden	00.25	00.25	35.0	40	K																			
Bullinck Herman	H Dardadamer	Sneden	01.00	00.50	8.5	K																				
Bullinx Jan a Schrymaker	H Demarstr	Sneden	01.00	02.00	35.0	40	K																			
Bullinx Jan a Schrymaker	H Demarstr	Sneden	01.00	01.50	6.0	35	K																			
Burgers Jan voerman	B Hengouwen	Sneden	00.25	00.25	7.5	55	G																			
Burgers Jan voerman	H Demarstr	Sneden	01.00	02.00	30.0	60	G																			
Buschoppys Jan	H Maastrichtstr	Lakenmakers	01.00	02.00	30.0	60	G																			
Buschoppys Peter	H Paarddamer	Sneden	01.00	02.00	24.0	G																				
Buschoppys Thys	H Maastrichtstr	Sneden	03.00	02.00	14.0	G																				
Buschoppys Willem	H Persoonstr	Sneden	03.00	02.00	14.0	G																				
Buysen Balduyn	H Persoonstr	Linnenvevers	00.50	00.25	8.0	40	K																			
Buysen Balduyn	B Runck	Linnenvevers	00.50	00.25	8.0	40	K																			
Buysen Balduyn	B Runck	Linnenvevers	00.50	00.25	8.0	40	K																			
Buysen Balduyn	H Persoonstr	Linnenvevers	00.25	00.25	0.5	K																				
Buysen Claes	H Persoonstr	Kraams	01.00	00.50	11.0	35	K																			
Buysen Claes	H Persoonstr	Kraams	01.00	00.50	11.0	35	K																			
Byssens Claes	H Persoonstr	Kraams	01.00	00.50	11.0	35	K																			
Byssens Claes	H Maastrichtstr	Sneden	00.25	00.50	4.5	G																				
Byssens Claes	H Maastrichtstr	Sneden	00.25	00.50	4.5	G																				
Byssens Claes	H Maastrichtstr	Sneden	00.25	00.50	4.5	G																				
Cannarts Aert	H Persoonstr	Sneden	02.00	02.00	6.0	G																				

Straat	Absteekt	f1565	f1569	rogd	Lt	KG	62	P	V	B	F	D	H	Q	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936	937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948	949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960	961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972	973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984	985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996	997	998	999	1000
Corthals Quinten a Senger	H Achter de Molen	Linnenwevers	00.30	00.40	19.5	G																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																															

258

Naam	Street	Ambecht	†1965	†1969	roeg	Lt	Nr	62	P	V	P	D	H	Q	E	Straf	Heester	Arsene	Bouwe	Couw	Gezw	Burgess	Twaalfs	Sons	Schuit	OLV
H Vlasinxstr	Geerts Jan glasmaker	Sweden	02.00	01.00	18.0	40	G										02.00								5-49-61 Co	
H Vlasinxstr	Geerts Jan Heylen	Schoonmakers	00.50	00.00	12.0		G										01.00									
H Vlasinxstr	Geerts Jan Heylen	Sweden	01.00	00.50	8.0		G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									
H Vlasinxstr	Geelweks Oria	Lakemakers	01.00	01.00	12.0	45	G										01.00									

Naam	Street	Adresnr	1795	1799	roeg	Lt	KD	P	V	B	F	D	H	Q	E	Straf	Meester	Armsn	Bouw	Gouv	Gez	Burg	Twaalf	Sche	Schut	OLV
H Varkensmarkt	Linnevers	01.00	01.00	01.00	10.0	30	G	62																		
H Kapelstr	Kreers	02.00	02.00	02.00	27.0	40	K	62																		
H Kapelstr	Kreers	00.50	00.50	00.50	29.0	40	K																			
H Barendsmarkt	Kreers	03.00	03.00	03.00	35		G																			
H Varkensmarkt	Saeden	02.25	02.00	02.00	6.5	30	K																			
H Varkensmarkt	Linnevers	01.00	01.00	01.00	9.5	65	K																			
H Varkensmarkt	Linnevers	10.00	-	10.00	9.5	65	K																			
H Varkensmarkt	Linnevers	01.00	01.00	01.00	2.0		K																			
H Varkensmarkt	Linnevers	01.00	01.00	01.00	1.5		K																			
H Varkensmarkt	Linnevers	01.00	01.00	01.00	7.0	40	K																			
H Varkensmarkt	Linnevers	02.00	02.00	02.00	35		K																			
H Varkensmarkt	Linnevers	02.00	02.00	02.00	7.0	40	K																			
H Varkensmarkt	Linnevers	02.00	02.00	02.00	14.5	40	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	14.5	40	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	14.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	-	00.00	00.00	00.00	00.00	30	K																		
H Varkensmarkt	Saeden	00.50	00.50	00.50	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	00.50	00.50	00.50	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	1.0	35	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	29.0	40	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	62.0	40	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	18.5	35	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	3.0	40	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			
H Varkensmarkt	Saeden	01.00	01.00	01.00	2.0	30	K																			

Naam		Straat		Amabacht		1795-1799		Rég Ut KO 52 P v n P D Q E Straß Heester		Arsena Bouw Gouv Gezv Burgez Tvaalra Sche Schut		OLV	
Laue Jacop v	H Alder					00.50	00.50	20.0	K				
Lebens Lejn	H Calverhuyzen					00.50	00.25	19.5	K				
Leertouwer Jehan der	H Maastichterstr					00.50	01.00	10.5	G				
Leertouwer Jans	H Varkensmarkt					04.00	01.00	24.0	K	06.00			
Lenarts Jans	H Varkensmarkt					04.00	01.00	24.0	K				
Lenarts Quinten	H Paardsdamer					04.00	04.00	0.0	G				
Lenen Jan v d a Otten	H Paardsdamer					04.00	04.00	0.0	G				
Leuven Jans	H Paardsdamer					00.25	-	4.0	K	03.00	1-	61	arn
Leyna Tijn	H Paardsdamer					01.00	01.50	5.5	K				
Lieberts Liben	H Varkensmarkt					02.00	01.00	14.5	K				
Lincams Bries	H Wolfeney					00.50	00.25	15.0	K				
Lockans Frans	H Varkensmarkt					00.50	00.25	15.0	K				
Loeckana Aert	H Calverhuyzen					04.00	04.00		K	08.00			
Loeckans Joen	H Calverhuyzen					02.00	02.00		K				
Loeckans Willem	H Calverhuyzen					02.00	02.00		K				
Loen Jan v	H Meiderstr					01.00	01.00		K				
Loenen Aert v	H Runcxt					00.25	00.25	50	K				
Lovicha Jan a Velle v	H Runcxt					00.50	00.25	16.5	K				
Lovicha Willem	H Prouck					00.50	00.25	16.5	K				
Loyen Jan	H Deckerstr					06.00	02.00	25.0	G	£ 01.00	ar		
Loyen Jans	H Trichterhey					01.00	01.00	7.0	K				
Luden Lovich v d	H Trichterhey					-	00.25		K				
Luyck Frans v	H Vlaenderstr					00.20	01.00	7.0	K				
Luyck Ghilis v	H Vlaenderstr					02.00	02.00	21.5	K				
Luyck Jans	H Paardsdamer					00.50	00.50		K				
Luyck Jans	H Paardsdamer					04.25	02.00	1.0	K				
Macha Maria	H Kerckhof					00.50	00.50	2.0	G				
Mees Henrick boekbinder	H Markt					00.25	-		K	05.00			
Meeuwse Schepers	H Maastichterstr					00.25	00.00	11.5	K				
Mande Gertruyst	H Maastichterstr					00.25	00.00	8.5	K				
Mande Thys	H Maastichterstr					01.00	01.00	2.0	K				
Mandels Giel Aert der	H Kapelstr					01.00	00.75	11.0	K				
Maria Anna	H Paardsdamer					02.00	01.00	7.0	K				
Martens Heyn	H Calverhuyzen					00.25	00.25	20.5	K				
Martens Peter	H Oogeland					00.50	01.00	15.5	K				
Martens Jan	H Calverhuyzen					00.50	00.50	12.0	K				
Martins Ghert	H Anker de Molen					01.00	00.50	23.5	K				
Mattys Ghert	H Lombardstr					01.00	00.50	41.0	G				
Meer Gerit	H Calverhuyzen					00.50	00.50	1.0	G				
Meuwen Goerd v	H Alder					00.50	00.50	55.0	G	03.50	7-58-75	ar	1- 78 Go
Meuwen Jan v d v	H Alder					01.00	03.00	35.0	G	02.00	7-45-76	ar	
Meken Goerd	H Maastichterstr					02.00	03.00	19.0	K	P	D	Q	E
Meibek Aert v	H Suivelmarkt					02.00	03.00		K	V	B	H	

Straf									
f1565 f1569 r08g Lt RG 62 P V B F D H Q E Straf heester									
Armen Joum Gouv Gouv Tsalala Sene Senuc OLV									
H									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									
K									

Naam	Straat	Absteek	f1565 f1569	roeg Lt	G2	P	B	F	D	H	Q	E	Stral	Heester	Arsena	Bouwa	Gouv	Burgm	Twaalfm	Sche	Schut	OUW
Otte Aert	H Aldestr	Lakenmakers	01.00	-	20.0	70	K															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	-	00.25	30	K																
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	00.25	00.25	8.0	50	K															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	00.25	00.25	8.0	50	K															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	00.25	00.50	15.0	35	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00	G															
Otte Aert	H Naasrichterstr	Kleermakers	02.00	01.00	01.00	01.00																

268

[illegible]

270

272

Straat	Aldebacht	1795	1799	rosg	Lt	KG	G2	P	V	U	F	D	H	Q	E	Straf	Neester	Armsen	Bouws	Louw	Gazv	Burgem	Tenailfe	Sons	Schut	OLV
H Paardseker	Wachter der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der	00.25	00.50	00.50	36.5	K																				
H Paardseker	Wacht der																									

Bijlage 3. De opbrengsten van bieraccijns, maalgeld en lentmarkt (linnenaccijns) te Hasselt in guldens (1484-1629).¹

Jaar	Bierac.	Maalgeld	Lentm.
1484	511	251	37.5
1485			
1486	505	285	36
1487	875	450	50
1488			
1489			
1490	950	601	56
1491	461	535	44
1492			
1493	900	535	37
1494	2006	805	60
1495	2252	855	50
1496	2047	880	48
1497	2138	905	55
1498	2843	950	55
1499			
1500	2011	1050	120
1501	3020	1130	135
1502	2975	1162.5	145
1503	3243	702.5	131
1504	3000	641.5	140
1505	2800	562.5	155
1506	2600	552.5	187.5
1507	2625	537.5	192.5
1508	2725	537.5	187.5
1509	2900	472.5	197.5
1510	1918	595	152.5
1511	2725	712.5	187.5
1512	2385	532.5	127.5
1513	2325	572.5	147.5
1514	2235	552.5	157.5
1515	2125	570	163.5
1516	1927	565	147.5
1517	2075	425	150.5
1518	1861	415	155.5
1519	2212	409	155.5
1520	1846	409	152.5
1521	1865	400	157.5
1522	1970	400	163.5
1523	1981	410	167.5
1524	2050	405	179.5
1525	1970	425	207.5

Jaar	Bierac.	Maalgeld	Lentm.
1526	2370	460	221.5
1527	2306	420	233.5
1528	2458	373	227.5
1529	2314	431	247.5
1530	2312	419	272.5
1531	1592	354	247.5
1532	1862	388	332.5
1533	2025	421	363.5
1534	2141	391	317.5
1535	2121	385	330.5
1536	2390	485	342.5
1537	2450	403	357.5
1538	2603	464	428
1539	2408	475	430
1540	2122	460	440
1541	1974	443	428
1542	2358	460	442
1543	2505	464	405
1544	2570	500	388
1545	2542	460	370
1546			
1547	2871	450	350
1548	2955	460	420
1549	3039	476	480
1550	3007	480	500
1551	2773	481	560
1552	2369	471	613
1553	2855	500	650
1554	2965	629	880
1555	2881	621	811
1556	2600	632	661
1557	2583	600	695
1558	3432	550	720
1559	3743	548	830
1560	3468	600	996
1561	3949	600	1010
1562	2987	608	1115
1563	2389	603	1070
1564	2853	600	1150
1565	2416	590	1180
1566	3515	553	947
1567	4086	2909	905
1568	4544	2995	880
1569			
1570	4214	2940	1074
1571	3701	3100	1000
1572	2082	2008	621

Jaar	Bierac.	Maalgeld	Lentm.
1573	2122	1418	600
1574	2808	1450	486
1575			
1576	2989	1775	520
1577	3200	1705	450
1578	4191	1726	457
1579	3971	1240	407
1580	5049	1112	300
1581	4408	985	310
1582	4614	904	276
1583	4683	984	172
1584	4400	942	201
1585	4032	1105	139
1586	4069	1029	117
1587	4123	1023	115
1588			
1589	4037	978	102
1590	3968	919	104
1591	4148	881	104
1592	4300	800	114
1593	4400	750	106
1594	4142	810	104
1595	4626	681	112
1596	4809	727	104
1597	5223	676	100
1598	5623	665	91
1599	6095	665	84
1600	6502	690	94
1601	7192	686	81
1602	6463	700	76
1603	5937	680	75
1604	6124	676	84
1605	6400	680	89
1606	6361	621	95
1607	6395	615	99
1608	6373	621	79
1609	6363	643	111
1610	6773	668	114
1611	6769	676	172
1612	6504	662	194
1613	6539	681	154
1614	6682	620	194
1615	6925	620	163
1616	7240	630	215
1617	7191	654	261
1618	7302	680	292
1619	7257	700	334

Jaar	Bierac.	Maalgeld	Lentm.
1620	6634	685	354
1621	6276	600	304
1622	6414	650	274
1623	6339	600	314
1624	6478	630	254
1625	6433	668	312
1626	5961	680	271
1627	6232	636	274
1628	6371	660	263
1629	6525	640	247

¹ RH, OAH, 485-662. De stadsrekeningen over de jaren 1485, 1488, 1489, 1492, 1499, 1546, 1569, 1575 en 1588 ontbreken.

Bijlage 4. Verkoop van rogge aan burgers van Hasselt (1565-1566).

Maand		Hoeveelheid rogge in vaten.	Verkoop stuivers/ vat	Inkoop stuivers/ vat
augustus	1565	319	14	14
september	1565	1064	15	16
october	1565	245	17,5	18
november	1565	1053,5	17,5	19
december	1565	1346	17,5	20
januari	1566	733	17,5	20
februari	1566	792	17,5	20
maart	1566	612	17	20
april	1566	1658	13	15
mei	1566	811,5	13	15
juni	1566	1070,5	10	10
Totaal		9706,5		

Bijlage 5. Spreiding van de bestuurders te Hasselt over de straten met de daarbij behorende aantallen gezinnen en belastingindex (1565-1569).

STAD	Gezinnen 1565	Totaal	Bestuurders 1565-1569 %	Belastingindex 1565 100 = f 1,88
Markt	36	11	31	190
Nieuwestraat	53	14	27	142
Kapelstraat	52	8	15	130
Varkensmarkt	63	10	16	109
Aldestraat	19	5	26	63
Den Hert	29	4	14	81
Meldertstraat	25	1	4	45
Lombardstraat	33	7	21	149
Waalpotsteeg	12	2	17	66
Demerstraat	103	39	38	148
Achter de Molen	35	2	6	22
Vlaminxstraat	20	3	15	58
Paardsdemer	61	11	18	102
Badderij	22	1	5	31
Suivelmarkt	27	3	11	91
Kerkhof	18	2	11	60
Raamstraat	22	4	18	62
Persoonstraat	29	4	14	61
Ingeland	39	5	13	33
Maastrichterstraat	117	18	15	119
Totaal	815	153	18,8	103
BUITENGEBIED				
Calverhuysen	47			66
Kempensehey	22			75
Trichterhey	10	1	10	114
Godschhey	22			63
Wolfshey	12			104
Pietelbeeck	9	1	11	68
Vonoye	7			80
Sengelbeek	4			87
Roupertingen	8			73
Tomstraat	21	2	10	148
Henegouwen	27	1	4	143
Runcxt	18			46
Brouck	8			90
Dormeer	10			53
Totaal	225	6	2,7	88

Bijlage 6. 'Gereformeerden' absoluut en in procenten per belastinggroep, in de stad Hasselt en in het buitengebied (1566- 1567).

Belasting- groep 1565	Stad Hasselt			Buitengebied Hasselt		
	Totaal Belas- ting- groep	Totaal 'Gere- for- meerd'	% 'Gere- for- meerd'	Totaal Belas- ting- groep	Totaal 'Gere- for- meerd'	% 'Gere- for- meerd'
f 0,00-f 0,99	364	98	26,9	82	2	2,4
f 1,00-f 1,99	148	63	42,6	68	4	5,9
f 2,00-f 2,99	108	46	42,6	42	2	4,8
f 3,00-f 3,99	86	38	44,2	22	4	18,2
f 4,00-f 4,99	57	24	42,1	9	1	11,1
f 5,00	16	6	37,5	6	0	0,0
f 6,00	35	12	34,3	3	0	0,0
f 7,00	8	4	50,0	1	0	0,0
f 8,00	8	2	25,0	2	0	0,0
f 10,00	3	1	33,3			
f 12,00	11	5	45,5	1	0	0,0
f 15,00	3	0	0,0			
Totaal	847	299	35,3	236	13	5,5

Bijlage 7. 'Gereformeerden' te Hasselt in 1562.

Belasting- groep 1565	Hasselt Belasting- groep		Hasselt 1562 'Gerefor- meerden'		Ontwikke- ling belas- tingindex tussen 1565 en 1569	Vaten Rogge
	Totaal	%	Totaal	%		
f 0,00-f 0,99	446	41,2	11	2,5	+ 3	9,0
f 1,00-f 1,99	216	19,9	8	3,7	+ 6	13,9
f 2,00-f 2,99	150	13,9	3	2,0	+ 31	16,0
f 3,00-f 3,99	108	10,0	3	2,8	- 80	13,7
f 4,00-f 4,99	66	6,1				
f 5,00	22	2,0				
f 6,00	38	3,5	5	13,2	- 52	3,3
f 7,00	9	0,8				
f 8,00	10	0,9				
f 10,00	3	0,3				
f 12,00	12	1,1	2	16,7	+ 115	12,0
f 15,00	3	0,3				
Totaal	1083	100,0	3	3,0	- 3	10,6

Bijlage 8. Verzet plegende, leidinggevende 'gereformeerden' en beeldenstormers in de belastinggroepen te Hasselt (1566-1567).

Belasting- groep 1565	Belasting- groep		Verzet		Leiding		Beelden- stormer	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
f 0,00-f 0,99	446	41,2	8	29,6	2	18,2	6	28,6
f 1,00-f 1,99	216	19,9	3	11,1	2	18,2	5	23,8
f 2,00-f 2,99	150	13,9	4	14,8	1	9,1	2	9,5
f 3,00-f 3,99	108	10,0	2	7,4	1	9,1	3	14,3
f 4,00-f 4,99	66	6,1	5	18,5	1	9,1	2	9,5
f 5,00	22	2,0	2	7,4	2	18,2	1	4,8
f 6,00	38	3,5	2	7,4			1	4,8
f 7,00	9	0,8	1	3,7	1	9,1	1	4,8
f 8,00	10	0,9						
f 10,00	3	0,3						
f 12,00	12	1,1			1	9,1		
f 15,00	3	0,3						
Totaal	1083	100,0	27	99,9	11	100,1	21	100,1

Bijlage 9. Overzicht van bestuurlijke en economische gegevens van de katholieke (K) en 'gereformeerde' (G) bestuurders te Hasselt in functie in 1567-1584. Totaal = Gekozen voor én na 1566, Na 1566 = gekozen ná 1566, N = Aantal in die categorie. A en B = Armenmeester en bouwmeester. G G B = Gouverneur, gezworene en Burgemeester. (Index 1565 100 = f 1,88, 1569 100 = f 1,46).

Functie	K/G	Functie-jaren		Belasting-index		Vaten Rogge	Index Straf 100= f 4,09
		N		1565	1569		
Meesters	K Totaal	114	2,10	177	197	8,7	
Meesters	K Na 1566	50	3,18	112	147	11,5	
Meesters	G Totaal	73	2,36	130	108	14,3	103
Meesters	G Na 1566	31	3,84	84	75	15,3	59
A en B	K Totaal	38	2,00	282	360	4,8	
A en B	K Na 1566	18	2,22	229	309	5,8	
A en B	G Totaal	12	2,17	262	257	12,0	203
A en B	G Na 1566	5	2,20	234	233	5,2	164
G G B	K Totaal	95	4,23	215	256	6,8	
G G B	K Na 1566	65	4,23	228	288	7,1	
G G B	G Totaal	48	3,79	172	140	15,2	149
G G B	G Na 1566	24	3,25	144	105	16,1	94
Twaalfm	K Totaal	31	13,13	248	273	6,2	
Twaalfm	K Na 1566	24	14,08	270	304	4,5	
Twaalfm	G Totaal	9	10,78	297	278	20,1	166
Twaalfm	G Na 1566	6	9,33	286	286	21,0	167

Bijlage 10. 'Gereformeerden' te Hasselt naar enkele leeftijds- en bezitscategorieën (1566-1567).

	≤ 40 jaar			> 40 jaar		
	Katholiek Totaal	'Gereformeerd' Totaal	% 'Ger'	Katholiek Totaal	'Gereformeerd' Totaal	% 'Ger'
Belasting ≥ f 3,00	43	33	43,4	48	24	33,3
Meester	38	17	30,9	46	28	37,8
Belasting ≥ f 3,00 en meester	21	7	25	22	15	43,4

Bijlage 11. 'Gereformeerden' in grote families te Hasselt (1566-1567). F = Functiejarren, V = Vermogen.
Zie tabel 25. (Index 1565 100 = f 1,88, 1569 100 = f 1,46).

Naam	1565-1569	Gezinshoofden 'Gereform'	Index 1565	+/- 1569	Vaten Rogge	Bestuur %F/%V
Bamps	13	2	51	+ 3	8,1	0,69
Beckers	8	1	128	-12	2,9	0,45
Beverst v	9	1	93	-11	12,1	1,81
Bormans	6	1	151	+ 7	3,8	1,97
Brants	7	1	89	0	2,9	1,03
Duyfkens	8	6	140	-67	3,9	0,81
Eelsrack v	11	8	245	-36	13,0	0,88
Gielis	10	7	171	+47	14,6	1,13
Gielkens	9	3	195	+ 5	9,2	1,63
Goetbloets	6	1	102	+14	10,9	1,92
Greven	12	5	165	-61	4,8	1,74
Grommen	6	2	155	+33	8,8	1,63
Hansen	6	1	29	- 9	9,3	0,00
Hauben	10	0	105	+ 1	11,3	0,15
Hilst v	12	6	175	+50	8,3	1,63
Joupen	8	4	239	-42	3,3	0,97
Kemels	8	6	155	-62	7,9	1,07
Lantmeters	8	3	196	+14	15,3	1,09
Millen v	11	4	214	+ 2	4,1	1,97
Squaden	10	5	99	+33	3,5	3,77
Vuskens	6	0	122	-14	9,5	2,03

Index van personen en plaatsen

- Aken, 87
 Aken Goert van (predikant), 99
 Alva (hertog van), 112, 119, 122
 Amersfoort, 149
 Amsterdam, 68, 76-77, 84, 149,
 195-196, 202
 Antwerpen, 4, 7, 21, 57, 67-71,
 79-80, 83-84, 96, 103-104, 110,
 112, 114-115, 202
 Augsburg Religievrede van, 61-62,
 99, 105
 Austruweel, 115
 Axel, 213
 Backhouse M. (historicus), 192
 Bakhuizen van den Brink J.N. (his-
 toricus), 3
 Bakhuizen van den Brink R.C.
 (historicus), 3
 Ballen Laurent, 28
 Bamps C. (historicus), 74
 Barnevelt, 159
 Bax W. (historicus), 3
 Beieren Ernst van, 118
 Belder J. de (historicus), 154
 Belle, 96
 Bergen op Zoom, 21, 79, 83-84
 Bergen Cornelis van, 42, 44-45, 48,
 61, 122
 -, Robert van, 49, 51, 59, 61-62,
 100
 Berlaymont Henry de (groot-meier
 van Luik), 100, 107-108
 Berty Baptiste de, 123
 Beza Th., 102
 Blaas P.B.M., 6
 Blitterswyck Nicolaas (drost), 119
 Bokrijk, 55, 84-85
 Boonen Jacques, 99
 Borgloon, 34-35, 37
 Bormans Gilis (burgemeester),
 105-106, 111, 113
 Bourbon Lodewijk van, 43
 Bourgondië Karel van (de Stoute),
 31, 40, 43
 -, Maria van, 31
 Brabant, 6, 21, 23-25, 67, 69-70, 76,
 96, 104
 Breda, 7, 195
 Brederode Hendrik van, 107, 114-115
 Brès Guido de (predikant), 102
 Brimeu Charles de, (graaf van Me-
 gen), 112, 116
 Bronckhorst-Batenburg Catharina
 van, 84, 106, 114, 119, 123
 -, Dirk van, 106, 114
 -, Gijsbert van, 106, 114
 Brugge, 21, 83, 97, 159, 161, 177, 182
 Bruin G. de (historicus), 222, 227
 Brussel, 1, 57, 62, 95-96, 101, 120,
 122-123, 150, 228
 Brustem, 35
 Brutel de la Rivière G.J. (histori-
 cus), 103
 Bussels M. (historicus), 131, 135
 Calvijn J., 5, 58-60, 102
 Cateau-Cambrésis, 95
 Chapeaville J., 2
 Christiaan III (Deens koning), 102
 Conrard Henry, 117-118
 Costerus F. (Jezuïet), 2-3, 109, 111,
 121
 Culman Jacob (notaris te Maas-
 tricht), 104-105
 Daris J. (historicus), 3, 121
 Dathenus Petrus (predikant), 99,
 102, 104
 Decavele J. (historicus), 5, 227
 Den Briel, 120
 Dierickx M. (historicus), 4
 Diest, 55, 84, 87, 116
 Diksmuide, 96
 Dinant, 70
 Dionisius Henricus (Jezuïet), 99
 Doetinchem, 159-160
 Dolhain, 195
 Doornik, 113, 195
 Dordrecht, 71, 149-150, 182
 Dudzele- ambacht, 159
 Duitse Rijk, 1-2, 48, 62, 79, 83, 98,
 105, 123, 154, 197
 Echteld, 159
 Edingen, 96, 195
 Egmond Anna van, 8
 -, Lamoraal van, 97, 104, 112

- Eindhoven, 7
 Elisabeth I (koningin van Engeland), 69
 Elliot J. (historicus), 152
 Elteren George van, 106
 Emden, 69
 Ferdinand I (keizer), 62
 Filips II, 1, 9, 11, 12, 95, 97, 121-123, 193, 234, 238, 243, 247
 Franche-Comté, 95
 Frankfort, 84
 Frederik II (Deens koning), 102
 Friesland, 1
 Fruin R.J. (historicus), 3
 Gachard, L.P. (historicus), 13
 Gelderland, 76-77, 112, 159
 Geleoes Jan (schout) 119
 –, Steven (schout), 45, 105, 132
 Genève, 102
 Genk, 29, 84-85
 Gent, 96, 103-104, 115, 149-150, 159, 161, 182, 195, 202, 213
 Geraets E. (historicus), 74
 Gorkum, 84
 Gors-Opleeuw, 57
 Gouda Cornelis van (inquisiteur), 60, 210
 Granvelle Antoine Perrenot de, 95, 122
 Grauwels J. (historicus), 129
 Graver Johan van (heer van Diepenbeek), 105
 Groen van Prinsterer G. (historicus), 3
 Groenlo, 159, 162
 Groesbeek Gerard van, 1-2, 12-13, 28, 44-45, 62, 89, 97-102, 104, 106-109, 111-123, 138, 205, 217-218, 222-223, 227, 233-234, 237-238, 242-243, 247
 –, Johan van, 100
 Groningen, 1
 Guicciardini L., 23
 Gulik, 62
 Haarlem, 159, 162
 Halkin L. (historicus), 57, 61
 Hansay A. (historicus), 3, 52
 Haspengouw, 19-20, 52, 71
 Hasselt,
 –, Augustijnen, 27-28, 34, 53-54, 59, 101, 110, 118
 –, Begijnhof, 28, 53, 73, 110, 113-114, 118
 –, Broederschap van OLV, 54, 156, 188-189, 224-225, 235, 239, 244, 248
 –, Cellebroeders, 28, 76, 110
 –, Franciscanessen, 1, 28, 53-54, 72, 101, 110
 –, Gasthuis, 28, 110
 –, Handboogschutten, 44-45, 156, 188-189, 224-225, 229, 233, 235, 237, 239, 244, 249
 –, Jonggezellen, 156, 188-189, 224-225, 229, 235, 239, 244, 249
 –, Kloveniers, 119, 156, 188-189, 224-225, 235, 239, 244, 249
 –, Lakenhal, 29
 –, Onze-Lieve-Vrouwekapel, 27, 54, 110
 –, Refugium van Herkenrode, 28, 55, 85
 –, Roode Roos (rederijkers), 45, 54, 89-91
 –, Schepenbank, 29-31, 153
 –, Sint-Corneliskapel, 28, 110
 –, Sint-Jacobskapel, 28, 110, 118
 –, Sint-Quintinuskerk, 27, 52, 54-55, 109, 118
 –, Stadhuis, 29, 109
 Hasselt (bij Zwolle), 57-58
 Heinsberg Jan van, 40
 Helmond, 7
 Henegouwen, 96
 Herkenrode abdij, 3, 28, 35, 54-56, 85, 228, 233, 237, 242, 247
 's-Hertogenbosch, 7, 84
 Heyse A. (historicus), 14, 129
 Hinsberg Henrick van, 118
 Hoei, 70, 123
 Hoffman Melchior (predikant), 57
 Holland, 6, 23, 59, 70
 Hondskoote, 67
 Horn Jan van, 41, 43
 Hulst, 213
 Ieper, 96
 IJzendoorn, 159
 Jong O. de (historicus), 6, 196, 212
 Junius Franciscus (predikant), 102-104
 Karel V (keizer), 76
 Kempen, 19-20, 37, 71, 78

- Kermt, 20, 29, 35
 Keulen, 84, 87, 99, 102
 Kolmont, 35
 Kopenhagen, 102
 Kortrijk, 150, 177, 182, 195, 202
 Kuringen, 20, 29, 35, 84, 100
 –, Hof, 58
 –, Leenzaal, 37
 Kuttner E. (historicus), 4, 9, 159, 194, 227
 Latour de (Luiks ondermeier), 111
 Le Havre, 69
 Lejeune J. (historicus), 61
 Leiden, 159-160, 177
 Leuven, 52, 57, 78-80, 97, 150, 182
 Lexhy Mathilde van (abdis), 28
 Limburg aan de Vesdre, 98, 195
 Ligne Jan de (Arenberg), 112
 Lindanus W., 2-3, 103
 Lochem, 162
 Loets Ambroise (rekenmeester van Luik), 116
 Loon graafschap, 5, 29, 31-32, 34-35, 37, 45, 57, 71-72
 –, Arnold III van, 35
 –, Lodewijk II van, 29, 35
 –, Lodewijk IV van, 35
 –, Staten, 37
 Luik, 32, 35, 37, 53, 56-57, 62, 70-71, 84, 98, 100, 108, 111-113, 115, 120-123, 212, 233, 237, 241, 246
 –, Bisdom, 48-52, 61
 –, Geheime Raad, 31-32, 84
 –, Gewone Raad, 31
 –, Officialaat, 55, 85
 –, Prinsbisdom, viii, 1-2, 31-32, 35, 37, 43, 48, 56-57, 62-63, 69-70, 76, 87, 97, 104, 112, 116, 150, 228, 232, 236, 241, 246
 –, Schepenbank, 31, 111, 122
 –, Sint-Lambertus, 29, 32, 35, 49, 100, 104
 –, Staten, 31-32, 46, 61-63, 100, 111, 115, 122-123
 –, Tribunaal der XXII, 31, 42
 Luther M., 56-57, 58-59, 61
 Luxemburg, 112, 159, 161
 Lyna J. (historicus), 3
 Maasdal, 6, 24, 67, 69-71, 96, 115
 Maaseik, 70, 98, 100, 104-105, 107-108, 111-117, 120-123
 Maasmechelen, 87
 Maastricht, 21, 56-57, 70, 84, 87, 97-100, 104-105, 107-108, 112, 114-116
 Madrid, 1, 62, 101
 Mansfeld Karel von, 112
 Mantelius F.J. (historicus), 2, 24
 Marck Engelbert van der, 37
 –, Everhard van der, 14, 42-43, 45, 58, 61, 100
 Marck-Lumey van der, Willem, 107
 Matte Sebastiaen (predikant), 96
 Mechelen, 95, 97, 182
 Meldaerts Nikolaas (pastoor), 52
 Mellink A.F. (historicus), 5-6
 Menen, 96
 Millen Jan van, 52
 Moded Herman. (predikant), 3, 12, 102-106, 108-110, 114-115, 119-121, 233, 235, 237, 239, 242, 244, 247, 249
 Mombeek Aert van, 113
 Montenaken, 35
 Montmorency, Filips van (graaf van Horn), 97, 113, 116, 121
 Moreau E. de (historicus), 57, 61
 Morillon Maximiliaan, 122
 Munster, 58
 Muret P. (historicus), 52
 Namen, 84, 112, 182
 Nederweert, 7-8
 Neuss H. van (historicus), 3
 Nierop H. van (historicus), 192, 196
 Nijenhuis W. (historicus), 5
 Nijmegen, 87
 Ninove, 150, 177, 182
 Noircarmes Filips van, 112, 115-116
 Noorbeek Aert van, 113
 Noorderkwartier, 77
 Nusteling H. (historicus), 76-77
 Ochten, 159
 Oist Wynandt van, 113-114
 Oostenrijk George van, 61-62
 Oranje Willem van, 97, 103, 115, 119-120
 Oudaert Nicolas, 99
 Oudenaarde, 96
 Overmaas land van, 98
 Paquay J. (historicus), 53

- Parma Alexander Farnese van, 83
 –, Margaretha van, 8, 13, 68-69,
 95-97, 99-100, 112, 122-123
 Passart Nicolaus (drost), 105
 Paulus III (paus), 49
 Pirenne H. (historicus), 3
 Poperinge, 96
 Rijnland, 21, 25, 70
 Roelink J. (historicus), 4
 Roermond, 2, 70, 87, 103, 112, 114,
 116, 195, 213
 Roey J. van (historicus), 9
 Rogier L.J. (historicus), viii, 5
 Rol Hendrik (predikant), 57
 Romein J.M. (historicus), 6
 Rommershoven Jan van (predikant),
 57
 Ronse, 96
 Roorda D.J. (historicus), 154
 Roosbroeck J. van (historicus), 4, 9
 Rossum Maarten van, 76-77
 Rotterdam, 149
 Scheerder J. (historicus), 4
 Sevenum, 159
 Silvio Gregorio (saffragaan-bis-
 schop), 118
 Simonsz Menno (predikant), 58
 Sint-Lambrechts-Herck, 57
 Sint-Truiden, 32, 35, 71, 96-98,
 100-101, 104, 111, 112, 116, 120,
 123
 Sittard, 60
 Smeitgen Jan (predikant), 57
 Soly H. (historicus), 9
 Spa, 95, 97
 Spalbeek, 29
 Steenvoorde, 96
 Stein, 60
 Stevoort, 20, 29
 Stokkem, 112
 Stokrooi, 35
 Sylvanus (predikant), 103
 Taffin J. (predikant), 103
 Thoulouse Jan van, 115
 Tiel, 87
 Tongeren, 23, 35, 52, 98, 100, 104,
 111-112, 116, 121
 Trente concilie, 5-6, 49
 Turnhout, 195
 Usselincx Jorden (burgemeester),
 113-114
 Uytven R. van (historicus), 11, 77
 Valenciennes, 115
 Valkenburg, 98
 Vandersmissen P. (historicus), 52
 Venlo, 77, 116, 159-160
 Verheyden A.L.E. (historicus), 3, 7,
 57, 61
 Vervier, 70
 Vlaanderen, 1, 4, 6-7, 21, 25, 67, 70,
 96, 103-104, 106, 109
 Vleminck Jan de (predikant), 104,
 106, 109-110
 Vliermaal, 57
 –, Schepenbank, 31, 37
 Vogels Peter (notaris te Luik), 108
 Vogelzang, 55, 84, 106, 119, 123
 Vucht, 87
 Wee H. van der (historicus), 9, 222,
 227
 Weert, 7-8, 70, 78, 113, 116
 Wessem, 8
 Westerkwartier, 202
 Witten Johannes (kanselier), 99-100
 Woltjer J.J. (historicus), 7
 Worms Edict van, 61
 Woude H. van der (historicus), 77
 Wyngaerde Wynand van den, (de-
 ken), 107-108
 Zeeland, 6, 59
 Zierikzee, 149
 Zonhoven, 3, 20, 29, 55, 57, 76,
 84-85, 106, 114, 119, 228, 233,
 237, 242, 247
 Zutphen, 149, 159-160
 Zwarzenborg van (drost van Stok-
 kem), 111-112
 Zwingli H., 58-59
 Zwolle, 57, 102

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

- 1 Dr. M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw* *
- 2 Dr. Remigius Dieteren O.F.M., *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek* *
- 3 Dr. J.M. Gijssen, *Nikolaus Heyndal (2 delen)*
- 4 Drs. J.F.R. Philips, Drs. J.C.G.M. Jansen, Drs. Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* *
- 5 Dr. P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop* *
- 6 Dr. E. Roebroeck, *Het land van Montfort* *
- 7 J. Koreman, *De staatsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400* *
- 8 Dr. J.M. Gijssen, *Joannes Augustinus Paredis (1759-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*
- 9 Dr. Jean Baerten, *Het graafschap Loon (11e-14e eeuw)*
- 10 A.H. Paape, *Donkere jaren* *
- 11 Dr. Mr. H.H.E. Wouters, *Grensland en bruggehoofd* *
- 12 Dr. C. van den Berg, H.B.J. van Rijn, *burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne* *
- 13 Dr. J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters (1529-1545)*
- 14 Dr. P.L. Nève, *Het rijkskamergericht en de Nederlanden*
- 15 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel I*
- 16 Dr. L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg* *
- 17 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel II*
- 18 Ir. C.E.P.M. Raedts m.i., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*
- 19 Dr. S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*
- 20 Dr. W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*
- 21 Dr. P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673*
- 22 Jaak Brepoels, *Hei Lager Onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)*
- 23 Harry Schillings, *Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*
- 24 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid* *
- 25 Ph. Vander Maelen, *Dictionnaire géographique du Limbourg*
- 26 Dr. J.P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931*
- 27 Dr. J.A.K. Haas, *De Verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662*
- 28 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, ± 800-1288*
- 29 Henry Baillien, *Tongeren van Romeinse Civitas tot Middeleeuwse Stad*
- 30 Dr. J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*
- 31 M.P. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries*
- 32 Dr. Rudolf Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*
- 33 Dr. A.Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*
- 34 P.J.H. Baghus, *De slag om de Roerdriehoek* *
- 35 Dr. Ton Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht († 1446), Monnik en Conciliarist*
- 36 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, Deel II, 1288-± 1500*
- 37 François Vanduffel, *Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914*
- 38 Drs. A.P.M. Cammaert, *Tussen twee vuren*
- 39 Drs. J.M.B. Tagage, *De Ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*
- 40 Dr. G.H.A. Venner, *De Meinweg*
- 41 Dr. C.A.A. Linssen, *Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen*
- 42 Dr. L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdzaamheid*
- 43 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 1: 628-1138*
- 44 Dr. J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap*
- 45 Dr. Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, Arbeid, Mentaliteit*
- 46 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 2: 1138-1558*
- 47 *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen.
- 48 Dr. J.G.C. Venner, *Beeldenstorm in Hasselt, 1567*.

* Deze titels zijn uitverkocht